

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

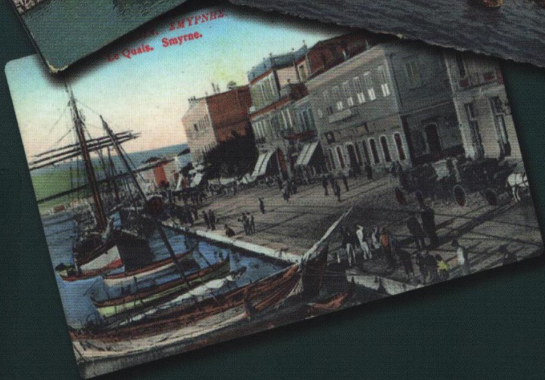
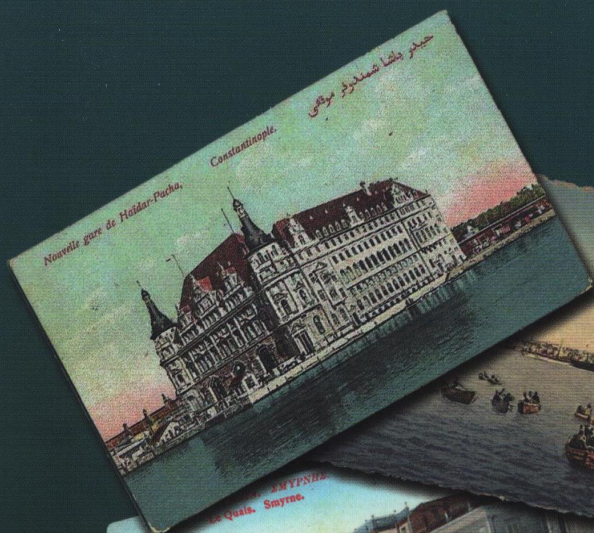
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Haydarpaşa'dan İzmir'e Tarih Söyleşileri Zeki Arıkan

Tarihçi Kitabevi Yayınları: 33
Tarihçi Kitabevi Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Necip Azakoğlu

Editör : Ayşe Gökem Kozanoğlu
Sayfa tasarımı : Nevin Azakoğlu
Kapak tasarımı: Zeynep Arıkan

Birinci baskı: Ocak, 2013
Boyutlar: 13.5 x 21 cm
Sayfa sayısı: 312

Baskı ve Cilt:
Kitap Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. 123 Kat 1
Topkapı / ZEYTİNBURNU - İSTANBUL
+90 (212) 482 99 10
Sertifika no: 16053

ISBN: 978-605-4534-24-1

Tarihçi Kitabevi
www.tarihcikitabevi.com
Moda Caddesi No: 104/A Moda / KADIKÖY-İSTANBUL
Tel: 0 216 418 68 86
GSM: 0 530 370 74 11
E- posta: info@tarihcikitabevi.com

**HAYDARPAŞA'DAN İZMİR'E
TARİH SÖYLEŞİLERİ**

GÜL KARLIDAĞ'A ARMAĞAN

ZEKİ ARIKAN

Carihçi
KİTAPÇI

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	9
HAYDARPAŞA'DAN	13
HAYDARPAŞA YANGINI	15
İZMİR	21
XVIII. - XIX. YÜZYILLARDA İZMİR	23
ATATÜRK VE CUMHURİYET	37
ÇANAKKALE'NİN YARATTIĞI KAHRAMAN	39
DR. ABDULLAH CEVDET	45
ESKİ İDDİALAR, YENİ SAVCILAR	49
TÜRBAN VE KADIN HAKLARI	52
KÜLTÜR VE SANAT	57
KRALİÇE'NİN ŞİFRESİNİ ÇÖZENLER	59
BİLİMİN İZMİR'DE BİR ÖNCÜSÜ: SEYDİŞEHİRLİ	
MAHMUT ESAT EFENDİ (1855-1918)	63
SOSYOLOG MEHMET İZZET VE İZAFİYET/	
GÖRELİLİK KURAMI	68
MİMAR SİNAN CAMİLERİ	72
MUHTEŞEM YÜZYIL	74

ŞEYH BEDREDDİN	77
TOPKAPI SARAYI'NDAKİ ORG	81
TÜRKÜLERİN GÜCÜ	86
EBUBEKİR HAZIM TEPEYRAN VE KÜÇÜK PAŞA	92
AYDINLANMA YOLUNDA	105
BİR AYDININ PORTRESİ	107
ÇAĞININ SIRADIŞI YAZARI EVLİYA ÇELEBİ	
ÜZERİNE	113
FATİH SULTAN MEHMET VE ANTİK DÜNYA	120
HASAN ÂLİ YÜCEL VE PROF. ALBERT GABRIEL	125
YÜREKLİ BİR AYDINLANMACI	135
VEDAT GÜNYOL - ORHAN BURİAN BİR	
DOSTLUĞUN ÖYKÜSÜ	139
YİNE ORHAN BURİAN	162
ZİYA GÖKALP VE ŞEYHÜLİSLAMLİK	166
BİR CUMHURİYET AYDINI	172
GÜNDELİK YAŞAM	179
LALENİN YOLCULUĞU	181
ALTIN, GÜMÜŞ, BAHARAT	184
PİRİNCİN TANELERİ	188
PATATESİN LEZZETİ	192
OKUDUKLARIM	195
FRANZ TAESCHNER VE ANADOLU YOLLARI	197
BİLGİSAYAR VE BİZ	200
CEM SULTAN ARAŞTIRMALARINA YENİ BİR KATKI	204

YENİ BİR İSTANBUL KILAVUZU	212
SCHWEİGGER'İN İSTANBUL YOLCULUĞU	219
KAPADOKYA'NIN KEŞFİ	225
HİNT OKYANUSU'NDAN PORTEKİZ'E KARA YOLCULUKLARI	233
KARAYAZICI ABDÜLHALİM-DELİ HASAN İSYANI	239
KELEMEN MİKES, PRENS RAKOCZI VE TÜRKLER	244
MEHMET BAŞARAN VE HASAN ÂLİ YÜCEL	251
SAKALLI CELAL EFSANESİ	260
AYVALIK ÜZERİNE	264
ŞEHİR DÜŞTÜ	274
YİTİRDİKLERİMİZ	283
ZİYA BÜYÜKKAYALAR'IN ARDINDAN	285
PROF. DR. ALİ MENTEŞ'İ UĞURLARKEN	287
ALİ EKREM ERKAL'IN MİRASI (1927-2010)	289
YAPICI'YI UĞURLARKEN	292
PROF. DR. SERAP YILMAZ (1949-2008)	295
YILDIZ SERTEL	297
DİZİN	299

SUNUŞ

Buradaki yazılar, benim tarih söyleşileri bağlamında üçüncü kitabımı oluşturuyor. İlk kitabım, “Tarih Günlüğü”, radyo konuşmalarına dayanıyordu. İkincisi, bir süre önce çıkan “Tarih Gezintileri”... Üçüncü kitabımın başlığı “Haydarpaşa’dan İzmir’e Tarih Söyleşileri”dir. Niçin? Bu başlık rastgele seçilmedi. Toplumca yaşadığımız, yaşamakta olduğumuz bir felaketten alıyor adını. Nereden nasıl çıktığı anlaşılmayan, bilinmeyen ve hiçbir zaman bilinmeyecek bir yangın, Haydarpaşa Garı’nın tarihi binasını alevler içinde bıraktı. Hepimizin içi yandı, kavruldu. Ama bu yangına sevinenlerin bulunduğu da şüphem yok. Haydarpaşa Garı’nın tarihsel işlevinden soyutlanarak “kültürel tesis, turizm ve konaklama” alanı olarak belirlenmesi, pek hayra alamet değildi. Yangından sonra, Haydarpaşa’nın giderek işlevinin yok edilmesi yoluna gidildi. Anadolu ile İstanbul’un demiryolu bağlantısı uzun bir süre için kesildi. Yetkililer ne derse desin bu, Haydarpaşa için biçilen planın adım adım uygulanması anlamına gelmektedir.

Haydarpaşa yüzyıldan fazla bir süre yalnız Anadolu’yu değil, Hicaz’dan Bağdat’a, Şam’a kadar büyük bir alanı İstanbul’a, Avrupa’ya bağladı. Buranın getirdiği sosyal ve ekonomik canlılık bir destandır. Anadolu’nun bütün halkı,

genci, yaşlısı, kadını, kızı, çocuğu, delikanlısı buraya ulaşır, Boğaz'ın engin sularıyla, efsane kentin görkemli yapılarıyla karşı karşıya kalırdı. Şaşırtıcı ve şaşkınlık vericiydi görülen manzara. İstanbul'un, daha doğrusu Kapalıçarşı'nın, Tahtakale'nin, Mahmutpaşa'nın bütün zenginliği de buradan katar katar ülkenin en uzak köylerine kadar ulaşırdı. Cumhuriyetin ilerleme ve uzak mesafeleri yenme hedefi, demiryolu ile bütünleşmişti. O yıllarda demiryolu hız demekti, çağdaş uygarlığı yakalamak demekti. Denizin işlevini, karada demiryolu yapıyordu.

İlk kez Haydarpaşa'dan İstanbul'a ayak basanlar, anılarla yüklüdür. Ben, 1954 Eylülünde, güzelim bir sonbahar sabahı Haydarpaşa'da üç günlük bir tren yolculuğundan sonra, partial giysilerle, elimde tahta bavulla trenden indim. Karmakarışık duygular içinde kalmıştım. İlk kez denizle karşılaşıyordum. Uzakta İstanbul'un minareleri yükseliyordu.

Hemşerilerimle vapura bindik. Eminönü'ndeki otomobil bolluğu şaşırtmıştı beni. Bu araçları ilk kez görüyordum. Bir taksiye atladık. Bir otomobilin nasıl hareket ettiğini bilmiyordum. Araba gidiyor, sonra birden duruyor, yeniden yola koyuluyordu. Takside Zeki Müren'in şarkıları çalınıyordu. Bu sesi de ilk kez duyuyordum. Daha doğrusu, bana öyle söylendi. Görebildiğim tek şey, sürücünün sımsıkı sarıldığı, sağa sola çevirdiği direksiyondur. Gaz, pedal, debriyaj, fren... bunlardan haberim yoktu. Beni kardeşlerimin gelip alabilecekleri Kasımpaşa'da bir odun deposuna bıraktılar. İşte İstanbul'la tanışmam böyle oldu. Edebiyat Fakültesi ve Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirinceye kadar İstanbul'da kaldım. Sonra ayrıldım. O gün bugün de ayrıyım; ayrıyım ama burayla da hiç bağlantım

kesilmedi. Hâlâ da gidip gelirim. Emekli olduktan sonra, bir ara, İstanbul'a yerleşmeyi de düşünmedim değil. Hayır, bu yaştan sonra mekân değiştirmek herhalde kolay bir şey değildi. İzmir'de uzun süre yaşamış, buraya alışmıştım. Gizem Ankara'da doğmuş, bir yaşında buraya gelmiş, İzmir'de büyümüştü. İkiz çocuklarım ise İzmir'de doğmuş ve burada büyümüşlerdi. Sözün kısası onların anılarından kopamazdım. Kordon'un kokusundan, imbatından, buranın cıvıl cıvıl pazarlarından ayrı yaşayamazdım. Üstelik İzmir'in tiyatrosu, operası, senfoni orkestrası da vardı. Beni buraya bağlayan en önemli yerlerden biri de şüphesiz Milli Kütüphane idi. Arkadaşlarımdan çoğu da İzmir'deydi. Sözün kısası İzmir'den ayrılıp yeni bir yurt aramak bana pek çekici gelmedi. Kaldım İzmir'de. Uğradığım, gidip geldiğim tek yer Foça. Sevmiyorum emekliliği. Ama belli bir yaştan sonra bu da yaşamın bir parçası. Prof. Ömer Özyiğit'in kazılarla ortaya çıkardığı Foça'nın Osmanlı dönemi tarihiyle, mezar taşlarıyla uğraşmak başlıca ilgi alanım.

Siz, görmediğim, tanımadığım, bilmediğim değerli okurlarım; Anadolu'nun uzak mı uzak bir dağ köyünde doğup Haydarpaşa'ya uzandım. Sonunda İzmir'de karar kıldım. Bu kitabımdaki yazılarımdan sizlere yararlı olmasını diliyorum. Bu yeni kitabımın hazırlanmasına destek veren arkadaşlarımla, Prof. Salih Özbaran, Prof. Nuri Bilgin, Prof. Ömer Özyiğit, Öğr. gör. Aydoğan Demir'i minnetle anıyorum. Arzu Altinkaya, Serhan Kemal Saygılı, Buket Ocak ve Hamza Göktepe kitabımın bilgisayara yüklemesine büyük katkıda bulundular. Kendilerine, değerli katkılarından ötürü teşekkürü borç bilirim. Tarih Gezintileri'nin olduğu gibi bunun da gün ışığına çıkmasına destek veren Tarihçi Kitabevi'ne ve Necip Azakoğlu'na teşekkürler.

Kitabın sayfa tasarımını yapan Sn. Nevin Azakoğlu'nun emeğini minnetle anıyorum. Bu yazılarımın önemli bir bölümü daha önce yayımlandı. Bu konuda bana destek veren Cumhuriyet Bilim Teknoloji yayın yönetmeni Sayın Orhan Bursalı ve Düşün Yazıları'nın Genel Yayın Yönetmeni Sayın Haydar Çakmak, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği adına Yeniden İmece dergisinin sahibi Sayın Prof. Dr. Kemal Kocabaş'ın benim için harcadıkları emeği unutamam. Kendilerini minnet ve saygıyla anıyorum. Virgül, ülkemizde çıkan bir kitap tanıtma ve eleştiri dergisiydi. Gönderdiğim yazılara burada çalışan arkadaşlar yer veriyordu. Bundan onur duyarım. Fakat ne yazık ki bu dergi kapanmak zorunda kaldı. Bundan büyük üzüntü duyduğumu dile getirmek isterim.

Kitabımın kapak tasarımını sevgili kızım Zeynep yaptı. Günlerce uğraştı. Emeğini unutamam. Kendisine teşekkür ediyorum.

Zeki ARIKAN

28 Mart 2012

Poligon, İZMİR

HAYDARPAŞA'DAN

HAYDARPAŞA YANGINI

Karanın denizle birleştiği yeri bir kartal gibi pençele-riyle kavrayan bu anıtsal yapı, yaklaşık yüz yıldır buradan İstanbul'un tarihsel görüntüsünü izliyordu. Bu görkemli bina, İstanbul'a gerçek kimliğini veren XV.-XVII. yüzyıl yapılarıyla kendisi arasındaki çelişkinin de ayırdındaydı elbet. Kartalın en zayıf yanı kanatlarıydı. Bu kanatlar hep kapalıydı ve uçamıyordu. Uçamadığı için de felaketler onu bu zayıf noktasından yakalıyordu. Nitekim 28 Kasım'da (2010) da öyle oldu. Nereden, nasıl çıktığı anlaşılmayan, anlaşılamayacak olan, bizleri acılar içinde bırakan bir yangın, binanın çatısını alıp götürdü. Bir tatil günü, yanıcı maddelerle çalışmak ve bunları tutuşturmak şeytanın bile aklına gelecek şey değildir. Hiçbir madde, ne kadar yanıcı olursa olsun, dış bir etken olmadan kendi kendine tutuşamaz. Öyle olsaydı, kentlerimizin ta göbeğine kadar soku-lan benzin istasyonlarının her an tutuşması ve çevresini bir yangın yerine çevirmesi gerekirdi!

Haydarpaşa, bu ülkenin tarihiyle, ekonomisiyle, sosyal dokusuyla o denli bütünleşmiştir ki Anadolu ile İstanbul, daha doğrusu Asya ile Avrupa arasında bir kavşak nok-tası niteliği kazanmıştır. Anadolu'dan yıllardan beri taşı-nan insanların ilk ve son durağıydı Haydarpaşa. Denizin de görüldüğü ilk istasyon burasıydı. İlk kez gelenlerin İstanbul'la karşılaştıkları zaman neler duyumsadıklarını

tahmin etmek pek kolay değil. Hepimiz o heyecanları yaşadık. Adı, İstanbul'un tarihiyle özdeşleşen Fransız tarihçi Prof. Mantran, yıllar önce Ankara'dan gelip Haydarpaşa'ya ayak bastığı ve ilk kez İstanbul'u gördüğü zaman büyülenmişti. Bu eşsiz kenti tanımak ve tanıtmak duygusu onda bir tutkuya dönüşmüş ve İstanbul üzerine yazdığı anıtsal eserin planı, deyim yerindeyse o gün Haydarpaşa'da çizilmişti.

Nazım Hikmet'in "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın çıkış noktası da burasıydı.

*Haydarpaşa garında
1941 baharında
saat on beş
Merdivenlerin üstünde güneş
yorgunluk
ve telaş.
Denizde balık kokusuyla
Döşemelerde tahtakurularıyla gelir
Haydarpaşa garında bahar.
Sepetler ve heybeler
merdivenlerden inip
merdivenleri çıkıp
merdivenlerde duruyorlar.*

Orhan Kemal, buharlı lokomotiflerin çektiği, kilometrelerce yol kat eden katarların bu son durakta rayların üzerine nasıl cansız bir yılan gibi serpilip yattıklarını o usta kalemıyla ne güzel anlatır! Haydarpaşa'ya doğru yaklaşan trende kompartımanları dolaşarak yolcuları "söğüşleyen"

kurt adamın öyküsü de yine Orhan Kemal'in ustalığıyla bir gerçeğe dönüşür. Evet, Haydarpaşa'da demiryollarının tarihi boyunca Anadolu'nun bütün insanları buluştu. Otobüs seferlerinin tam bir işlerlik kazanmasına kadar en önemli araç trendi. Tahta bavullarla, sandıklarla, yatak ve yorganlarıyla İstanbul'a gelen yamalı pantolonlu, çarşafli, peçeli, mantolu Anadolu halkı, burada "üçün beşin yolunu bulmak için" uğraşırdı. Yıllarca çalışır, çabalar, bütün birikimini de Kapalıçarşı, Mahmutpaşa ve Tahtakale'ye yatırır giderdi. Bu kısır döngü sürüp giderdi. Böylece Haydarpaşa'dan Anadolu'nun neredeyse bütün köylerinin gereksinimini karşılayacak eşya ve malzeme giderdi: Eyer, tırpan, orak, basma, havlu, çadır, altın ve elbette kutu kutu şeker ve lokum... Yıllar geçtikçe bu dengeler değişti. Tahta bavulların yerini plastik bavul ve çantalar aldı. Yamalı pantolonların yerine kotlar geçti. İşin asıl önemli tarafı yolcuların büyük bir çoğunluğu da her kazaya kadar gidip gelen otobüslere kaydı. Dahası "İstanbul'un taşının toprağının altın" olmadığını anlayanlar da soluğu Almanya ve başka ülkelerde aldılar.

Gurbetçilik öldü gibi. Çünkü artık İstanbul'da çalışanlar eş ve çocuklarını yanlarına aldılar. Korkunç bir gecekondulaşma süreci başladı İstanbul'da. Kent nüfusu katlanarak büyüdü. İstanbul'da yepyeni bir kuşak ortaya çıktı. Ama bu insanların kendileri İstanbul'a uymadılar, İstanbul'u kendilerine uydurdular. Prof. Doğan Kuban'ın sık sık yinelediği gibi "kırsal kültür" kentin dokusuna egemen bir hale geldi.

28 Kasım'daki yangın, Haydarpaşa'nın ilk felaketi değil şüphesiz. Gar, 6 Eylül 1917'de daha büyük bir felaketle karşı karşıya kalmıştı. Suriye cephesine asker, silah, cephane, mü-

himmat götürmeye hazır bir katarla bir banliyö treni birden ateş almış, ortalık cehenneme dönmüştü. Sivri kuleler uçmuş, depolar yanmış, yüzlerce insan ölmüştü. Bilanço çok ağırdı. Sabotaj, kasıt, kundaklama vb. her şey geliyordu akla. Ama sansürün baskısı altında bulunan gazeteler bir şey yazamıyordu. Dedikodular sürüp gitti. Gar, ancak Cumhuriyet'in 10. yılına aslına uygun biçimde girebildi.

Nerede görkemli bir tarihsel bina, yemyeşil bir orman görsem tat alarak bakamam. Korkarım, ürperirim, kaygı duyarım. Çünkü insan elinin ve doğanın yarattığı bu güzelliklerin günün birinde şu ya da bu nedenle yok olacağını düşünmek beni ürpertir. Yaşayamam bu güzellikleri doyasıya... Şimdiye kadar yaşadıklarım ve gördüklerim beni haklı çıkardı ve çıkarıyor! Tepebaşı'ndaki o güzelim tiyatro binası bir gecede yok olmadı mı? O güzelim ormanlarımız her yıl üç beş yerinden birden tutuşarak yanmıyor mu? Yitirdiklerimiz saymakla bitecek gibi değil. Bir de yıkıp yerine yeniden yapmak merakı da üstüne tuz biber ekliyor. İstanbul'un eşine ender rastlanan Bayezit'in havuzlu meydanını anımsayan var mı acaba? Meydan bilmem kaç kez yapıldı yıkıldı. Bugünkü çirkin duruma getirildi. Şimdi seyyar satıcıların bir durağı oldu...

İzmir'deki Sarıkışla bilinçsizce yıkıldı. Yerine beton bloklar dikildi. O da yetmedi, Vilayet binası da yakıldı. Yıllarca bir harabe halinde bekledi durdu. Yine Vilayet'in içindeki Sultani binası da yok edildi. İzmir'in Saat Kulesi'yle Milli Kütüphanesi'ni nasıl yıkmadılar, şaşıyorum. Taksim'deki Kültür Sarayı'nın ne olacağını en yetkililer bile bilmiyor. Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu da genişleyen, genişledikçe betonlaşan İstanbul'a çok geldi. İstanbul'un Avrupa kültür başkenti ilan edilmesinden övünç duyuyoruz. Ama

bu kentin kültürel varlıklarının yok edilmesine karşı da sesimizi yükseltelemiyoruz. O yanan Haydarpaşa Gar binası, reklamların vazgeçilmezi olarak gösteriliyor halka.. Bu ülkenin yetkinliği, uzmanlığı dünyaca kabul edilmiş kültür ve sanat adamlarının dediklerine de kulak vermeyi düşünmüyoruz (bk. *Cumhuriyet*, 6 Aralık 2010).

İstanbul büyüdükçe büyüdü. Levent, ikiz kuleleri, gökdelenleriyle New York'a benzetiliyor. Yollar insanlara da arabalara da dar geliyor. Ulaşım öteden beri derttir İstanbul'da. Ama bu kenti nereye kadar büyüteceğiz? Bu güzelim kentin doğal dengelerini değiştirmenin ne gibi sonuçlar doğuracağını biliyor muyuz acaba? Haliç, Boğaz'ın suları ile beslenecekmiş!... Galata için de, Haydarpaşa için de üretilen projeler ürkütücü.. Bunlardan birini bilgisayar da gördüm, inanılır gibi değil.

Ülkemizde gerçek anlamda bir doğa ve yurt sevgisi, bir tarih bilinci yaratmadıkça ormanlarımız yanmaya devam edecek, kültür varlıkları da tükenecektir.

Y.A.R. Müdafaa-i Hukuk, 150 (2011 Mart), s. 54-55.

İZMİR

XVIII. - XIX. YÜZYILLARDA İZMİR

İçinde bulunduğumuz 2000 yılının İzmir'in kuruluşunun 5000. yılı olarak kabul edilmesi, bize üzerinde yaşadığımız bu kentin geçmişini düşünmek, bugününü değerlendirmek ve onun geleceğine yönelik projeler üretmek fırsatı vermiştir. Bu yıl boyunca yapılan ve önümüzdeki 2001 yılına taşacak olan etkinlikler de bu kentte yaşayan insanımızda bir tarih bilincinin oluşmasına katkıda bulunacaktır. Sunacağımız bildirinin başlığı "XVIII. – XIX. yüzyıllarda İzmir" dir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki İzmir'in 200 yıllık bir tarihsel kesitini kapsayan bu dönemde her biri birer araştırma konusu olabilecek yığınla konu ve sorun vardır. Bundan ötürü burada belirli bir zaman içinde çok genel çizgilerle İzmir'in 200 yıllık tarihine değinilecektir.

İzmir, XVI. yüzyıl başlarında neredeyse büyücek bir köy niteliğinde idi. Bu yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yavaş yavaş dünya ticaretine açılmaya başlaması, Doğu Akdeniz'de giderek büyük bir liman kentinin doğmasına ortam hazırladı. Bu kent, küçük bir iç liman çevresinde, bir rıhtım üzerinde gelişmeye başladı. Kent, hâla Yukarı Kale ve Aşağı Kale (Liman kalesi) olmak üzere iki parçalı bir yerleşim yeri olma özelliğini koruyordu. Ama artık XVII. yüzyılda Kadifekale'nin bir özelliği kalmamıştı. Yıkık bir sarnıç, birkaç neferden oluşan bir garnizondan başka burada bir şey bulunmuyordu.

Aşağıda Liman kalesi, rüsum ve vergi alınan bir mekân işlevi görüyor, limanın savunmasını da üstlenmiş bulunuyordu. Bunun çevresinde Hisar Camii ve diğer işyerlerinin kümелendiği bir alan bulunuyordu. Bugünkü Şadırvan camiinden başlayarak Başdurak camiine kadar uzanan kavis, eski iç limanın sınırlarını belirlemektedir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'i ziyaret eden seyyahlar, başta Evliya Çelebi olmak üzere, İzmir'in giderek gelişen büyük bir ticaret merkezi olduğunu özellikle vurgulamışlardır. Evliya, limana her yıl "1000" geminin girip çıktığını yazmaktadır. Yine bu dönemde İzmir'i gezen Jean Thévenot, J. B. Tavernier ve D'Arvieux gibi gezginler; İzmir'in Doğu Akdeniz'in en önemli limanı olduğu üzerinde durmaktadırlar. Kent oldukça kalabalıktır. 90.000 kişiden oluşan nüfusun çoğunluğu Türk'tür. Geri kalanı Rum, Ermeni ve Yahudi'dir. Kentin bütün ticaretini ellerinde tutan Avrupalıların sayısı genellikle azdır. Herkes kendi dininde tam bir özgürlük içinde yaşar. Türkler, Rumlar, Ermeniler tepe üzerinde, Avrupalılar kıyı boyunda otururlar. Frenklerin İzmir'de konsolosları ve ajanları, yani temsilcileri vardır. İzmir son derece güvenli ve rahat bir kenttir. Toprağı bereketlidir. Her türlü yiyecek maddeleri, özellikle nefis şarap ve zeytinyağı bolca üretilmektedir. Başka yerlerde görülmeyen bir ucuzluk vardır. Çarşı pazarda her malın fiyatı kadı tarafından belirlenir. Buna uymayanlar cezalandırılır. Yalnız, veba salgınları ve sıtmadan her yıl binlerce kişi yaşamını yitirmektedir.

İzmir'de, bu gezginlere göre, geniş bir ticaret yapılmaktadır. Fransızların aldıkları başlıca mallar, Ermenilerin İran'dan getirdikleri ham ipek, Ankara tiftiği, pamuk ipliği, çeşitli renkte beyaz mavi pamuklu mensucat, büyük miktarda yapacağı, halı, pike örtüler, sabun, kentin çevresinde çıkarılan

ravend, mazi ve mahmudiye (scommone)'den oluşmaktadır. Kervanlar, Nisan, Haziran ve Eylül aylarında İzmir'e gelirler ve aynı aylarda geri dönerler. Çoğu Ermeni olan tüccarlar Avrupalılar içinde Fransız müşterilerini tercih ederler. Çünkü onlar alışverişlerinde nakit para öderlerken İngiliz ve Hollandalılar aldıkları malların karşılığını kısmen kumaşla öderler.

XVIII. yüzyıl, 1688 büyük deprem felaketinden sonra, İzmir'in yeniden derlendiği toparlandığı bir dönem olarak görünmektedir. XVIII. yüzyılın İmparatorluk tarihi açısından önemi ise merkezin taşra üzerindeki denetiminin azalması, yerel güçlerin ortaya çıkması ve *Ayan* denilen yeni bir sınıfın taşrada egemen bir konuma gelmesidir. Burada Ayanlığın ortaya çıkışını hazırlayan koşullar üzerinde durmuyoruz. Ancak şu kadarını belirtelim ki tımar sisteminin bozulması, mültezimlerin, devlet görevlilerinin haksız vergi toplamaları ve reayanın topraktan kopması Ayanlara bu yerleri ele geçirme imkanı vermiş ve büyük çiftliklerin kuruluşuna ortam hazırlamıştır. Topraklarını, yerlerini, yurtlarını terk eden köylüler de Ayanların kapı halkı durumuna gelmiştir. Bu çiftlikler, Osmanlı klasik döneminin köylü işletmelerinden farklıydı. Üretim daha rasyoneldi ve pazara dönüktü. Bu yüzdendir ki XVIII. yüzyılda Batı Anadolu'da üretilen ham pamuk, İzmir'in ihraç ürünleri arasında birinci sıraya oturmuştur. Manisa, İzmir, Aydın çevresinde etkisini geniş ölçüde duyurmuş olan ünlü ayanlardan Karaosmanoğulları, yörenin ekonomik ve ticari yönden gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu ailenin bölgedeki üstünlüğü XVII. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu Ayan ailesine mensup bireylerin yalnız üretimde değil, Batılı tüccarlarla giriştikleri ilişkilerin sonucu

ürünlerin dış pazarlara aktarılmasında da önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Bu yörede yaptırdıkları eserler arasında cami, medrese, han, okul, konak, çeşme vb. yapılar önemli bir yer tutuyordu. Bunlar arasında İzmir'deki Büyük Karaosmanoğulları Hanı, Osmanlı şehir hanları içinde seçkin bir yer tutmaktadır. Aynı biçimde Manisa'da inşa edilen Yeni Han da dikkate değer özellikler taşımaktadır. İzmir'de yükselen bir başka Ayan ailesi de Kâtipzadeler idi. Bunların konağı, XIX. yüzyıl başlarında İzmir'in bütün idari kalemlerini, bürolarını içine alacak kadar büyüktü. Sonradan bugünkü vilayet binası yapıldı.

Öte yandan İzmir, XVIII. yüzyılda iç bölgelerden gelen saldırganların boy hedefi haline geldi. Bu kargaşa ortamı güvenliği geniş ölçüde zedelemiş, üretimde aksaklıklara yol açmış, yağma, soygun, adam kaçırmaya gibi olayların ardı arkası kesilmemiştir. Bunun yanında İzmir, yine bu yüzyılda yangın, deprem, salgın hastalık gibi büyük felaketlerle boğuşmak zorunda kalmıştı. 1688 depreminin yaralarını saran İzmir, 1778'de yeni bir depremle yüz yüze gelmiş, aynı yıl çıkan bir yangın da kenti mahvetmişti. XIX. yüzyılda da ortaya çıkan ve mekân darlığı ve ahşap yapılar gibi nedenlerle çabucak yayılan yangınlar İzmir'de büyük hasarlara yol açmış ve kentin tarihsel dokusunu silip süpürmüştür. Bununla birlikte, yangın yerlerinin planlarının çizilmesi işlemlerine de söz konusu yüzyılın ortalarında başlanmıştır. İzmir'in büyük bir planını çizecek olan ünlü Storari'nin 1852 tarihinde yaptığı Kemeraltı planı bunun ilginç bir örneğidir.

İzmir, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir yükseliş sürecine girdi ve bu gelişme aşağı yukarı XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Bunun nedenleri arasında

Avrupa sanayiinin tarım ürünleri ve hammaddeye olan talebini saymak gerekir. İngiltere'nin Hindistan'a kesin olarak yerleşmesiyle birlikte Osmanlı ülkesinin önemi daha da artmıştı. Yine İngiltere'nin Amerika'dan elde ettiği bazı hammaddeleri Türkiye'den sağlamaya çalışması özellikle pamuğa olan talebi arttırmış ve pamuk üretimi neredeyse patlama noktasına gelmişti. Fransız İhtilâli ve onu izleyen savaşlar, Akdeniz'deki dengeleri değiştirmiş ve Fransızların Doğu Akdeniz'den belirli bir süre için de olsa uzaklaşmalarına yol açmıştı. İngiltere İzmir'i ve Batı Anadolu'yu ekonomik ve ticari potansiyeli yüksek bir bölge olarak görmeye başlamıştı. Nitekim Avrupa devletleri arasında İngiltere, İzmir'de giderek üstün bir konuma gelmeye başlamıştı. İngiltere'nin bu üstünlüğü 1838 Ticaret Antlaşmasından sonra daha da pekişti.

XVIII. yüzyıldaki İzmir'in fiziksel görünümü hakkındaki bilgilerimizi Fransız J. D Barbié du Bocage'ın çizdiği, Serap Yılmaz tarafından yayınlanan ve 1780 yıllarını yansıttığı varsayılan bir plana borçluyuz. Planda bugünkü Güzelyalı, Eşrefpaşa, Yenişehir ve Alsancak semtleri arasında kalan alan ele alınmıştır. Yerleşim alanları geriye doğru genişlerken iş alanlarında sıklaşma ve yoğunlaşma eğilimleri görülmektedir. İç limanın dolmasıyla elde edilen alan da, Ali Paşa Meydanı olarak anılan yer dışında hemen hemen dolmuştur. Sokakların en geniş yeri 3 - 4 metreyi geçmemektedir. Dar olan sokaklar aynı zamanda karmaşıktır da. Bu nedenle kentte planlı bir yerleşmeden söz edilemez.

İzmir ve çevresi Tanzimat dönemine çok elverişli koşullar içine girdi. Tanzimat'tan önceki ticaretin bolluğunu ve çeşitliliğini gerek Prof. Frangakis – Syrett'in önemli çalışması gerekse yakın zamanlarda yayınlanan 1812 tarihli

Christophe Aubin'in *Journal*'i açıkça ortaya koymaktadır. İzmir ve çevresi böylece Tanzimat'ın uygulamaya konulduğu yerler arasında ilk sırada yer almaktadır. Bu bakımdan Tanzimat döneminden başlamak üzere İzmir ve çevresinde yeni bir yaşam başlar. Bunun özelliği, yörenin İstanbul'dan sonra Avrupa sermayesinin en önemli etkinlik alanlarından biri olmasıdır. Türkiye'nin en önemli ekonomik ve ticaret merkezlerinde işlemeye başlayan Avrupalılar, İstanbul'dan sonra kendilerine en elverişli Anadolu kenti olmak üzere İzmir'i seçmişler ve orada yerleşerek İzmir bölgesinin dünya piyasasıyla olan ilişkilerini düzenlemeye başlamışlardı. 1856 yılından itibaren yapımına girilen İzmir – Aydın ve İzmir – Kasaba demiryolları Avrupa ile İzmir arasındaki ilişkilerin daha da canlanmasına yol açtı. Bu durum, bir yandan üretimi arttıran bir etken oldu, diğer yandan da Avrupa'nın bu alana ihracatı artmaya başladı. Ancak, sermayeyi denetleyen unsur Avrupalı idi. Halit Ziya Uşaklıgil'in şu gözlemleri oldukça dikkat çekicidir:

“İzmir’le alakası olan büyük bir Anadolu parçasının bütün elde ettikleri gelir, Yemişçarşısı’ndan başlayarak Gümrük yakınlarına kadar geniş bir alanı doldururdu. Ve bu alanın içinde dünyanın her tarafından akın etmiş çeşitli bayraklara bağlı yabancılarla yine dünyanın neresinden çıktıkları belli olmayan fakat öteden beri İzmir’de kurulu oldukları bilinen, ceplerinde çeşitli hatta birkaç tabiiyet varakaları ile sanki Frenkler ve bunların arasında Rumlar, Ermeniler, hele Musevilerden meydana gelmiş bir mahşer kaynaşırdı. Bir kovan ki arıları vızıldayarak her vakit toplanacak balları kursaklarından taşıyacak kadar emerek sonu gelmeyen bir çalışma içinde dönerdi. Sonra şurada burada tek tük Türk mağazaları vardı. Buralarda misafirlerine bol bol kahve ve çay ikram eden, işlerinin bütün hararet ve uğraşma güçlerini gerektiren

kısımlarını yanlarında çalışan yine çeşitli milletlerden gençlere bırakmış “efendi”ler vardı.” (Kırk Yıl, 138)

Yalnız şunu da kabul etmek gerekir ki Tanzimat döneminde İzmir’de Türk unsurların yaşamında da bir refah göze çarpar. Üretim etkinliklerinin artması, Avrupa ile ilişkilerin yoğunlaşması elbette Türklerin durumlarında da önemli değişmelere yol açmıştır. Ancak, daha çok Avrupa sermayesinin komisyonculuğunu yapan gayri Türk unsurlarla Türklerin kazançları arasında büyük fark olduğuna şüphe yoktur. Çünkü gayrimüslimlerin çabucak ekonomik yaşama karışmalarına karşılık Türkler eski yöntemlerden ve sermayeden çok servet kavramından pek ayrılmak istemiyorlardı.

Öte yandan Tanzimat döneminde İzmir’de daha başka önemli yatırımların da yapıldığını belirtmek gerekir. Hava-gazı fabrikası İzmir’e aydınlatılmış Avrupai bir kent görünümü veriyordu. İzmir rıhtımının inşası ise hem İzmir’in kentsel gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuş, hem de ithalat ve ihracatın akışını kolaylaştırmıştır. İzmir’in tahtadan yapılmış eski limanının yetersizliği çoktan anlaşılmıştı. Sarıkışla’dan başlamak üzere Alsancak’a kadar uzanan 3 kilometre uzunluğunda ve 18 metre genişliğindeki rıhtımın inşası uzun görüşme ve tartışmalardan sonra, bu konuda bir hayli deneyimli olan Fransız Dussaud kardeşlere havale edilmişti. 1867’de inşaat kesinleşmiş ve 1878’de bitirilmişti. İnşaat sırasında kıyı şeridinden bazı yerler doldurulmuş ve kazanılan yerler üzerinde yeni bir yapılaşma başlamıştı. Kordonboyu böylece her türlü eğlence yerleri, acente, mağaza, birahane vb. ile dolup taşıyordu.

Öte yandan üretim alanlarıyla rıhtım arasında tam bir denge kurulamaması, çözümü güç sorunların ortaya

çıkmasına yol açtı. Şöyle ki, demiryollarıyla iki büyük vadeden akıp gelen ürünler, sonra dışarıdan gelen mallar son derece karmaşık bir ulaşım sistemiyle limana varır ya da kentin çarşısına ulaşırdı. Örneğin Aydın ve Kasaba hatlarının taşıdıkları incir, üzüm, palamut, zeytinyağı vb., vagonlardan çıkarıldıktan sonra İzmir'de XX. yüzyıl başlarında sayıları 3000'i bulan at arabalarıyla kent içindeki depolara nakledilir, orada hamallar tarafından indirilir, sonra komisyoncular aracılığıyla satılıp depolara nakledilir ve ihracatçılar tarafından işlendikten sonra yeniden hamallar, arabalar yardımıyla mavnalara götürülür ve sonunda gemilere yüklenirdi. Bu ise büyük bir emek ve zaman kaybına yol açıyordu. XIX. yüzyılda bu işlemler için kent içinde develer kullanılırdı. Bu ise kent içinde oldukça çirkin bir görüntü yaratıyordu. Aydın Şimendifer Kumpanyası'nın incirin işlenmesi, Alsancak'ta depolanması ve daha kolayca limana iletilmesi için yaptığı girişimler, özellikle Kemeraltı esnafının büyük bir direnmesiyle karşılaştı. Merkeze yapılan şikâyetler, uygulamanın eskiden olduğu gibi devam etmesi doğrultusunda karara bağlandı.

İzmir'de yaşayan yabancıların, diplomat ve yabancı tüccarların, levantenlerin önemli bir baskı ögesi haline geldiği de görülmektedir. Vilayet yönetimi 1866 yılında kentin yeniden yapılanması ile ilgili bir takım kararlar aldığı sırada yabancılar, İzmir'de bir belediye örgütü kurulmasıyla ilgili isteklerini dile getirdiler. Babıâli de Kasım 1867'de kentin büyüklüğünü, sokak ve pazar yerlerinin bakımsızlığını dikkate alarak İzmir'de bir belediye örgütünün kurulmasına karar verdi. Bu konudaki irade ancak 1868'de yürürlüğe kondu. İzmir, İstanbul'dan sonra ilk belediye örgütü kurulan kentler arasında yer alıyordu. Buna bağlı olarak bazı tartışma ve müdahalelerden sonra ilk Belediye

Meclisi seçildi. Ancak İzmir Belediyesi, 1877 yılında Vilayetler Belediye Kanunu çıkıncaya kadar geçen sürede fazla bir varlık gösteremedi.

Tanzimat döneminde İzmir’de pek çok kurumlar ortaya çıktı. Bunların başında kentin denizaltı telgraf kablo suyla Avrupa’ya ve İmparatorluğun diğer merkezlerine bağlanması gelmektedir. Bunun iletişim açısından ne kadar büyük önem taşıdığını belirtmeye gerek bile yoktur. Islahhane, Hastane, Rüштиye de yine Tanzimat döneminde İzmir’in kazandığı kurumlardır. Uzun yazışma ve tartışmalardan sonra Gediz nehrinin yatağının değiştirilmesi de Körfez’in dolmasını önleyen önemli bir çabadır. Ancak asıl önemlisi, İzmir’in Tanzimat döneminde bir sanayileşme sürecine girmesidir. Bu, bütün İmparatorluğu ilgilendiren bir olay olarak görülmektedir. Sanayi ihtilalinin İmparatorluğun el tezgâhlarına dayalı ekonomisini nasıl mahvettiğini az çok fark eden Tanzimatçılar, ülkede birçok fabrikanın kurulmasına ön ayak oldular. İzmir de bu ilerlemeden nasibini aldı. Tanzimat’tan önce İzmir’de sabun üretimi, tabaklık, boyacılık, fiç, kutu, kasa yapımı gibi işlerle ilgili küçük üretim merkezleri vardı. Dokumacılık, halıcılık da ileri bir düzeyde idi. Bunları Tanzimat döneminde bazı fabrikaların yapımı izledi. Tarih boyunca kâğıt açısından dışa bağımlı olmaktan kurtulmak isteyen devlet, Yalova, Beykoz kâğıt fabrikaları deneyiminden sonra İzmir’de Halkapınar’da 1848’de üretime geçen bir kâğıt fabrikası kurdu. Buna birçok ayrıcalıklar tanındı. Gümrük muafiyeti sağlandı. Üretilen kâğıdın resmi dairelerde kullanılması için devlet tarafından satın alınması uygun görüldü. İzmir’e geldiği sırada Sultan Abdülmecit’in bu fabrikayı da ziyaret ettiğini tarihçi Lütü Efendi yazmaktadır. Fabrika yaklaşık 15 yıl çalıştı. Fakat teknoloji yenilenemedi

ve ürettiği kâğıtlar artık yabancı kâğıtlarla rekabet edemez duruma geldi. Sonunda kapandı. Bunun dışında İzmir'de basma ve iplik fabrikaları kuruldu. Halıcılık daha rasyonel bir hale getirildi. Halı, ihracat ürünleri içinde yer aldı. Yalnız 1872 yılında 9.000.000 kuruş değerinde 91.800 m2 halı ihraç edilmişti. Bütün bunlara demir fabrikası, dökümhaneler, un, yağ fabrikaları, içki, ispiro ve buz fabrikaları da eklenebilir.

İzmir, kurulan bu fabrikalar sayesinde imparatorlukta İstanbul'dan sonra sanayi hareketlerinin en çok yoğunlaştığı bir merkez oldu. Yalnız şu noktayı da işaret etmek gerekir ki üretim büyük ölçüde dış satıma yönelikti. Fabrika denilen kuruluşların çoğu aslında birer atölyeden farksızdır. Yabancı yatırımcılara verilen ayrıcalıklar bir çeşit tekel yaratmıştır. Yani herhangi bir işletme için verilen imtiyaz, bir başka kimsenin ya da şirketin belirli bir süre o işi yapmasına engel oluyordu. Bu da rekabeti ortadan kaldırmış ve bir çeşit tekel yaratmıştır.

Sanayi bağlamında değerlendirilebilecek başka bir yapılaşma da buharla çalışan un değirmenleridir. Tanzimat döneminde Osmanlı kentlerinde görülen nüfus artışı, yeni yatırımları gerekli kılıyordu. Su ve yel değirmenlerinin çalışmaları yeterli olmuyordu. Bu bakımdan başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde buharla işleyen un fabrikaları kurulması yoluna gidildi. İzmir'de buharla çalışan bir un fabrikası kurulması için çalışmalar 1847'de başladı. Fakat bu ilk girişimin pek olumlu bir sonuç vermediği anlaşılmaktadır. Ancak 1870 yılından sonra İzmir'de buharlı un fabrikalarının sayısı artmaya başladı. 1880/81 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesine göre İzmir'de hayvan, su ve buhar gücüyle çalışan 24 un değirmeni vardı. Bunun 13'ü ise doğrudan doğruya buhar gücüyle çalışıyordu.

Bütün bu yatırımlar, gelişmeler, İzmir'in fiziksel görünümü kadar sosyal yapısını ve ilişkilerini de önemli ölçüde etkilemiştir. İzmir, yüzyılın ortalarında 187.000 kişilik bir nüfusu barındırıyordu. Birbirinden kopuk yaşayan bu nüfusun ortak alışkanlıklarından, ortak bir yaşam biçiminden söz etmek zordur. Sayısal bakımdan üstün olan Türkler, toplumsal yönden diğer etnik ve dinsel topluluklardan soyutlanmış görünmektedir. Museviler için de buna benzer bir soyutlanma söz konusu olabilir. Ancak yabancılar arasında evlenmeler belirli bir yaşam biçimi doğurmuştu. Ama yine de bunlar arasında çelişkiler vardı. Örneğin Katolik levantenlerle Ortodoks Rumlar arasında her zaman bir güven bunalımı vardı. İşgal yıllarında İzmir'de görev yapan ünlü yazar Mihail Rodas, levantenlerin tutumunu her zaman "güvenilmez" bulmaktadır. Rum – Musevi ilişkilerinin de pek sağlıklı olduğu söylenemez. Bütün bu çelişkilere karşın, Rauf Beyru'nun ayrıntılı olarak açıkladığı gibi, bu toplumlar arasında ortak sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin var olduğuna da şüphe yoktur.

İzmir, XIX. yüzyıl ortalarından başlamak üzere bulunduğu bölgenin idari merkezi konumuna geldi. 1850 yılında Aydın eyalet merkezi İzmir'e taşındı. İzmir'in eyalet merkezi olmasından bir süre sonra buraya Âli Paşa vali olarak atandı (1853). Âli Paşa, İzmir ve çevresini kasıp kavuran eşkıyalık olaylarını önledi. Katırcı Yani teslim oldu ve idam edildi. Ancak İzmir'de bulunan bir Macar mültecisinin Avusturyalılar tarafından tutulması, ertesi gün Avusturya gemisi tayfasından iki subaydan birinin İtalyanlar tarafından öldürülmesi ve diğerlerinin de yaralanması büyük bir gerginliğe yol açtı. Osmanlı yönetimi, suçluları yakaladı ve tutukladı. Fakat Avusturya konsolosu bununla yetinmedi. Aralarında ünlü Storari'nin de bulunduğu uzun bir listede

yer alan İtalyanların derhal buradan uzaklaştırılmaları istendi. Vali bunu kabul etmedi. Bunun üzerine İzmir'deki Avusturya konsolosu ve İstanbul'daki Avusturya sefirinin müdahale ve baskısıyla Âli Paşa görevinden alındı.

1865 Vilayet Nizamnamesi, 1867'de İzmir'de uygulanmaya konuldu. İzmir kenti, Manisa, Muğla, Aydın ve Denizli'den oluşan büyük bir yönetim biriminin merkezi durumuna geldi. Nizamnameye uygun olarak İzmir'de bir Vilayet Matbaası kuruldu. 1869'da Vilayetin Resmi Gazetesi "Aydın" yayına girdi. İzmir'de Türkçe kitap ve gazeteler Vilayet Matbaasında basılmıştır. Gerçi daha önce, galiba 1848'de, İzmir'de buharlı un fabrikasının nizamnamesi başta olmak üzere birkaç Türkçe kitap basılmıştı. Fakat bunlar o kadar önemli değildi. Gayrimüslim matbaalarda da kimi sözlük ve Türkçe kitaplar basılmıştı. Ancak doğrudan doğruya Türkçe kitap ve gazete basan ilk matbaa Vilayet Matbaası oldu. Nitekim 1872'de Devir, 1886'da Hizmet gazeteleri burada basılmış, Türkçe basım yapan matbaaların sayısı da giderek artmıştır. İzmir'de Türk kültürel varlığının ilk işaretleri böylece verilmeye başlandı. Çünkü buradaki gayrimüslimler, yabancılar çok daha önce gazeteleri, kitapları, okulları, kütüphaneleriyle kendi kültürel kurumlarını yaratmışlar ve ifade araçlarını da ortaya koymuşlardı. Dahası bugün ünlü yazar Amin Mallouf'un atalarından olan Nassif Mallouf, İzmir'de Propaganda Koleji'nde öğretmenlik yaparken Türkçe - Fransızca bir sözlük hazırlamış ve Türkçenin grameriyle ilgili birçok kitap yazarak bunları İzmir'de bastırmıştı. Devir gazetesi yayına sokulduğu zaman İzmir'de yabancı dilde tam dokuz gazete çıkıyordu. Halit Ziya, Tevfik Nevzat ve Bıçakçızade Hakkı gibi gençler İzmir'de ilk uyanışın temsilcileri olarak görülmektedir. Bunların çıkardığı Nevruz

dergisini Hizmet ve Ahenk gibi iki büyük gazete izledi. Bunları daha sonra, özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde daha önemli kültürel atılımlar izleyecektir.

Öte yandan merkezi Hükümet, İzmir gibi kozmopolit yapıdaki bir kentin yönetimine önem vermiş ve buraya yüksek görevlerde başarı göstermiş yöneticileri vali olarak atamıştır. Bunlar arasında Mithat Paşa, Halil Rıfat Paşa, Kâmil Paşa gibi bugün hâla İzmir’de ayakta duran eserlere imza atan seçkin devlet adamları da bulunmaktadır. Valilik dönemi pek kısa sürmüş olan Mithat Paşa, İzmir’in geleceğine dönük büyük projeler üretti. Meles çayını ıslah etmek çarelerini araştırdı. Bugün kendi adıyla anılan cadde onun eseridir. İslahhanenin modern bir eğitim kurumu haline gelmesi için gereken adımları da atmıştır. Kent içi ulaşımı bir bütün halinde ele alan ve bir tramvay şirketinin kurulması için de çaba gösteren yine Mithat Paşa’dır. Fakat kısa bir süre sonra bu şirketin imtiyazı geri alınmış, kendisi de tutuklanarak yargılanmak üzere İstanbul’a götürülmüştür. Alsancak’tan Basmane’ye Basmane’den Konak üzerinden Göztepe’ye bir tramvay hattı döşenmesi fikri onundur. Bütün bunları kendisinden sonra gelen yöneticilerin gerçekleştirdiğini belirtmek gerekir.

Sonuç olarak denebilir ki İzmir’in daha önceki yüzyıllarda başlamış olan gelişme süreci XVIII. - XIX. yüzyılda da devam etmiş ve bu süreç büyük bir sermaye ve servet birikimine ortam hazırlamıştır. Uluslararası bir liman olmanın ötesinde İzmir, yeni yatırım ve kurumlarla XIX. yüzyılda bir Batılı kent görünümünü almıştır. Kimi gezginlerin İzmir’i Doğu’nun küçük Paris’i olarak görmeleri rastlantı değildir. İşte bu küçük Paris, Doğu Akdeniz’de dünya ticaretinin akışında son derece önemli bir rol oynamış ve bir kent olarak da kendine özgü kurumları yaratmıştır,

diyebiliriz. Fakat Prof. Mübeccel Kıray'ın vurguladığı gibi, İzmir örgütlenemeyen bir kent özelliğini korudu.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru, İzmir'in dünya ticaretindeki rolü azalmaya yüz tutmakla birlikte yine de önemini koruduğu söylenebilir. İzmir'le Mısır, Beyrut, Selanik, Adalar, İstanbul Akdeniz limanları arasında ulaşım ve iletişim devam ediyordu. Frenk mahallesindeki mağazalarda Paris'te bulunan her şeyi bulmak olanağı vardı. Kordon göz kamaştırıcı eğlence yerleri, birahaneleri, tiyatroları, otelleri, zengin mağazaları ile İzmir'in göz alıcı bir semtini oluşturuyordu. Mayıs 1898'de İzmir'e gelen Alman gezgini Rodolf von Lindau, bu kentle ilgili gözlemlerini şöyle dile getiriyor:

"...Bu limanda, Türkiye ile ticaret ilişkisi olan bütün ülkelerin gemileri yan yana dizili bir sıklıkla demirlemişti. Bunlar arasında en sık göze çarpan gemiler Türk ve İngiliz bayrağı taşıyan gemilerdi. Rıhtımda, o hareketli ve renkli liman havası vardı. Burada, Asya, Avrupa ve Afrika birbirinin içine girmişti. Siyah, beyaz ve bronz tenli insanların yanı sıra, bir yük arabasının yanında oflayıp puflayarak bir hamal yürüyor ve biraz ötede ağır yükleriyle biçimsiz develer, eşekler ve atlar geçiyordu. Limanın hemen arkasındaki evler ticarethane olarak kullanılıyordu. Fakat biraz ilerleyip de limanı çevreleyen mahallenin ilk sokaklarına girince görünüm birden değişiyor ve Avrupalılaşıyordu. Burada artık sadece şapkalı ve fesli erkekler ve onların yanı sıra yürüyen açık renkli ve şık tuvaletli kadınlar vardı..."

21.yüzyıl Eşiğinde İzmir Uluslararası Sempozyum, Kent Kitaplığı, İzmir, 2001, s. 50-60 (kısaltılmıştır).

ATATÜRK VE CUMHURİYET

ÇANAKKALE’NİN YARATTIĞI KAHRAMAN

18 Mart (1915) Çanakkale zaferini izleyen günlerde müttefiklerin karaya yaptığı çıkarmayı önleyen yürekli kahraman kimdi? O zamanın resmi duyurularının kupkuru anlatımların içinde bu kahramanın adı pek geçmiyordu. Ancak Harp Mecmuası’nda iki fotoğrafı çıkmış, bir de Tasvir-i Efkâr’ın özel sayısında övücü sözlerle bir resmi yayınlanmıştı. Belki sağda solda adı verilmeden bir iki resim daha... Gazete ve dergilerde bu küçük ayrıntıların dışında bu kahramanın adı pek geçmiyordu. Ruşen Eşref, böyle genç bir subaydan söz edildiğini ilk kez hocası Tefvik Fikret’ten duymuştu. Fikret, Ruşen Eşref’e, Çanakkale’de genç bir Miralayın “kendi teşebbüsü” ile öne atılarak mutlak bir tehlikeyi durdurup önlemiş olduğunu söylemişti. Ama bu Miralayın adını vermemişti. Orhan Karaveli’nin yazdığına göre Fikret, ‘Ah, Gelibolu’daki şu Miralayı bir görebilsem... tanıyabilsem!’ diye hayıflanıyor ve dostlarına bunu açıkça ifade ediyordu (*Tevfik Fikret ve Halûk Gerçeği*, 2005, s. 29, 34). Ruşen Eşref, Mustafa Kemal adını, Arıburnu’ndan İstanbul’a gönderilen yaralıların kaldığı koğuşta öğrenmişti. Savaşın sonuna doğru bir gün Ruşen Eşref Galatasaray’daki dersine giderken Tokatlıyan’ın köşesinde yaya kaldırımının ucunda bir subay gördü. Ayrıntıları kendisinden dinleyelim:

Bu General Türk mü imiş ?

Gene o Umumi Harp içinde, Çanakkale'den belki 2, 2.5 yıl sonra bir öğle vakti... Galatasaray Lisesi'ndeki dersime gidiyordum, Tokatlıyan'ın (Konak oteli) köşesinde yaya kaldırımının ucunda bir subay gördüm. Giyinişi, duruşu öyle göзалıcı bir müstesnalıkta idi ki...Bulunduğum yerde kaldım. O'na baktığımı belli etmemek için "Yüzbin Gömlek" mağazasının camekânını seyrediyormuşum gibi yaptım. Koyu kestane rengindeki astrağın kalpağı, koyu kumral çatık kaşlarına doğru inik; keskin mavi gözlü, sarışın bir genç General. Zarif endamı bir ucu omuzuna atılmış geniş bir gümüşî pelerini içinde... Güneşten parlayan rugan potinlerine doğru yere bakıyor. Belli ki birini veya bir şeyi bekliyor...

Başka bir iklimden tesiri veren bu generale bizim üniformamız ne kadar yaraşmıştı.

Güvenli bir vekar içinde bu enerjik insanla bu üniforma, öyle birbirini tamamlar bir tabii uygunlukta idi ki bir mesleğin bütün asaletini sezdiren bu canlı ahengi görmekten zevk alıyordum. Üstünlüğünü kaç asır kaç millete duyurmuş milletimizin ordusundaki subaya yaraşacak giyimin ve duruşun bu Generaldeki gibi olmasını içimden diliyordum.

Ben bu düşünceler içindeyken O, birden bire başını gururla hafifçe geriye döndürüp emir verir kalın bir sesle:

-“Haydi Cevat Bey! Daha olmadı mı?” diye tertemiz bir Türkçe söylemesin mi? Beklemekten titizlendiği donuk sesinin edasından anlaşıyordu...

Bu General Türk mü imiş? Ne kadar sevindim! O'na daha içten bir ilgi ile bakmaya başladım: Bu General o zamanki halle tezat teşkil edecek bir yenilmezlikte duruyordu... Ordumuzun hayallere sığmaz güzellikteki dasitani başarılarla

Orta Avrupa'nın boz gökleri altında, İstanbul güneşi gibi parlak Türk zaferlerinin ışığını dolaştırdığı fütihat devirlerinde, şâşalı giyimleri göz kamaştırmış efsaneli serdarları hatırlatıyordu. O serdarların giyimlerindeki kuşamlarındaki parıltı bunun saçlarında uzak ve imkânsız şeyleri düşündürüyormuş tesirini veren hem dalgın, hem titiz bakışlarla uyanık mavi gözlerinde idi.

Kimdi? Bilmiyordum!

Duruşunun zihnimde uyandırdığı böyle bir takım tarih ve fetih düşünceleri, yoluma gittim. O hâla orada, bir anıt gibi mânalandırdığı o sokağın başında kanatları kapanmış bir kartal gibi duruyordu.

Aradan bir iki hafta geçti. Ruşen Eşref, davetli olduğu Rasim Ferit (Talay)'in evinde “başka bir iklimden tesiri veren” Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşınca şaşırdı. Onu yakından tanımak fırsatı buldu. İsteddiği randevuyu elde etmeyi başardı.

Genç Bir Simadaki Engin Mâna

Ruşen Eşref'in “Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat” ı *Milli Mecmua'* nın özel sayısında yayımlandı. Böylece 1918 yılında Mustafa Kemal Paşa'yı geniş kitlelere tanıtan ilk “mülakat” Türk basınında yer alıyordu. Ruşen Eşref, üç gün devam eden bu görüşme sırasında Paşa'yı daha yakından tanıdı:

“Mustafa Kemal Paşa'nın siması Rambrandvari bir tablo mevzuunu andırıyordu. Genç bir simada bu kadar engin bir mâna gördüğümü hatırlamıyorum: Işıklarla gölgelerin dalgaları arasında sebat, tevekkül, tevazu, mülayemet (uysallık),

huşunet (sertlik), saffet (temizlik), zekâ... Bu kadar zıt şeylerin toplandığı sarışın ve gayet sevimli bir yüz...”

Ölmeyi Emretmek

Liman von Sanders, Mustafa Kemal'in kendi girişi-miyle gösterdiği üstün başarıdan övgüyle söz eder:

“İlk askeri başarısını Trablusgarp'ta gösteren Mustafa Kemal, sorumluluk ve görevden zevk duyan bir komutan özelliği taşıyordu. Daha 25 Nisan sabahı 19. Tümenle ve hiçbir yerden emir almaksızın kendiliğinden çatışmaya katılarak düşmanı kıyıya püskürtmüş ve bundan sonra üç ay süreyle kırılmaz bir güçle düşman saldırılarına karşı koymuştu. Ona tam anlamıyla güvenilebilirdi...”

Mustafa Kemal, büyük tehlikeyi sezince hiçbir yerden emir almaksızın harekete geçmekte gecikmedi. Birliklerine “taarruz” değil, “ölmeyi” emredecek kadar gözüpekti. Böyle emirler, o güne kadar verilmiş değildi.

“Geçemeyecekler...”

Çanakkale'de atılan top sesleri İstanbul'da ve Üsküdar İdadisi'nin(lise) sınıflarında yankılanırken bir öğrenci, öğretmeni Yakup Kadri'ye şunu söyledi:

“Hiç merak etmeyin; geçemeyecekler, müdafaa hattının en nazik noktasında kumandayı Miralay Mustafa Kemal Bey aldı. Bu iş onun eline geçtikten sonra artık endişeye yer kalmadığına inanmak lazım gelir.”

Bu öğrenci, Mustafa Kemal adını, yüksek rütbeli bir subay olan babasından duymuştu. Mustafa Kemal adı, ordu

mensupları arasında bir yıldız gibi parlamaya başlamıştı. Yalnız ordu içinde değil, adı daha o zaman Türk edebiyatına da girmişti. Mehmet Emin Yurdakul, 1915 yılında yazdığı ve Çanakkale Kahramanları'na sunduğu şiirin son bölümünde şöyle der:

*Ey, bugüne şahit olan sarp hisarlar
Ey, kahraman Mehmet Çavuş, siperler
Ey, Mustafa Kemallerin aziz yurdu,
Ey, toprağı kanlı dağlar, yanık yarlar*

Biz **Mehmetçik** adını Çanakkale'ye borçluyuz.

1917 yılında Urfa mutasarrıfı Nusret Bey, Çanakkale'de Mustafa Kemal'in komutasında savaşırken şehit düşen ya da gazi olarak evlerine dönenlerin anısına bir anıt çeşme yaptırmıştı. Vali Konağı önünde yükselen bu anıta "Çanakkale Şehitleri Abidesi" adı verilmişti. Anıtın çevresindeki dört caddeden biri Mustafa Kemal adını taşıyordu (Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara, 2004, 139-140).

"Halaskârimiz ..."

Mustafa Kemal'in Çanakkale'de gösterdiği büyük kahramanlık, savaşın sonlarına doğru daha çok vurgulanmaya başladı. 19 Ağustos 1918'de Aşiyan'ı ziyaret ettiği zaman kendisi orada bulunanlara ve Fikret'in eşi Nazime Hanım'a "Anafartalar Kahramanı" olarak tanıtıldı. Nazime Hanım'la karşılaşan Mustafa Kemal'in ilk sözü; "Ben buraya daha önce gelmek istedim!" oldu. Demek, Mustafa Kemal, Fikret'i sağlığında bu evde görmek istemiş fakat fırsat bulamamıştı. Evet, ülkenin adım adım uçuruma

sürüklendiği o günlerde ondan, ülkeyi kurtaran bir asker olarak söz ediliyordu. Resimleri, yaşamöyküsü gazetelerde önemli bir yer tutuyordu. *Büyük Mecmua'nın* 20 Mart 1919 tarihli sayısında *Büyüklerimiz: Mustafa Kemal Paşa* başlıklı yazıda şöyle deniyordu:

“Osmanlı tarihinin en şerefli bir sahifesini işgal edeceğine şüphem olmayan Çanakkale muvaffakiyeti orada çarpışan Türklük ruhunu, Türklük fedakârlığını ispat ettiği gibi, bir de Mustafa Kemal gibi büyük bir kahramana malik olduğumuzu gösterdi.

Mustafa Kemal Paşa genç, azimkâr, metin bir kumandandır. Çanakkale’de ordu ümitsiz bir vaziyete düştüğü zaman ümidini bozmamış ve imanından aldığı kuvvetle ordunun maneviyatını yükseltmiştir. Büyüklerini tanımak mecburiyetinde olan gençlik (Mustafa Kemal) namını da hafızalarına ilave etmeli ve halaskârlarımızdan birinin de o olduğunu unutmamalıdır.”

Bu yazının altındaki imza MZ, yani Mehmet Zekeriya (Sertel)’dir.

Bu yazı yayımlandığı zaman Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi henüz hiç kimsenin aklında bile değildi. Fakat bu yazıda ondan Halaskâr diye söz edilmesi yüksek bir sezginin ve öngörünün eseridir. Nitekim o, ulusal hareketin başına geçtiği zaman, Çanakkale destanı ve Anafartalar kahramanlığı onun için en büyük güvence olmuştur. Bu büyük ün ve güvenledir ki Samsun’dan başlayarak ölümüne kadar bütün ulusu kendi arkasından sürüklemiş, Bağımsızlık Savaşı’nın, yeni Türkiye’nin kuruluşunun ve Türk Devrimi’nin temeli olmuştur.

(Bu yazı yayınlanmamış, fakat çeşitli yer ve zamanlarda dillendirilmiştir).

Dr. ABDULLAH CEVDET

“Ankara Büyükşehir Belediye Meclisi tarafından adı Yusuf Halaçoğlu olarak değiştirilen sokağa, Ankara 7. İdare Mahkemesi’nin yürütmeyi durdurma kararı üzerine yeniden Abdullah Cevdet tabelası” asılmış (*Radikal*, 16 Şubat 2006). Burada bir haksızlığın giderilmiş olmasına mı sevinmek gerekir, yoksa şapkamızı önümüze koyup pek hoşlanmadığımız bir şeyi yapmak, yani düşünmek mi gerekir, bilemiyorum. Eğer o sokağa doktorun adı mahkeme kararı ile iade edilecekse, hiç edilmesin daha iyi. Onun böyle bir onurlandırmaya hiç mi hiç gereksinimi yok. Ama bu gelişmeler bizim için utanç verici. Bilgisizliğimizin, değer bilmezliğimizin somut bir göstergesi. Tarih boyunca az mı az yetiştirebildiğimiz insanlardan birine bir sokak adı çok görülüyorsa, yazıklar olsun. Unutmayalım, Ziya Gökalp’i intihar girişimi sırasında yaşama döndüren ve bu ülkeye kazandıran, Dr. Abdullah Cevdet olmuştu.

Bu ülkede Bakanlık postuna oturmuş ve şimdi yazarlığa soyunmuş bir kimse, Dr. Abdullah Cevdet için ‘*sahte aydın*’ nitelemesini kullanmaktan çekinmedi (*Radikal*, 29 Ocak 2006). Hangi hakla? Dr. Abdullah Cevdet “**sahte aydın**” olduğuna göre “**hakiki aydın**” kendisi mi oluyor acaba? Bu tür haksız ve yersiz kara çalmaların bu ülkede çoğu kez tepkisiz kalması üzerinde düşünülmesi gerekir. Öyle ya, doktor yaşamıyor, onun hakkında istediğini söy-

lemek kolaydır, mantığı mı geçerli acaba? Bütün bunların bilgisizlikten ve araştırmayı sevmediğimizden, kulaktan dolma bilgilere fazla itibar etmemizden kaynaklandığını söylemek yanlış değildir, sanırım. Eğer Ankara Büyükşehir Belediyesi Meclisi'nde bulunanlar, diplomalarının gereğini yapsalardı bunlar olmaz ve gereksiz bir tartışmaya sürüklenmezdi.

Gül ve Diken

Kimdir Dr. Abdullah Cevdet? 1869 Arapkir doğumlu olan Dr. Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye'de iken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Trablusgarp'a sürüldü ve oradan Avrupa'ya kaçtı. 1904 yılında, yaşamının sonuna kadar (1932) yayınlacağı İçtihat dergisini çıkardı. Matbaası sırtında Cenevre'den Kahire'ye dolaştı; daha sonra İstanbul'a geldi. Telif ve çeviri olmak üzere 60'tan fazla eser yayınladı. Bütün amacı bu ülkenin insanlarını aydınlatmak olan Dr. Abdullah Cevdet gerçek anlamda bir aydın, bir özgür düşünür, bir yazar, bir çevirmen ve şairdi.

Dr. Abdullah Cevdet, Batı uygarlığının bir bütün olarak “**gülü ve dikenini ile**” alınmasının zorunlu olduğuna inanmıştı. Doğu'nun ve Batı'nın klasiklerine inmek düşüncesi onun hümanizmasının temelini oluşturur. Bu, çift yönlü bir düşünce akımı yaratmak için şarttı. Bu amaçla Sadi, Hayyam ve Mevlana'dan çeviriler yaparken Shakespeare, Schiller ve Byron'un da eserlerini dilimize kazandırmaktan geri kalmadı. Shakespeare'in en önemli trajedilerini sistemli olarak ilk kez Türkçeye çeviren odur. Bunlardan ‘*Hamlet*’ 1912'de İstanbul'da oynanmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet insan sevgisiyle yoğurulmuş gerçek bir özgürlük şairidir. Bakınız ne diyor Vedat Günyol: **“Nedir insancı olmak, insanca var olmak dileğinden başka ? İnsan sevgisi, Abdullah Cevdet’te buluyor anlamını ilk kez yazınımızda ve düşünce yaşamımızda. Onunla giriyor düşüncemize, toplumsal bir kaygı olarak insan sevgisi...”**

Boy hedefi

Her çeşit tutuculuğa, bağnazlığa karşı olan Dr. Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet’te hem İslamcıların hem de Türkçülerin boy hedefi olmaktan kurtulamadı. Dozy’den çevirdiği ‘*İslam Tarihi*’, yapılan baskılar üzerine yasaklandı ve toplatıldı. Çünkü doktor, yazdığı önsözde, Müslümanların kendi tarihlerini Batılı bilginlerden öğrenmek zorunda kalmalarını eleştiriyordu.

Dün olduğu gibi bugün de ona saldırmak isteyenler doktorun, ülke kalkınması için işgücü yaratılması konusundaki düşüncelerini çarpıtmayı marifet saymışlardı. Nedir konu? Dr. Abdullah Cevdet, ülke kalkınmasının nüfus artışına bağlı olduğunu savunuyordu. Abdullah Cevdet, bu boşluğun doldurulmasının dışarıdan yapılacak göçlere bağlı olduğunu savunurken, Ziya Gökalp de tarımda makinalaşmanın önemi üzerinde duruyordu. Konu **“kana kan katmak”** olarak algılandı ve doktorun Ankara’da Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye çağırıldığı bir sırada gündeme getirildi. Basında yoğun bir saldırı başlatıldı. Böylece onun milletvekili olmak ya da Sağlık Bakanlığı Müsteşarlığı’na getirilmek tasarısı suya düştü.

Dr. Abdullah Cevdet, yakın dönem Türkiye tarihinde derin izler bırakmış düşünürlerden biridir. Onun savunduğu düşüncelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun konuşmaları ve yaptıkları arasındaki bağlantı gözden kaçmıyor. Gazi, onunla köşkünde dört saat konuşmuş, **“laik”** düşüncelerinden ötürü onu takdir etmişti.

Karl Sussheim'ın Dr. Abdullah Cevdet üzerine başlattığı bilimsel çalışmalar Prof. Niyazi Berkes, Prof. Tarık Zafer Tunaya, Prof. Şerif Mardin, Prof. M. Şükrü Hanioğlu vb. ile devam etti ve yurtdışında da onun hakkında tezler, araştırmalar yapıldı ve yapılıyor. Ölümünün üzerinden bunca yıl geçmesine karşın bir insanın incelenmeye değer bulunması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Yoksa karalamalarla bir yere varılamayacağı açıktır.

Radikal İki, 26 Şubat 2006.

ESKİ İDDİALAR, YENİ SAVCILAR

Bay Oral Çalışlar'ın *Liderler Hapishanesi* başlıklı kitabında yer alan bir iddianın haber olarak basına yansımaları geniş bir tepki uyandırdı. Gençliğe Hitabe'yi İnönü kaleme almış... Bunu Bay Çalışlar Ecevit'ten duymuş. Necdet Uğur da biliyormuş. Sonra Bay Çalışlar, asıl amacını açığa vuruyor... "Okullardaki karnelerde, bütün devlet duvarlarında bulunan Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'nin altındaki imzayı belki de değiştirmek gerekiyor" (muş!).

Eski bir davanın yeni savcısının ortaya attığı bu iddia bayatlamış, kokuşmuş ve çürümüştür. Ama yine de ısıtılıp ısıtılıp önümüze sürülebilmektedir (*Radikal*, 29 Haziran; 6 Temmuz 2008). Bülent Ecevit'in Bay Çalışlar'a olayı anlatış biçimi, onun Nutuk'un nasıl hazırlandığı konusunda hiçbir bilgisi olmadığını açıkça ortaya koyuyor. Necdet Uğur'un bunu "biliyor" olması sonucu değiştirmez. Onun da bu konudaki yetersizliğini göstermekten başka bir iş yapamaz. Ekleyelim; her iki devlet adamı da Atatürk'ü yakından tanımak olanağını bulamamışlardır. Nutuk'un nasıl hazırlandığını bilmemeleri de doğaldır. İnönü'nün anılarında bu bağlamda hiçbir şey yoktur. Bay Çalışlar'ın demek istediği şudur; bu hitabeyi Atatürk kaleme almış olamaz. O halde hitabenin yazarını değiştirmek gerekir!

Atatürk inanılmayacak kadar açık bir insandı. Kendi aleyhine kullanılabilecek sözleri yazmaktan ve söylemekten

çekinmeyecek kadar da dürüsttü. Vahdettin'le yaptığı Almanya yolculuğunu, daha sonraki görüşmelerini ve Yıldız Sarayında bir odada en son buluşmasını bütün ayrıntılarıyla ve içtenlikle yazmıştır.

Gelelim iddiaya esas olan hitabeye: 1927 yılı başlarında Atatürk'ün büyük bir tarih kitabı yazmakta olduğu haberi gazetelerde yer aldı. Oysa hazırlanan Nutuk'tu. Bütün belgeler derlendi, toplandı. Dönemin sorumlu kişileri bir araya geldi. O sırada yurt dışında bulunan ve Milli Mücadele'de önemli görevler üstlenmiş kimseler çağırıldı. Bütün gazeteler tarandı. Hazırlıklar Ankara'da yapıldı. İstanbul'da Dolmabahçe Saray'ında tamamlandı. Hazırlanan bölümler her akşam kalabalık bir topluluk önünde okunuyor, tartışmalı konular masaya yatırılıyordu. Atatürk, yazdığı bölümler üzerinde açıklamalar yapıyor, çok ateşli konuşmaları yönlendiriyordu. Böylece Milli Mücadele'nin akışını, ruhunu ve felsefesini yansıtan Nutuk, Atatürk'ün yazı ve biçemiyle ortaya çıktı. Eserde kullanılan yığınla belge, eserin ne kadar sağlam kaynaklara dayandığını göstermektedir.

Gençliğe Hitabe'nin nasıl yazıldığına da Afet İnan tanık olmuştur:

“O adeta arkadaşlarına bir sürpriz hazırlamanın sevinç içinde “oturunuz ve dinleyiniz” dedi. Nutuk'un sonuna koyacağı satırları yüksek sesle okumaya başladı. Dinleyicilerin nefes almadıklarını sanıyorum, yahut bana öyle geldi... Bütün Milli Mücadele'nin tarihi olan Nutuk, bu satırlarla son bulacaktı. Atatürk bu metni (Gençliğe Hitabe) okuyup bitirdiği zaman derin bir nefes almış, fakat iki damla gözyaşını da bizlerden saklamamıştı...” (Afet İnan, Atatürk'ün kaleminden çıkan metnin tıpkıbasımını yayımlamıştır.)

Gençliğe Hitabe Nutuk'a yamanmış, eklenmiş ya da İnönü'nün kaleminden çıkmış bir metin değildir. Nutuk'un ayrılmaz bir parçasıdır. Onu Atatürk'e yakıştıramayanlar, İnönü'ye mal edenler, her iki insanı da tanımıyorlar demektir. Buradaki biçem (üslup) kimindir. Hitabedeki devrimci anlatım kimin kaleminden ve ağzından çıkmıştır? Gençliğe Hitabe'yi şuna buna yakıştırarak, altındaki imzanın okullardan vb. yerlerden silinmesini istemek asla iyi niyetin eseri değildir.

Atatürk, Tefik Fikret'ten çok etkilendi. Her ikisi de ülkenin, gençliğin omuzları üzerinde yükseleceğine inanıyordu. Atatürk'ün, daha Anadolu'ya geçmeden bir yıl önce (24 Mayıs 1918), Ruşen Eşref'e imzaladığı bir fotoğrafına yazdığı şu sözleriyle Gençliğe Hitabe arasında bir bağ sezilmiyor mu?

"Her şeye rağmen muhakkakan bir nura doğru yürümekteyiz. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, yalnız, aziz memleket ve milletim hakkındaki payansız muhabbetim değil, bugünün karanlıkları, ahlaksızlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ziya serpmeğe ve aramağa çalışan bir gençlik gördüğumdendir..."

Buna Bursa nutkundaki anlatımı da ekleyebilirsiniz.

Bay Çalışlar'ın tarihçilik yöntemine hiç de uygun düşmeyen (sadece gazeteci kimliğine dayandığını iddia etmesi hiçbir şeyi değiştirmez) bir tavır sergileyerek, sağlam kanıtlara dayanmadan ortaya attığı savlar, tarihsel gerçeğin anlaşılmasına katkıda bulunamaz.

Kalem (EÜ İletişim Fakültesi), Temmuz 2008.

TÜRBAN VE KADIN HAKLARI

1980’li yıllarda Türkiye’nin gündemine oturan, daha doğrusu sanal olarak yaratılan türban konusu, aradan çeyrek yüzyıl geçmesine karşın hâlâ önemini ve güncelliğini koruyor. Ülkenin okur-yazarları ikiye ayrılmış durumda: Kimileri bunu mahremin dışı açılması olarak görürken kimileri de dinsel bir simgenin topluma dayatılması olarak algılamaktadır. “Tesettür” yani dinsel örtünme, inanılması güç bir sektör haline gelmiş, türbanı tamamlayan giysiler, yerleri süpüren geniş kesimli pardösüler oldukça işlek bir pazar bulmakta gecikmemiştir.

Öncelikle şunu kabul etmek gerekir ki, türban dinsel bir kimliğin, tarikatların simgesi haline gelmiştir. Onca yazıldığı, çizildiği gibi türbanın Anadolu’da yüzlerce yıldan beri analarımızın, bacılarımızın başlarına örttükleri yazma, neçek, başörtüsü vb. ile hiçbir ilintisi yoktur. Bugünün yöneticileri, ülkemizin bunca olumsuz koşullar içinde bulunduğu, Lozan’ın yıkılmaya çalışıldığı, aşiret reislerinin her gün Türkiye’yi tehdit ettiği bir sırada, işlerini güçlerini bırakıp türbanı topluma dayatmaya çalışıyorlar. Hem de bunun birtakım toplumsal gerginliklere yol açacağını bilerek...

Türbandaki direnme acaba kadın haklarıyla mı ilgili, yoksa insan haklarıyla mı bağlantılı? Aslında Türkiye’de kadın haklarının ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimi göz

önüne alınırsa, türban konusundaki inat ve direnme modernliği değil, tutuculuğu ve gericiliği çağrıştırmaktadır. 1720’de Fransa’ya elçi olarak giden Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, bu ülkede ‘*kadınların itibarı erkeklerden üstün olmakla haddinden ziyade hürmet gördüklerini*’ yazmaktan kendini alamamıştır. Ancak Türkiye’de kadın hakları, Tanzimat döneminde gündeme geldi. Bunu savunanların başında Namık Kemal gelmektedir. O ve onun gibi düşünen aydınların çabalarıyla da olsa kadınlara kimi haklar tanındı, kızlara özgü okullar açıldı. İkinci Meşrutiyet’te kadınların sınırlı da olsa çalışmalarına olanak verildi. Ama bunlar yeterli değildi. Atatürk’ün de yinelediği gibi Fikret, *elbet sefil olursa kadın alçalar beşer...* dizesini söyleyecek kadar kadın haklarından yanaydı.

Ziya Gökalp, İkinci Meşrutiyet döneminde sosyal, ekonomik, kültürel ve hukuksal yönden kadın haklarının en büyük savunucusu olarak ortaya çıkmıştır. Kadının her yönden erkekle eşit haklara sahip olması gerektiğini işleyen bir bilgidir. Gökalp tesettüre de karşıydı. Talat Paşa, zaman zaman kendisine takılır: “*Ya hoca, demek biz bu kadınların başlarını açacağız!*” derdi. Talat Paşa, Türk’ün yanına eş olarak aldığı kadının yamalı bohça gibi dolaşmasından nefret ediyordu. Gökalp, kadın hakları konusunda son derece kökten düşünüyordu. Kadının iğnesinden yaptığı süngü ile kendi haklarına sahip çıkması gerektiği üzerinde duruyordu:

Diğer haklar için milli mahkemeler açmışız.

Aileyi bırakmışız medresenin eline...

Bilmem niçin kadınlığa ait işten kaçmışız

*Ya onun da bir emeği yok mu Türk ilinde?
Yoksa o mu iğnesinden kanlı süngü yaparak
Haklarını pençemizden ihtilalle alacak...*

Kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması, Cumhuriyet'in temel ilkeleri arasında yer almaktadır. Atatürk'ün bu alanda gösterdiği çaba bir destandır. O, bütün engellere karşın bu yolda inanılmaz zor bir savaş verdi. Çünkü kadın hakları tanınmadıkça, kadını kölelik altında tutan kurallar yıkılmadıkça, önyargılar sürdükçe toplumsal bir kurtuluş söz konusu olamazdı.

Atatürk, Türk kadınının Kurtuluş Savaşı'nda yaptığı görevi de tarihsel çerçevesine oturtmaktan geri kalmamıştır:

Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının üzerinde kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını "Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar gayret gösterdim" diyemez.

Yine Atatürk, henüz Cumhuriyet ilan edilmeden şunu görüyordu: *"Çok büyük şükranla görüyoruz ve görmekteyiz ki, her yerde hanımlarımız erkeklerle fikir ve nur yolunda müsabaka edercesine yürüyorlar. Yine şükranla ifade etmek lazımdır ki, hiçbir yerde kadınlarımız erkeklerin aşağısında değildir. Hemen her yerde kadın ve erkek seviyesi arasında bir denklik görmekteyim..."*

Bu denklik Cumhuriyet döneminde daha da gelişti. Türk kadını kılığıyla kıyafetiyle de toplum içinde gerçek yerini aldı. Bunu açıklamaya bile gerek yoktur.

Bugünkü tesettür yarışını nereye oturtmak gerekiyor? Gerçekten savaşım kadının toplumdaki gerçek yerini

belirlemek mi yoksa onu Tanzimat öncesi bir konuma getirmek midir? Eğer bu bir hak ise neden hep erkekleri ilgilendiren bir konu olmaktan kurtulamıyor? Bugün İstanbul'un Çarşamba, Fatih, Eyüp vb. semtleri birer Kum kentine dönüşmüştür. Görünüm ürperticidir. Hiçbir dinsel görevi olmayan acayip kılıklı insanlar sarıklarıyla, cüppeleriyle, şalvarlarıyla, çember sakallarıyla sokaklarda boy göstermektedir. Yaşları 12-15 olan çocuklar softa kisvesiyle yine bu sokakları arşınlamaktadır. Henüz ergenlik çağına girmeyen 10-12 yaşlarındaki kız çocukları çarşafa büründürülmektedir.

Devletin “*hizmet verdiği ya da hizmet aldığı yer*” önerileri birer aldatmacadır. “*Milliyetçi, mukaddesatçı*” partilerin de söylemi budur. Kaldı ki bugün türbanın girmediği yer de kalmamıştır. Özel televizyonların yanında TRT de bu modaya kendini kaptırmıştır. Amaç, Türkiye haritasında türbanın girmediği yer bırakmamaktır...

Cumhuriyet, 10 Mart 2005.

KÜLTÜR VE SANAT

KRALİÇENİN ŞİFRESİ'Nİ ÇÖZENLER

İmparator Ferdinand, Kanuni ile olan anlaşmazlıkları kılıç yerine kalemle yani diplomasi yoluyla çözmeye karar verince, 1554 yılında Busbecq'ın başkanlığında bir elçilik kurulunu Osmanlı başkentine gönderdi. Altmış kişiden oluşan bu kurulda oldukça bilgili, kültürlü diplomatlar, bilginler ve sanatçılar da bulunuyordu. Bu yolculuğa katılan bir kişi de Hans Dernschwam'dı. Ünlü Fugger ailesinin danışmanı olan bu zengin kişinin herhangi bir resmi görevi yoktu. O, çok merak ettiği Osmanlı başkentini görmeye geliyor ve kendi hesabına yolculuk yapıyordu. Nitekim İstanbul'dan sonra, Busbecq'le birlikte Amasya'ya kadar gitmesi de bu merakı yüzündenedir. Busbecq, dönemin büyük bir diplomatıydı. Eski eser meraklısı, botanikçi ve dil bilimci olarak da üne kavuşmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun en keskin gözlemcilerinden biridir. Döneminde Doğu'nun Batı'ya üstün gelen nedenlerini gerçekçi bir gözlemle dile getirmekten çekinmemiştir. Doğu'dan götürdüğü lale, leylak gibi bitkilerle, koşum takımlarıyla, arabalar dolusu yazma kitapla iki dünya arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır.

Dernschwam arkeolojiye, antik yazıtlara ve gezdiği yerleri tanımaya meraklı biriydi. Bıraktığı "Yolculuk Günlüğü", Busbecq'ın mektuplarından çok daha ayrıntılıdır. Bu günlük Viyana'dan başlayıp Amasya'ya kadar uzanan güzergâh için paha biçilmez bir kaynaktır. Gezdiği gördüğü

yerlerdeki köylülerin yaşam biçimine kadar her ayrıntıyı kaydetti. Tarım araç ve gereçleri için çizdiği taslaklar insanı şaşırtmaktadır. Çünkü Hititler döneminden beri varolan bu tekniğin hiç değişmediğini ve bundan sonra yüzyıllarca da değişmeyeceğini bu çizimler ortaya koymaktadır. Doğu'da, toprağı daha derin işlemesi için karasabana bir demir takan kişi en büyük tarımsal devrimi yapmıştır.

Elçilik kurulu İstanbul'a vardığı zaman Kanuni, Nahçevan seferinde bulunuyordu. Anlaşma için İran elçilerini de, İmparatorun temsilcilerini de Amasya'ya çağırdı. Anadolu yaylasında yol alan elçilik kurulu, Ankara'ya yaklaşırken ünlü tiftik keçilerini gördü. Busbecq, ünü batıya taşımış bulunan bu keçilerin Osmanlı ekonomisindeki yerini pek güzel belirtmektedir. Tiftikten üretilen kumaşları yüksek görevlilerin giymesi bir kibarlık belirtisidir. Kanuni bile bundan başka bir kumaştan elbise giymiyordu.

Kurul 28 Mart 1555'te Ankara'ya ulaştı. Kentin özellikle tiftik kumaşlarının boyandığı iş yerlerini gezdi. İşte bu konaklama ve gezinti sırasında ünlü Augustos Tapınağı'ndaki yazıtı "keşf"edip kopyasını çıkardılar. Dernschwam, bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

"Şehirde bir tepe üzerinde -kalenin bulunduğu yüksek tepe değil- eski bir Roma yapısı gördük. Bu yapı ya büyük bir tiyatro yahut da bir saraymış herhalde. Çok sağlam yapılmış ve nefis bir süslemesi var. Türkler bu binayı harap etmemişler, yalnız çatı yok... Duvarlara güzel antik yazılar yazılmış. Bunlar kısmen okunuyor."

Busbecq de şunları yazmaktadır:

"Ankara'da gayet güzel bir kitabe gördük. Bu, Augustos tarafından resmen yaptırıldığı işleri özetle kaydettirdiği tabletlerin

bir kopyasıdır. Bunlarda okuyabildiklerimizi kopya ettirdim. Bir binanın içindeki mermer üzerine kazınmıştır. Burası, olasılıkla eskiden valinin konutu idi. Fakat şimdi haraptır, üzerinde çatısı yoktur.”

Ancak her iki yazar da binanın işlevi konusunda yanı-
lıyordu. Çünkü burası bir tapınaktı.

Böylece Latince ve Grekçe olarak Augustos Tapınağı'na kazınan bu çok önemli belge ile batılılar ilk kez iletişim kurdular. Yazıtı Busbecq ve Dernschwam dışında kurulda yer alan üç kişi daha kopya etti. Grekçe metin ise ancak XIX. yüzyılda çözülebildi.

1579 tarihinde Busbecq'ın kopya ettiği metin **Monumentum Ancyranum** başlığı altında yayımlandı. Bu, Batı bilim dünyasında çok geniş bir yankı uyandırdı. Daha sonra yazıt birçok gezginin dikkatini çekti. Th. Mommsen bunu, “**Latince Kitabelerin Kraliçesi**” olarak niteledi. A.D. Mordtmann 1859 yılında, yerinde bir kez daha incelemek için, Ankara'ya gönderildi. Aynı amaçla 1861'de Fransız arkeoloğu Perrot Ankara'ya geldi. Bu arada, Uluborlu'da Augustos'un vasiyetnamesinin eksik de olsa Grekçe bir örneğinin bulunması, metnin kurgulanmasını çok geniş ölçüde kolaylaştırdı. Mommsen bir bütün olarak bu yazıtı 1883 yılında yayımladı. Yalvaç'taki kopya ise ancak XX. yüzyıl başlarında bulunabildi. Yazıtın birkaç kez daha yayımlandığını ve Türkçe'ye de çevrildiğini belirtmekle yetiniyoruz.¹

1 Busbecq, *Türk Mektupları* (çev H. C. Yalçın), İstanbul, 1939, 71; Walter Couvreur, “Le déchiffrement du monument d'Ancyra”, André Rousseau, *Sur les Traces de Busbecq et du gothique*, Presses Universitaires de Lille, 1991, 77 -89; Augustus Caesar, *Ankara Anıtı* (çev. Hamit Dereli), İstanbul, 1949.

Bu ülkenin tarih ve kültür varlıklarına karşı son derece duyarlı olan Özgen Acar'ın yazılarından öğrendiğimize göre (*Cumhuriyet* 9, 11 Şubat 2010), bu anıtın önünde bir havuz inşasına girilmiş.. Ama havuz sulu değil, kuru sıkıymış.. İster kuru ister sulu olsun bu sit alanında böyle bir yapılaşmaya gidilmesinin anlamı nedir acaba?

Bu anıt, yüzlerce yıldır Ankara'yı yurt tutanlardan kimseyi rahatsız etmedi. Selçuklu, İlhanlı, Ahi kardeşleri, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti anıtın bugüne ulaşmasını sağladılar. Hacı Bayram Camii'ni tapınağın bitişiğinde yükseltenler de bunda hiçbir sakınca görmediler. Modaya uyup, "atalarımız ne kadar hoşgörülü insanlarmış" gibi bir yargıda bulunmak istemem. Fakat İspanya'da, Balkanlar'da, Yunanistan'da, adalarda İslam-Türk eserlerinin başına gelenleri düşününce, atalarımıza yalnızca bizim değil fakat bütün insanlığın minnet duyması gerektiğine inanıyorum. Çünkü onlar, ister bilinçli olsun ister olmasın pagan, Hristiyan vb. kültürünün çok önemli eserlerinin günümüze ulaşmasında büyük bir rol oynadılar.

Hacı Bayram Camii de, Augustos Tapınağı da bu topraklar üzerinde kök salmış, bütün insanlığın malı olmuştur. Bunların değerini bilelim. Bu da köklü bir zihniyet değişikliğini gerektiriyor. Böyle bir değişiklik, hiçbir ayırım gözetmeksizin insanlığın bütün değerlerini ve dünya görüşünü hümanist bir anlayışla benimsemekle sağlanabilir. Yoksa Ankara'nın derin tarihinden süzülüp gelen, Cumhuriyet'in kısa sürede yarattığı bütün değerlerini bir yana itip, kentin simgesini iki minare ve bir kubbeye indirgeyen yaklaşımla bir yere varamayacağımız açıktır.

BİLİMİN İZMİR'DE BİR ÖNCÜSÜ:
SEYDİŞEHİRLİ MAHMUT ESAT EFENDİ
(1855 - 1918)

Halit Ziya İstanbul'da doğdu (1865). Orada başladığı Rüştîye öğrenimini İzmir'de bitirdi. Sonra Mechtaristlerin okuluna devam etti. Onun, o yıllardaki İzmir'in eğitim - öğretim kurumları üzerine verdiği bilgiler çok büyük değer taşır. Yabancıların, gayrimüslimlerin düzenli, sistemli, oldukça düzeyli okulları yanında koca İzmir'de " Türklerin erkek çocukları için her sınıfı bir hocaya verilmiş, aralarında Türkçe için bütün sınıflara ders veren bir öğretmenle bütün öğrencileri ancak yüze varan ve son sınıftan senede nihayet sekiz on gence diploma veren bir rüşdiyesi vardı."

Gözden düşerek Aydın (İzmir) valiliğine getirilmiş olan Mithat Paşa, bir gün okula gelir, perişanlığı görür ve belki bir çare olmak üzere Fransızca dersi konmasını önerir.

Abdurrahman Efendi'nin çabalarıyla 1888'de İzmir İdadisi açıldığı zaman yepyeni ve genç bir kadro işe başladı. İzmir'in Halit Ziya, Bıçaklıçizade Hakkı, Tevfik Nevzat, Dr. Mustafa Enver, Menemenlizade Tahir vb. gençleri, İdadi'nin öğretmen kadrosunu oluşturuyordu. Bunlar İdadi'ye taptaze bir hava, bir ışık getirdiler. Okulun, Mecelle başta olmak üzere bir çok derslerini yüklenen Mahmut Esat Efendi de bu kadro içinde yer alıyordu. Mahmut Esat Efendi, medrese ve hukuk çıkışıydı. Fakat o bunlarla

yetinmedi. İlk açılan üniversitenin derslerine devam etti. Kendisine verilen özel izinle kurmay sınıfının derslerini izledi. Hukuk mektebinin sınavlarına hazırlanırken, yakalandığı amansız hastalığın acılarıyla çırpınan eşini bir eliy-le tutmaya çalışıyor, öte yandan da derslerini hazırlıyordu.

Mahmut Esat Efendi 1885 yılında Aydın vilayeti Bida-yet Mahkemesinin birinci başkanı olarak İzmir'de göreve başladı. İzmir'de bir an boş durmadı. Mahkeme başkanlı-ğının ağır yükü yanında İdadi'deki derslerine devam ediyor ve Fransızcadan çeviriler yapıyordu. Halit Ziya'yı Alman-ca öğrenmeye, Tevfik Nevzat'ı da Hukuk Fakültesi'nin sınavlarına girmeye sürükledi. Her iki çabası da olumlu sonuçlandı. Halit Ziya, onun çalışkanlığını şu sözlerle dile getirir: "Hayatımda bu derece okumaya vurgun, âdeta hastalık, çılgınlık denecek derecede bir düşkünlükle bağlı bir kimseye rastlamadım..."

Halit Ziya ve Tevfik Nevzat'ın 1886'da çıkardıkları Hiz-met gazetesinin ilk sayılarında çıkan yazıları büyük bir de-ğer taşır. Bu yazıların, sansürün çok sıkı olduğu İstanbul'da yayımlanması hemen hemen olanaksızdı. İzmir öyle de-ğil-di ve daha rahattı. Bu yazılardan birincisinde basının gereği ve önemi üzerine durur. Halkın aydınlanmasıyla, egemen güçlere karşı hakkını savunacak bir konuma gelmesi ara-sında bağlantı kurar. Gazetenin üçüncü sayısında başlayan ve günlerce devam eden "İnsan Kimdir ve Hukuk-ı İnsa-niye Nedir?" başlıklı yazı dizisinde, insan haklarının tarihsel süreç içinde gelişimini ele alır. Hindistan ve Mısır'daki kast sistemini, Yunan ve Roma sitelerini inceler, Avrupa'daki korporasyon uygulamasından söz eder. Toplumun ilerleme-siyle birlikte insan haklarının (hukuk-ı insaniye) gelişmeye başladığını vurgular. İngiltere'de insan haklarının gelişmesi,

Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız İhtilali üzerinde durur. “İnsanın ve halkın hukuku” yani Fransız insan ve yurttaş hakları demecini ele alır ve yorumlar. Sözü Türkiye’deki anayasal hareketlere getirir. O şuna inanmaktadır. Özgürlük ve hak bir lütuf değildir, bir “tabiat vergisidir”. Anayasa’nın rafa kaldırıldığı sırada bunu övmesi önemli ve anlamlıdır.

Mahmut Esat Efendi halkın bilgilendirilmesine büyük önem verir. Onun Amédé Guilleman’dan çevirdiği Kamer (Ay) ve Şems (Güneş) başlıklı fen kitapları Hizmet gazetesinde dizi halinde yayımlandı ve kitap olarak basıldı. Mecmua-i Fünun’dan beri jeoloji ve doğa tarihi üzerine bir takım yayınlar yapıyordu. Ancak onun çevirileri, Somar’ın deyimiyle daha “académique” değerde idi. Mahmut Esat Efendi, bilimsel alandaki başarılarını bir başka çeviriyle taçlandırdı. Bu, Fransız doğabilimcisi J. Langlebert’in 1883’te Paris’te basılan *Histoire Naturelle* başlıklı eserinin Tarih-i Tabii adı altında Türkçe çevirisidir. 1000 sayfayı bulan çeviri üç kısım halinde yapıldı. Hayvan, bitki ve madenler bölümlerini kapsayan bu eserde, her üç kitabın sonunda maddelerin Latince ve Fransızcalarının yanında Türkçeleri verilmiştir. Bunun ne kadar güç bir iş olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu eserin yayımlanması üzerine Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye çevirmene bir takdirname göndermiş, İzmir Gureba Hastanesi’nin nadir mi nadir Türk hekimlerinden Mustafa Enver de Mahmut Esat’a bir mektup yazmıştır. Dr. Mustafa Enver, Mahmut Esat’ın çabalarını övüyor ve ona teşekkür ediyordu. Bu eserin henüz ortada görünmeyen “Milli Kütüphanemiz” için önemli bir kazanç olduğunu hem Mahmut Esat hem de Dr. Mustafa Enver dile getirmişlerdir.

Mahmut Esat'ın yazdığı ve çevirdiği kitapların sayısı 36'yı bulmuştur. Bunun 15'i İzmir'de basıldı. Burada basılan kitapların tamamı ne yazık ki İzmir Milli Kütüphanesi'nde yoktur. İslam Tarihi, İslam Hukuku, İslamın çeşitli sorunları, devletler hukuku vb. konulardaki eserleri ve çevirileri önemli bir sayı tutar. Ünlü İngiliz filozofu Thomas Carlyle üzerine yazdığı 408 sayfalık bir kitabı dikkati çekiyor. Bu dört yüz sayfalık eser, Carlyle'ın Hz. Muhammed'e ayırdığı 30-35 sayfalık bir bölümün değerlendirilmesidir. Eserleri arasında, başlığı bizi yanıltabilecek bir kitabı daha var: *Tarih-i Sanayi* (İzmir, 1307, 504 sayfa). Bu bir endüstri tarihi değil, bir güzel sanatlar tarihidir. Bu eser, onun insanlık tarihini ve insanlık tarihinin güzel sanatlardaki gelişmelerini ne kadar derin bir görüş ve kavrayışla ele aldığını ortaya koymaktadır. Eser, İzmir İdadisi'nde okunmak üzere kaleme alınmıştır. "Sanayi tarihi henüz kendine layık bir mevki" kazanamamıştır. Sanatların durumu ve gelişmesi hakkında "bir nebze malumat vermek için" bu kitabı hazırlamıştır. Bu yolda yapılacak daha yetkin araştırmalar için "bu kitap bir çığır açmış olacaktır".

İzmir'e atanan valiler, bütün bu gelişmeleri desteklediler. Yazık ki Mithat Paşa'nın valiliği çok kısa sürdü. Halil Rıfat Paşa, Hizmet'in çıkarılmasına ön ayak oldu. Abdurrahman Paşa, Kastamonu'daki görevi sırasında sürekli okuduğu Hizmet gazetesinin "tiryakisi" olarak buraya geliyordu. Yanındaki genç mektupçusu (özel kalem müdürü) İzmir'e ayak basar basmaz hemen Halit Ziya, Tevfik Nevzat ve Tokadizade Şekip'le iletişim kurdu. Bu genç, uzun deneyimlerle büyük bir vali, devlet adamı ve yazar olarak ünlenecek olan Ebubekir Hazım Tepeyran'dır.

Mahmut Esat Efendi, 1896'da Maliye Hazinesi Hukuk Müşavirliği'ne atandı. Mülkiye'de ve üniversitede dersler verdi. Defter-i Hakani Nazırlığında bulundu. Kadastro sisteminin düzenlenmesinde büyük rol oynadı. Isparta'dan mebus seçildi. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanlığı'nda görevlendirildi. 1918 yılında baştan başa çalışmakla ve üretmekle geçen yaşamı sona erdi. Mahmut Esat Efendi'nin bilimsel yayınları, İzmir için büyük bir onurdur. Elbette bütün Türkiye için de. Bilimsel gelenek ve kurumları tam oturmamış bir ülkede çeviri kaçınılmazdı. Mahmut Esat Efendi de bunu yapmıştır.

Kaynakça:

Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969;

Ziya Somar, *Yakınçağların Fikir ve Edebiyat Tarihimizde İzmir*, İzmir, 1944, 2001;

Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık 1839 - 1928*, İzmir, 1996;

Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850 -1950)*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s. 307 -313;

Melih Tinal, *İzmir Atatürk Lisesi Tarihçesi*, İzmir, 1999.

Cumhuriyet BT, 1231 (22 Ekim 2010).

SOSYOLOG MEHMET İZZET ve İZAFİYET / GÖRELİLİK KURAMI

Mehmet İzzet (1891-1930) Cumhuriyet döneminin ünlü sosyolog ve felsefecisidir. Galatasaray çıkışlı. 1909 yılında açılan bir sınavı kazanarak Paris'e gönderildi. Lisansını bitirip yurda döndü. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kızılay'ın açtığı kâtiplik sınavında ikinci oldu. Dr. Adnan Adıvar'la birlikte çalışmaya başladı. Darülfünun (Üniversite) o zaman gençlere kapalı bir hava içindeydi. Yeni yöntemle açılan medrese imdadına yetişti. Dr. Adnan'ın aracılığıyla oraya felsefe hocası olarak atandı. Sorbonne çıkışlı bu genç, şimdi "sakallı, cübbeli, sarıklı ve hasırlar üzerine uzanmış softalara Avrupa felsefesini okutuyordu."

Mehmet İzzet, çok geçmeden Üniversite'ye atandı. Profesör unvanını aldı. Yazılarında her ne kadar Gökalp'ten "Muhterem Hocam" diye söz ediyorsa da onun öğrencisi olmadı. Üniversiteye girdikten sonra pek çok telif ve çeviri esere imza attı. *Milliyet Nazariyeleri* (1923) başta olmak üzere diğer çalışmalarıyla Türk düşünce tarihine yepyeni ufuklar açtı. Özellikle *Hayat* dergisindeki yazıları, Cumhuriyet Türkiye'si'nde felsefe kültürünün kökleşmesine önemli bir katkıda bulundu. Niyazi Berkes, kısa bir süre onun öğrencisi oldu. Bir başka öğrencisi, Ziya Somar, İzmir'de çalıştığı sırada, dışarıdan İstanbul Üniversitesi'ne kaydını yaptırarak onun üzerine bir doktora tezi hazırladı:

Mehmet İzzet ve Türk Felsefe Düşüncesinde İdealist Akım (1946). Doğrusunu söylemek gerekirse İstanbul'daki kodamanlar, taşrada görev yapan bir öğretmenin Mehmet İzzet üzerine böyle dört başı mamur bir tez yapmasından pek memnun kalmadılar. Tez, basılmak üzere fakülteye teslim edildi, fakat kayboldu. Bugün düşünce dünyamız bu değerli doktora tezinden ne yazık ki yoksundur. Ancak, yazarının birkaç sayfalık özeti, İzmir'de *Fikirler* dergisinde yayımlanmıştır.

Mehmet İzzet, yaşamının en verimli çağında ağır bir hastalığa yakalandı. Dr. Adnan Adıvar, hastalığın onulmaz olduğunu biliyordu. Yaşamını elden geldiğince uzatması için bütün tıbbi önlemlere dikkat etmesi gerektiğini kendisine söylemişti. Dışarıda belki tedavi olur umuduyla önce Paris'e, oradan da Berlin'e öğrenci müfettişi olarak gönderildi. Çok geçmeden öldü (1930).

Mehmet İzzet üzerine kısa bir inceleme yaparken, onunla ilgili kaynakçayı tarıyordum (Mehmet İzzet Üzerine, *Toplumsal Tarih*, 119 (2003)). Taradığım çalışmalar arasında Thierry Zarcone'un "Türk - İran Dünyasında Kimi Sûfi Yazarların Einstein Yorumu" başlıklı makalesi dikkatimi çekti. Yazar, bu makalesinde Mehmet İzzet'i bir sûfi olarak kabul ediyor ve onun, ünlü bilginin "iza-fiyet" kuramını nasıl yorumladığını açıklıyordu. Mehmet İzzet imzasını taşıyan yazı şudur: " Hakikat-ı Mahza ve Aynştayn", *Mahfel*, II/22 (1340).² Ben, derinlemesine gitmeden anılan yazının, Sosyolog Mehmet İzzet'in kaleminden çıktığını, çıkabileceğini kabul etmiştim. Fakat

2 Thierry Zarcone, " Une récupération d'Einstein chez quelques auteurs mystiques du monde Turco - Iranien", *Turcica*, XXI - XXIII (1991), s. 131-154.

bir süre sonra içime bir kurt düştü. Söz konusu yazar acaba Sosyolog Mehmet İzzet olabilir miydi? Fakültemin en akıllı adamlarından bir olan ve bu konulara da yabancı olmayan, İslam Felsefesi Tarihi profesörü Ahmet Arslan'a konuyu açtım. "Muhtemelen odur", dedi ve ekledi: "O zaman bu konuları bilen ve bunlarla ilgilenen kaç kişi vardı Türkiye'de?" Bu doğru gibi görünüyordu. Ama benim içimdeki şüphe giderek büyüyor, zaten olmayan uyku-larımı da kaçınıyordu. Niçin? Çünkü Sosyolog Mehmet İzzet'in telif ve çeviri hiçbir eserinde, hiçbir makalesinde Einstein kuramına en ufak bir gönderme yoktu. Üstelik anılan yazı, görelilik kuramını, matematiksel verilere dayanarak açıklıyordu. Anlatım dili de oldukça farklıydı. Daha da önemlisi Mahfel dergisinde pek çok yazı Mehmet İzzet imzasını taşıyordu ki bu yazıların hiçbiri Sosyolog Mehmet İzzet'in olamazdı. Bilmeden, derinlemesine bir araştırma yapmadan Sosyolog Mehmet İzzet'in anısını incitmenin sıkıntısını yaşıyordum.

Geçen günlerde bambaşka bir konu için *İkdam* gazetesini tarıyordum. Burada "Halk Maarifi" başlığını taşıyan, hepsi de Darüşşafaka Lisesiyle ilgili üç yazı gözüme ilişti (16, 23 Teşrinievvel (Ekim), 1920, no. 8481, 8488, Teşrinisani (Kasım), 1920, no 8501)). Bu yazılardaki Mehmet İzzet imzasını görünce şaşırdım. İmzanın üstünde şu açıklama vardı: Ulum-ı Riyaziye muallimlerinden. Demek ki Sosyolog Mehmet İzzet'le çağdaş olan ve aynı adı taşıyan bir aydınımız daha vardı ve bu da matematikçi idi. Buradan sürdüğüm iz, beni Darüşşafaka Lisesine kadar götürdü. Riyaziyeci Mehmet İzzet'le ilgili bilgileri Darüşşafaka Lisesi için hazırlanan kitapta buldum.³ Bu kitabın hazırlanmasında onun

3 *Darüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi Darüşşafaka Nasıl Doğdu,*

da katkısı vardı. Riyaziyeci Mehmet İzzet, 1284 (1869) doğumlu. 1888'de Darüşşafaka'yı bitirmiş ve arkadaşlarıyla birlikte Mabeyn Tercüme Kalemî'ne girmiştir. 1909'dan sonra Mülkiye'de, İstanbul Lisesi'nde, Üniversite'de, Öğretmen Okulu'nda vb matematik dersleri vermiştir. Okullar için matematik ders kitapları yazmıştır. Darüşşafaka'da Fen, Makine ve Cebir dersleri okutmaktadır. Şirket-i Hayriye Teftiş Kurulu Başkanlığını da yürütmektedir. Belirsizlik, soyadı olmayışından kaynaklanıyordu.

İşte, “Hakikat-Mahza ve Aynştayn” başlıklı makalenin yazarı, Sosyolog Mehmet İzzet değil, Matematikçi Mehmet İzzet'tir. İşin ilginç yanı, www.google.com Darüşşafaka sitesinde Mehmet İzzet adı hep Sosyolog Mehmet İzzet olarak geçmektedir. Eray Canberk'in uyarısı üzerine İbrahim Alaettin'in *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'ne baktım (s. 198). Burada iki İzzet'e de yer verilmiş. Ama, soyadları olmadığı için, adları soyadı yerine kullanılmış. Sıralama böyle yapılmış. Her ne olursa olsun, iki adın birbirinden ayrılmasına yıllar sonra da olsa küçük bir katkıda bulunduğum için bir sıkıntıdan, bir şüpheden kurtulmuş oldum. Sosyolog Mehmet İzzet ve Matematikçi Mehmet İzzet'in anılarını saygıyla anıyorum.

Cumhuriyet BT, 1264 (10 Haziran 2011).

Ne Hizmetler Etti, Nasıl Yaşıyor? Cemiyet-i Tedrisiye Azasından: Mehmet İzzet, Mehmet Esat, Osman Nuri ve Ali Kâmi Beyler tarafından yazılmıştır, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1927, s. 61.

MİMAR SİNAN CAMİLERİ

İzmir’de sanat ve kültür etkinlikleri giderek yoğunlaşmakta; konferans, kongre, sempozyum, seminer ve konserler birbirini izlemektedir. İzmir Devlet Senfoni Orkestrası, Beethoven’ın 9. senfonisini dahi seslendirebilecek bir düzeye ulaşmıştır. Bütün bu çabaların İzmir’in kimliğine yeni bir katkıda bulunduğu şüphe yoktur. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Profesörü Rahmi Hüseyin Ünal’ın 5 Mayıs (1993) günü İzmir Türk - Amerikan Derneği’nde verdiği konferansı da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Konferansın konusu *Mimar Sinan Camileri* idi.

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal’ın verdiği bilgilere göre, toplam 360’ı aşan Sinan’ın eserleri içinde 107 cami sayılmaktadır. Bunlardan 89’u günümüze ulaşabilmiştir. 16 cami Sinan tarafından onarılmış eser olarak gözükmektedir. 15 cami ise yapıldığı dönemin özelliklerini yitirmiş durumdadır. Bu bakımdan günümüze ancak 58 cami ulaşabilmiştir. Konferansta sınıflandırma ve değerlendirmele- rin bu 58 cami üzerinde yapıldığını belirtmek gerekir.

Sinan’ın eserleri arasında sıradan mahalle mescitleri de vardır. İstanbul’dan Macaristan’a, Macaristan’dan Hicaz’a kadar uzanan oldukça geniş bir alanda yapılmış bulunan ve Sinan’a mal edilen camilerin herhalde hepsi onun eseri değildi, fakat ona mal edilmişti. Çünkü çoğu

kez bu camilerin bazılarının yapım tarihleri çakışmakta ve bu yüzden Sinan'ın bütün bu yapılara nezaret etmesi olanaksız görülmektedir. Bir çok caminin Sinan'ın yönlendirmesiyle değişik mimarlar tarafından yapıldığını biliyoruz (Manisa'daki Muradiye Camii örneğinde olduğu gibi).

Mimar Sinan'ın eserleri üzerinde çalışan bilim adamları, sanat tarihçileri onun camilerini işgal ettiği alana ve biçimlerine (dikdörtgen, kare vb. planlı) göre sınıflandırmak eğilimindedirler. Oysa Prof. Ünal, bu soruna yeni bir yaklaşımla eğilmekte ve mimari kuruluşu esas alarak Sinan camilerini üst örtülerine göre sınıflandırmaktadır. Bu camilerden bir kısmı sakıflı yani düz ahşap tavanlıdır. Bunlar daha ucuza mal olmakta, fakat yangına karşı hassas bulunmaktadır. Kubbeli camiler, Sinan'ın tekniğinde özel bir yer tutar. Tek kubbeli camilerden merkezi kubbeli camilere varıncaya kadar Şehzade, Süleymaniye, Selimiye vb. gibi şaheserler bu grupta ele alınmaktadır. Sinan camilerinin kimisi 4, kimisi 6, kimisi de 8 ayak üzerine oturtulmuştur.

Bir saat kadar devam eden konferanstaki açıklamalara, cami planları ve bu camilerin çeşitli yerlerden çekilmiş slaytları eşlik etti. Böylece Sinan'ın sanatı, tekniği konusunda dinleyicilere daha somut veriler sunuldu. Özellikle Sinan'ın mekân sorunlarını yenmekteki başarısı dile getirildi. Sözü'n kısası Mimarbaşı Sinan Ağa, kendisine sunulan olanaklar ve maddi koşullara göre sanatının gücünü gösteren ve kanıtlayan büyük bir dahi olarak sanat tarihinde yerini almıştır.

(Yayınlanmamıştır).

MUHTEŞEM YÜZYIL

TV kanallarının Osmanlıyı yüceltmek için birbiriyle yarış ettikleri sırada, *Muhteşem Yüzyıl* dizisinin gösterime girmesi, kimi tepkileri de birlikte getirdi. Niçin? Çünkü istenen, kusursuz bir Osmanlı düzenidir. Haremin öyle açılıp saçılması pek hoş gitmedi anlaşılan. Ama “medya” tarihçilerinin arka arkaya toplantılar yapması, özel programlar hazırlamaları dizinin beğenildiği izlenimini uyandırıyor. Hiç değilse belirli çevrelerde. Dizin yayından kaldırılması için girişimlerde de bulunuldu. Ama ilk günlerin tepkileri tavsamış görünüyor. İlerleyen bölümlerde “Kâfir” kalelerinin burçlarında “zafer ayetleri” dalgalandıkça bu çıkışların etkisinin azalacağını sanıyorum. Yalnız daha başlangıçta, özet diye neredeyse dizinin bütünü nü gösteren bölümler insana usanç ve bıkkınlık veriyor.

Bundan önce Mustafa Altıok’un yönettiği “İstanbul Kanatlarımın Altında” filmi, benzer çıkışlarla karşılaşmıştı. Fakat Osmanlı üzerine yapılan olumlu çabalar gözden kaçıyor. Üzerinde pek durulmuyor. Bir “Venedik - İstanbul” sergisine TV kanallarında ne kadar yer verildi? Bir süre önce İstanbul’da sahnelenen, Fransız şairi Racine’in yazdığı “Bajazet” trajedisi üzerinde ne kadar duruldu? Bu, Sultan IV. Murat’ın buyruğuyla boğdurulan Şehzade Bayezit’in acıklı öyküsüdür. Trajedi, Batı’nın ünlü klasikleri arasında yer almıştır. 1672’de yazılan ve Fransa’da XX. yüzyıla kadar sık sık sahnelenen bu oyun, dilimize ancak

1940’larda çevrildi, fakat sahneye konmadı. Bir iki yıl önce sessizce oynadı İstanbul’da. Sanırım fazla ilgi görmedi. Gidip görmeye hazırlandığım bir sırada oyunun kaldırıldığını öğrendim üzülerек.

Şimdi bu oyunla Muhteşem Yüzyıl arasında önemli bir bağ var. Hiç değilse insan ruhu ve tutkusu bakımından. Her iki oyunda da Harem ağzına kadar dışarı açılmıştır. Hatta dizide daha fazla. İktidar tutkusu, hükmetme, yükselme çabası, rakiplerini ortadan kaldırma savaşı, Saray’da bir mevkie gelmek hırsı, ayak oyunları vb. her ikisinde de ortak bir öge olarak gündeme geliyor. Şehzade Bayezit’in yaşaması karşılığında nikâhlı bir evlilikte direnen Roxane’la [Rüksan, tarihsel bir kişi değil] Hürrem’in tutumu arasındaki benzerlik hemen seziliyor. Bu, bir bakıma kölelikten, kulluktan kurtulma savaşımı olarak görünüyor. Roxane Bayezit’e, Kanuni’nin Saray’ın bütün geleneklerini, kurallarını bozarak Hürrem’i nikâhladığını söylediği zaman çaresiz Şehzade, Süleyman’ın arkasındaki büyük zaferlerden güç alarak bunu yaptığını, oysa kendisinin neredeyse bir hiç olduğunu söyleyecektir. Elbette Bayezit, bu kısır döngü içinde kement altında can verecektir. Oysa Hürrem, çekiciliğini, zekâsını kullanarak bu oyunu kazanacaktır. Hürrem’in pek güzel olmadığını, fakat çekici olduğunu dönemin İtalyan kaynakları yazıyor.

Saray’ın bu “ejderha gibi kadınları” niçin nikâhlı bir evlilikte direniyorlardı? Bunlar özgürlüğün ne olduğunu bilmiyorlardı. Ama herhalde tutsaklığın, kulluğun, köleliğin ne olduğunu kavramışlardı. Yüzlerce cariye içinde bir hiçtiler. Sonları ya hüsrarla biter ya da bir vezirle evlendirilirlerdi. Ancak Padişah nikâhından geçerlerse özgürlük yolunda bir adım atmış sayılacaklardı. Hatta Harem’de

doğan “aslanlarından” birinin Padişah olması da bu özgürlüğü tam olarak vermiyordu onlara.

Evet, bundan üç buçuk yüz yıl önce Racine, Osmanlı Sarayı'nda bir iktidar savaşını ve onun uzantılarını, Harem'deki gizli-kapaklı oyunları, çatışmaları ortaya koymuştur. Olayları bilenlerden dinleyerek ve Osmanlı Tarihi üzerine yazılanları okuyarak bu trajediyi yazdı. Tanpınar oyunun, yazıldığı yıllarda İstanbul'un Beyoğlu semtinde düşsel bir Osmanlı aydını tarafından izlendiğini varsayar. Onun gözüyle değerlendirir. Bu çelebi, baştan oyunu pek kavrayamaz. Haremin dışı açılmasına karşı çıkar. Tarihsel yanlışlıkları zihninde yerli yerine oturtur. Fakat sonunda, “Racine Çelebi kadın kalbini biliyor, aşktan anlıyor ve bizi derin gerçeklerimizde tanıyor...” yargısına varır.

Evet, Osmanlı bir Kapıkulu düzeniydi. O düzende özgürlüğün bir anlamı yoktu. Herkes yazgısına razı olmak zorundaydı. Düzenin kurulduğu ve işlediği en iyi yer Saray'dı. Kapıkulu'nun gücü, ekonomisi, aşkı, ailesi burada yoğunlaşmıştı. Dizi bu açıdan izlenirse daha anlamlı olur ve yerli yerine oturur, sanırım.

NTV Tarih, Haziran, 2011.

ŞEYH BEDREDDİN

“Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi Kelam Tarihi Müderrisi” Mehmet Şerefettin (Yaltkaya) 1925 yılında, Sınavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin üzerine ilk derli toplu araştırmayı yayımladı. Bu eser, bundan sonra bu konuda yapılacak araştırmaların ana kaynağı, çıkış noktası olmuştur. Nazım Hikmet hapishanede bir gece Yaltkaya’nın anılan kitabını okuyordu. Onun, Bedreddin’in düşüncelerini “takiyye ve tesettür” olarak yorumlaması Nazım Hikmet’i çileden çıkardı. Hoca’yı remil atmakla suçladı. Şeyh Bedreddin’i “bu İlahiyat Fakültesi müderrisinin sülüs (nesih) yazısından, kamış kaleminden, dividinden ve rihından [rüzgâr] kurtarmak” gerektiğine inanıyordu. Onun Sınavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı’nın esin kaynağı bu eserdir.

Nazım Hikmet’in destanı (1936) Türk edebiyatında derin izler bıraktı. Destan yayımlandığı yıl büyük yankılar uyandırdı. Bunda halk şiirinden, divan edebiyatından alınmış motifler bulunduğu yazıldı. En iyi değerlendirmelerden biri de Nurullah Ataç’ın imzasını taşıyordu (*Akşam*, 12 Aralık 1936). Destanın, Nazım Hikmet’in daha önceki şiirlerinde bulunan bütün özelliklerini taşıdığını vurgulayan Ataç, şöyle der: “*Ama onlara nisbeten bir olgunluk var. Her parçada şairin artık lisanına da, nazmına da hakim olduğunu hissediyoruz.*” Daha sonra Orhan Burian (1946), destanı şöyle değerlendiriyordu:

“Sınavnalı Oğlu destanında -Kahraman yokluğuna göz yumunca- destanın yer yer de olsa nehir gibi akışı, harelenişi var; beldeleri, sahralarıyla bir ülke var; bir duyuş birliği var. Bu her şaire nasip olmayan bir ilham nimetinin eseridir.”

Nazım Hikmet, Şerafettin Yaltkaya'yı tanımıyordu. Destanı yazdığı zaman onun yaşayıp yaşamadığını dahi bilmiyordu. Oysa, Yaltkaya o sırada İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Başkanı olarak görev yapıyordu. Daha sonra (1942) Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirildi. Acaba Yaltkaya, Nazım Hikmet'in destanını nasıl değerlendirdi? Bunu hep merak ettim. Dahası Yaltkaya'yı yakından tanıyanlara ulaştım. Bu konuda doyurucu bir yanıt alamadım. Ancak Yaltkaya'nın Şeyh Bedreddin üzerindeki düşünceleri değişmemiştir. 1940'lı yıllarda *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı “Bedreddin” maddesinde şöyle der: “*Şeyh Bedreddin, gerek hükümet ve gerek ulema arasında müsamaha edilemeyecek kadar tehlikeli bir ihtilalci idi...*” Yaltkaya şunu da ekler: “*Reis ve taraftarları dervişlerden mürekkep olan bu hareket, Osmanlı tarihinde tektir. Şeyh'in sorguya çekildiği zaman sarfedecek bir söz bulamaması ve hakkında verilen idam fetvasını kendisinin de tasdik etmesi, karakterini gösterir.*”

Destan, Osmanlı İmparatorluğu'nun en sancılı yıllarının bir öyküsüdür. Ankara bozgunu, bitmez tükenmez kardeş kavgaları, ekonomik sıkıntılar, baskılar çöküşün belirtileridir. Destana göre Çelebi Mehmet kardeşini boğdurduktan sonra Taht'a çıkar. Ama Osmanlı ülkesinde bir kırsırlık çılgılığı, bir ölüm rüzgârı esmektedir. Köylü perişandır. Kırık testiler susuzdur. Sipahiler subaşlarında bıyık burmakta, ıssızlıktan toprak bile feryat etmektedir. Köylünün göz nuru, alın teri tımar sistemi işlememektedir. Çarşıda her

esnaf pirinden umudunu kesmiştir... ayaklanma böyle bir ortamda başladı ve geniş bir coğrafi alanda yayıldı.

Ataç, yukarıda anılan yazının sonunda destanın bütün “meziyetlerine” karşın bir kusuru, bir eksiği olduğunu söyler. O da buradaki kahramanların nasıl yetiştiklerinin ve düşüncelerinin nasıl oluştuğunun işlenmemiş olmasıdır. Bu boşluğun giderilmesi için Ataç, Nazım’a bir “birinci kısım” yazmasını önerir. Ancak bu boşluğu daha sonra büyük tiyatro yazarımız Orhan Asena’nın doldurduğunu belirtelim. Orhan Asena, Şeyh Bedreddin olayını bir kez daha destanlaştırarak sahnelerimize taşıdı. Bedreddin’i vak’anüvis tarih anlayışının ötesinde, düşünce düzeyinde ele aldı. Oyunun temeline “insan”ı yerleştirdi ve Bedreddin’in düşüncelerini bir oya gibi işledi. Şeyhin Çelebi Sultan Mehmet’e söylediği şu sözler bütün trajedinin özünü oluşturmaktadır: *“Siz devleti düşünürsünüz, ben insanı. Aramızda yüz bin yıllık sürüp giden anlaşmazlık işte bu... Ve daha yüz bin yıl sürecek. Ezenle ezilen var oldukça sürecek. Ben bu büyük hareket içinde neyim ki? Siz nesiniz ki?”* Bu sözler de onu kurtaramaz. *“Kanı helal, malı haram”* doğrultusunda fetva verilir ve Serez çarşısında asılır. İzmir Devlet Tiyatrosu, 2007-2008 tiyatro mevsiminde programına Şeyh Bedreddin Destanı’nı koymakla isabetli ve büyük bir seçim yaptı. Son derece başarılı bir kadronun temsil ettiği trajediyle, şüphesiz yeni bir Şeyh Bedreddin Destanı daha yazılmış oldu. Tiyatronun tavanlarını çınlatan alkışlar, bunun en güzel göstergesi değil midir? Teşekkürler...

Ataç, bir başka yazısında (*Son Posta*, 28 Kasım 1936, 2274) destanı şöyle değerlendiriyor:

“Bu kitaptaki parçaların hepsi de zamanımızın bir fikir cereyanına tabi olmakla beraber, yine insanın ebedi bir

hissini, tarihin her devrinde rasgeline bir kaygusunu aksettiriyor, bir parça olsun insaf göstermek şartı ile, bunu inkâr etmek kabil değildir. Harap olmuş, insanları yoksullaştırılmış bir memleketi, bir fikir uğrunda çarpışanları, ihanete uğrayanların elemi tasvir etmek, hak bildikleri bir yolda başlarını vermiş olanlar için ağlamak insanın “ebedi” hislerinden doğmaz mı?”

Oyun bittiği zaman ben, Nazım'ın betimlediği yağmur altındaki Serez çarşısını düşünüyordum:

Yağmur çiseliyor.

Serez çarşısı dilsiz,

Serez çarşısı kör.

Havada konuşmamanın, görmemenin kahrolası hüznü

Ve Serez çarşısı kapatmış elleriyle yüzünü,

Yağmur çiseliyor.

Cumhuriyet EGE, 1 Şubat 2008.

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ ORG

Kraliçe Elizabeth (1558-1603) siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda İngiliz bütünlüğünün kurucusudur. Yenilmez Armada'yı yenilgiye uğratması, İngiltere'ye çok geniş açılımlar sağladı. İngiltere'nin ekonomik ve ticari yönden yayılması da bu dönemin önemli bir özelliğidir. Shakespeare'in de bu dönemde yaşadığını unutmamak gerekir. İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkiler de bu dönemde başlamış ve serpilip gelişmiştir. Tarihçi Selaniki'nin anlatımına göre İngiltere vilayeti adası, İstanbul'dan 3700 mil uzaktadır. "Hakimesi olan avrat" ülkesini tam bir kudretle çekip çevirmektedir. Kurulan ilişkiler İngiltere için oldukça kazançlı idi. İngiltere Türkiye'den baharat, hammadde, üzüm alıyor, Osmanlılar da ülkede az bulunan kала, teneke gibi nesneleri oradan sağlıyordu. Fakat Türkiye açısından ticaretin asıl yükünü kumaş oluşturunuyordu. İngiliz tüccarlarının kurduğu Turkish Company (sonradan Levant Company) Doğu ticaretini yönlendiriyordu. Artık İngilizler Türkiye'nin yolunu tutuyor, gereken ticaret eşyasına ve bilgilere aracısız ulaşıyorlardı.

Kraliçe Elizabeth bütün bu gelişmelerden memnundu. Bu ilişkileri pahalı ve özgün bir armağanla taçlandırmak istiyordu. Osmanlı padişahına göndermek istediği organ (erganun) yapımını Thomas Dallam'a havale etti. Aslında Kraliçe daha önce de III. Murat'a, devlet ileri gelenlerine

başta değerli kumaşlar olmak üzere çok pahalı armağanlar göndermişti (1594).

Dallam, yaptığı orgu Saray'da kurup Kraliçe'ye gösterdi. Onun onayını aldıktan sonra org kasalara yerleştirildi. 9 Şubat 1599'da Londra'dan yelken açan Hector'a yüklendi. Hector, uzun bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaştı. Ancak org, bu uzun yolculuk sırasında epeyce hasar görmüştü. Dallam, eserini onardı ve Saray'a götürülmeye hazır bir duruma getirdi. Orgun aletleri arabalara yüklendi. Topkapı Sarayı'nın üçüncü kapısından geçmesine izin verildi ve Harem'de büyük bir odaya kuruldu. Öyle ki burası 450 kişiyi alabilecek kadar büyüktü.

25 Eylül günü İngiliz Elçisi kırk kişilik bir çevresiyle Saray'a gitti. Az sonra III. Mehmet de Saltanat kayığıyla Üsküdar'daki annesinin yanından döndü. Dallam, orgu 15 dakika sonra başlayacak biçimde ayarlamıştı. Padişah yerine oturunca ahenk başladı. Önce saat çaldı, sonra on altı çanlık takım, dört ses üzerine, bir hava tutturdurdu. Sonra orgun üzerindeki iki bebek borazan çaldılar. Sonunda da orgun tepesindeki bir küme kuş, kanat çırpıp öttüler. Padişah bu müzik ziyafetinden çok memnun kalmıştı. Tuşların kendi kendisine hareket etmesi çok ilgisini çekmişti. İstenirse onlara dokunarak da çalınabileceğini söylediler. Padişah çalacak kimse var mı, diye sordu. Aleti getirenin çalabileceğini söylediler.

Dallam çağrıldı. Kapıdan içeri girince gördükleri onu şaşırttı. Padişaha 16 adım kadar uzakta duruyordu. Sultan kendisine bakmadı bile. Büyük bir gurur içinde oturuyor, hareketsiz duruyor, önündeki Kraliçe'nin armağanını inceliyordu. Dallam'ın onun ardında duranlara bakmaktan gözleri kamaşmıştı. 400 kişilik kalabalığın içinde 200 kişi

hizmetçiydi. Yaşları yirmi otuz arasındaydı. Baldırlarına kadar inen sırma dokumalı üstlükler giymişlerdi. Başlarında sırma dokumalı kumaştan küçük başlıklar vardı. Bellerinde kemer yerine ipek çevreler sarılıydı. Ayaklarında kırmızı meşinden papuçlar vardı. Başları tıraş edilmişti. Yalnız kulak artlarında sincap kuyruğu gibi bir tutam saç sarkıyordu. Sakalları tıraş edilmişti. Yalnız bıyıkları bırakılmıştı. Diğer yüz kişi dilsizlerdi. Ne işitiyor, ne konuşabiliyorlardı. Onlar da ağır sırmalı dokumalar ve meşin papuçlar giymişlerdi. Fakat başlıkları mor kadifedendi. Dördüncü yüz hep cüceydi. İri gövdeli fakat çok kısa boy-luydular. Her cüce belinde bir yatağan taşıyordu. Elbiseleri sırma kumaştandı. Dallam'ı en çok şaşırtan dilsizler oldu. Çünkü orgun bütün hareketlerini işaretlerle ona doğru olarak anlattılar.

Dallam bir süre ne yapacağını kestiremedi. Çünkü aleti çalabilmek için Padişah'a değecek biçimde oturması, hem de ona arkasını çevirmesi gerekiyordu. Oysa böyle bir hareketin cezası ölümdü. Kendisine kılavuzluk eden kapıcıya derdini anlattı. Kapıcı kendisini ileri itti. Dallam başını yere kadar eğerek orgun önüne oturdu. Nasıl çalacağını görebilmek için Padişah sedirin yerini değiştirdi. Dallam birçok havalar çalarak Padişah'ı eğlendirdi. Sonra yine başı yerde çekilip giderken Padişah elini arkaya uzatıp ona bir avuç dolusu ihsanda bulundu. Dallam 45 altınla ödüllendirilmişti. Bütün bu olup bitenler süresince Elçi Lelo, Kraliçe'den gelen mektupları sunmak için bekliyordu. Dallam'dan gelen habere çok sevindi. Çünkü Elçi, Dallam'ın huzura kabul edileceğini pek sanmıyordu. Dallam'ın kendisi de bunu düşünmemeydi bile. Oysa Saray, bu armağandan ve orgun çıkardığı ezgilerden pek

memnun kalmıştı. Dallam'a İstanbul'da kalması, kalırsa kendisine haremde iki cariye verileceği söylendi. Fakat o, memlekette çoluk çocuğu olduğu yalanını uydurarak bu güç durumdan sıyrıldı.

“Lütüfkâr Kraliçe”nin Osmanlı Padişahı'na gönderdiği bu “nadide” armağanın öyküsünü Dallam anılarında dile getirdi. Fakat Türk okuru bu organunun öyküsünü ilk kez Orhan Burian'ın çalışmalarından öğrendi (1951). Tülay Reyhanlı da bu konuya eğildi (1983). Halim Spatar, Stanley Mayes'in *Sultan'ın Orgu* başlıklı kitabını (1956) dilimize çevirdi. Bu çeviriye çok değerli bilgiler ekleyerek konuya önemli bir katkıda bulundu (2000). Yıllar önce *Cumhuriyet Dergi*'de de konuya ilişkin bir yazı yer aldığını belirtelim. Bu mekanik organ sonu ne yazık ki kötü bitti. Org Saray'da ayrı binaya kondu. Bunu gören Sultan I. Ahmet, organ parçalanmasına ferman buyurdu. Bu buyruk yerine getirildi.

Bu “Denizden Gelen Erganun” un öyküsünü niçin gündeme getirdiğim yanılmıyorsam anlaşılıyor. Bir süre önce Topkapı Sarayı'nı kutsal mekân ilan edenlerin, orada kili-se müziği çalındığı -ki doğru değil- bahanesiyle yaptıkları taşkınlık doğru değildi. Saray'a, Padişah'ın sağlığı gerekçe gösterilerek şarap bile giriyordu. Bunu saklamanın anlamsızlığını dile getirmek isterim. Olayları başlatan gençlerin, büyük sanatçı İdil Biret'ten özür dilemeleri, gerginliği azalttı gibi görünüyor. Doğru olan da buydu zaten. Bu arada verilen yerli yersiz demeçler, Saray'ın neresinin kutsal olduğu, neresinin kutsal olmadığı gibi anlamsız tartışmalar aklımızı peynir ekmekle yediğimizi göstermiyor mu?

Günümüzden 400 yıl önce yaşamış bir Osmanlı hükümdarının, modaya uyarak, bizlerden daha hoşgörülü

KÜLTÜR ve SANAT

davrandığını iddia edecek değilim. Bu Padişah keşke, tahta çıkar çıkmaz 19 kardeşini idam ettirmemek hoşgörüsünü gösterebilseydi!.. Yine keşke bir şeyhin telkini ile büyük oğlunu boğdurup deniz attırmasaydı! Ancak III. Mehmet'in davranışından alınacak ders yok mu? Var elbet... Temelde bir kilise çalgısı olan orgun, Saray'ın haremine yani en mahrem yerine kurulmasında hiçbir sakınca görmemiş, Dallam'ın oraya girmesi de bir sorun yaratmamıştır...

Yeniden İmece, 25 (Aralık 2009), 84-85.

TÜRKÜLERİN GÜCÜ

Sultan Bayezit'e karşı ayaklanan ve destek için Rodos Şövalyelerine sığınan Cem Sultan, geleceğinden kaygılıdır; yarının ne olacağını bilememektedir. Şövalyelerin üstadı, kendisini yemeğe çağırır. Cem masada, büyük üstad da yerde yemek yiyemez. Çaresiz yer sofrası kurulur. Büyük üstad, boynunu uzatıyor, yutkunmak için başını kaldırıyor, yeniden indiriyordu. Bu haliyle gülünç bir duruma düşüyordu. Yemek onun için tam bir işkenceye dönüşmüştü. Yemek sırasında flüt eşliğinde söylenen şarkılardan Cem hiçbir zevk almaz. Ta ki mutfakta çalışan Türk hizmetçilerin söylediği türkülerini duyuncaya kadar. "Bir barbar çalgı" eşliğinde söylenen türküler genç Şehzade'yi can evinden vurur. Neşesi yerine gelir, rahatlar, gülümser. Şövalyelerin tarihçisi Caoursin'in "barbar çalgı" dediği alet, bağlama olmalıdır. Fakat o sıkıntılı havayı dağıtan türküler nelerdi, ne yazık ki bilmiyoruz.

II. Bayezit döneminde (1481-1512) İstanbul'a gelen ve Türkler üzerine önemli bir eser yazan Theodore Spandouyn Cantacasin, İstanbul'da duyduğu bir türküyü Latin harfleriyle eserine şöyle göçürmüştü:

Birichen beseile dum derdumi
Jaradanda mistemiseem jardumi
Tercheiledum zahmanui gurdumi
Ne ileim ienemezum gunglumi

Türkünün aslı şudur:

*Bir iken beş on eyledim derdimi
Yaradandan istemişim yardımını
Terk eyledim zeminimi yurdumu
Neyleyim yenemezim gönlümü*

Bu türkünün XVI. yüzyılda çok yaygın olduğu anlaşıyor. Çünkü başka gezginler de bunu farklı biçimlerde, yine Türkçe olarak kopya etmişlerdir. Bu bir gurbet türküsü olarak görülüyor. Ama bence bu, İstanbul'un fethinden sonra, kenti şenlendirmek için buraya zorla yapılan sürgünlere bağlı gibi görünmektedir. Çünkü İstanbul o tarihlerde, zaman zaman yapılan büyük inşaatlar dışında, henüz Anadolu için bir kazanç, bir geçim kapısı değildi. İstanbul'a zorla getirilen halk bundan hiç memnun olmadı. Gelenler kaçıyordu. Hele onlardan oturdukları Rum evlerine karşılık kira istenmesi de bardağı taşıran son damla oldu. Tarihçi Neşri'ye göre : "Andan gelen kişilerin evlerine mukataa (kira) vaz' ettiler. Bundan halk nefret ettiler, eyittiler (söylediler): Evlerimizi bize sattırıp vatanımızdan âzmen (ayrılıp) edip, bizi burada bu kâfir evlerine kira vermeye mi getirdiniz?" diye ekser halk avratını ve oğlanını bırakıp, başını alıp gittiler." Bu yüzden türkünün buna bağlı olduğuna şüphe yoktur, sanırım. Türkü bugün de söyleniyor. Muazzez Ersoy'un dağarcığında var. Fakat güftesi biraz farklı.

Türküler yüzyıllarca Anadolu'nun sesi oldu. Gemicilerin güvertelerinde söylendi. Yemen'e, Balkanlara uzandı. Boratav'ın vurguladığı gibi, "Toplumsal olayları, gurbet,

ayrılık, aşk, özlem, acı, şikâyet, tarihsel, siyasal olayları" işledi, durdu. Enver Gökçe'nin derlediği Eğin Türküleri, hep gurbet havasını, ayrılığı dile getirdi:

*Sabahtan kalktım ki güneş parlıyor,
Ağam atın terkisini bağlıyor,
Baktım ki ağam usul usul ağlıyor...*

Yalnız Eğin'in içinde değil, çevre köylerinde yakılıp söylenen nice gurbet türküleri vardır ki bugün ne yazık ki unutulup gitmiştir.

Türkiye, devrim süresinde Doğu, Batı ve Halk müziği olmak üzere üç seçenek karşısında bulunuyordu. Türk Devrimi'ni ifade edecek müzik çok sesli olmalıydı. İzmir Türkocağı'nda Musiki Yurdu'nun çalışmalarına tanık olan Mustafa Kemal Paşa, "En iyi, en doğru müzik sizin yaptığınızdır," diyerek çok sesli müzikle uğraşanlara destek verdi. Musiki Yurdu çalışanları, "Türk İnkılâbını ifade edecek" bir müzik arayışı içinde idiler. Ziya Gökalp, "milli müziğimiz memleketimizdeki halk müziğiyle garp müziğinin kaynaşmasından doğacaktır" diyordu. Atatürk'ün, TBMM'nin dördüncü dönem dördüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşma oldukça önemli ve anlamlıdır:

"Arkadaşlar! Güzel sanatların hepsinde ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu, yapılmaktadır. Ancak bunda en çabuk en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir (alkışlar). Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir.

Bugün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz (alkışlar).

Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak bu güzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir.”

Atatürk'ün, bu konuşmasından (1 Kasım 1934) önce, 30 Kasım 1931'de *Vossische Zeitung* muhabiri Emil Ludwig'e verdiği bir demeç de, müzik konusundaki görüşlerini yansıtmaktadır. Atatürk der ki: “*Montesquie'nün, 'Bir milletin musikicilikteki meylne ehemmiyet verilmezse, o milleti ilerletmek mümkün olamaz' sözünü okudum; tasdik ederim. Bunun için musikiciliğe pek çok itina göstermekte olduğumu görüyorsunuz.*”

Gazetecinin, “*Şarkın yegâne anlayamadığımız bir fenni varsa o da musikisidir*” sözlerine karşı çıkan Gazi şunları söyler:

“Bunlar hep Bizans'tan kalma şeylerdir. Bizim hakiki musikimiz Anadolu halkında işitilebilir.”

Ludwig'in dediğine göre bu iş zaman sorunudur. Gazi, Batı'nın ulaştığı aşama için dört yüz yıl beklemeğe vaktimiz olmadığını ekler. “*Bunun için Garp musikisini almakta olduğumuzu görüyorsunuz*” (Söylev ve Demeçler, III,128).

Atatürk üzerine yazdığı kitabı Türkçeye çevrilen Prof. Kreiser, Atatürk'ün yerli müziği çok seslilik düzeyine çıkartmak için Batı müziğinin bir katalizör rolü oynayabileceğine inandığını yazar (*Atatürk*, çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim, 2008, s. 248).

Müzik konusundaki bilgisini ve derinliğini tartışmaya gerek görmediğimiz Halit Ziya Uşaklıgil'in 1930'larda yazdıkları, büyük bir değer taşımanın ötesinde büyük bir yol göstericidir de... Uşaklıgil'e göre, “Doğu ve Batı müziği

diye iki genel kısma ayrılan müzik yoktur. Tek bir müzik vardır ki ona bir alışkanlığın yanlışlığıyla Batı müziği diyoruz. İstanbul müziğini evrensel müzikle uzlaştırmaya olanak yoktur. Onu kendi halinde bırakmak zorunludur. Asıl Türk müziğinin kaynağı Türk'ün iç yurdundadır. Dünya müziğine doğru yürüyüşte genç bestecilere deneme adımları attıracak da odur.” Halit Ziya, bir ülkede asıl müziği yerleştirmek için büyük bir örgütlenme ile yayma savaşına girişmeyi salık vermektedir. Bu örgütlenmenin de yine Cumhuriyet döneminde okul, konservatuar, orkestra, opera vb. kuruluşlarla yapıldığını unutmamak gerekir.

1935 Mayısında Türkiye'ye gelen ünlü Rus besteci Şostakoviç'e “eski musikimiz”i dinleyip dinlemediği sorulur: “Evet, dinledim. Arap ve Acem musikisinden aldıklarınızı değil, fakat sizin halk şarkılarınızı çok beğendim, çok enteresan buldum” der. Kendisine armağan edilen büyük koleksiyonu değerlendireceğini söyler. Çağdaş müziğin yayılması konusunda şu görüşler ileri sürer: “Musiki propagandası yapınız. Musiki kültürünü daha yayınız, musiki mekteplerine ve orkestralarınızın mükemmelliğine daha itina ediniz. Halkın musiki kültürünü yükseltmek için umumi konserler verilsin, her tarafta böyle yapılsın.” Cemal Reşit Rey ve Hasan Ferit Alnar üzerine de şunları söyler: “İkisini de dinledim. İkisini de çok takdir ettim. İkisinde de fitri istidat (doğuştan yetenek) ve kuvvet var. Ve ayrıca musiki kültürü nokta-i nazarından (açısından) ikisinin de çok ileri bir teknikleri var. Hele onların eserinde en hoşuma giden taraf eserlerine halk motifleri almış olmalarıdır.” (Osman Bahadır, “Şostakoviç Türkiye’de” *CBT*, 1274 (19 Ağustos 2011)).

Çağdaş müziği yakalamak için Türkiye yıllardan beri

büyük bir çaba gösteriyor. Hasan Âli Yücel, “yarının büyük kompozitörlerine duygu unsuru olmak üzere” halk türkülerini derletmiş ve kayda aldırmişti. Türk hümanizması Konservatuarın bağrından çıkıyordu. Bu konudaki tartışmaların sürmesi üzücüdür (Cumhuriyet, 31 Temmuz 2010). Tartışmalar elbette olacaktır. Buna kimsenin bir şey diyeceği olamaz. Ancak bugün öyle bir noktaya geldik ki Atatürk’e, onun kurduğu Cumhuriyet’e hayasızca saldırıların sonu gelmiyor. Türkiye Cumhuriyeti’nin “ırkçı” bir anlayışla kurulduğundan tutunuz da müzik alanında yapılanlara kadar her şey ağır bir hakarete uğruyor. Türk beşlerine ağır sözler söyleniyor. Zeynep Oral’ın yazıları, işin nerelere kadar götürüldüğünü ortaya koyuyor (Cumhuriyet, 30-31 Aralık 2010). Müzik konusunda yüzümüzü ağartan, bizi Batı’yla özdeş konuma getiren insanlarımız bu çirkin saldırıları hak etmiyor. Bu çirkin saldırılar bu kişilere değil Cumhuriyet’e ve onun değerlerine karşı yapılıyor.

Düşün Yazıları, (Aralık 2011), 54 - 57)).

EBUBEKİR HÂZİM TEPEYRAN ve KÜÇÜK PAŞA

II. Meşrutiyetin duyulması Osmanlı İmparatorluğu'nda yepyeni bir dönemin başlangıcıdır. Halk geniş bir özgürlük havası solumaya başladı. Otuz üç yıl susan halkın dili çözüldü. Artık herkes İmparatorluğun kurtulduğuna inanıyordu. Yusuf Hikmet Bayur, bu dönemle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: “Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kat'i olarak boşa çıkarmıştır” (*Türk İnkılâbı Tarihi*, I/2, s.61).

Gerçek durum budur. Nitekim çok geçmeden başlayan çözülme, dağılma sürecini tamamladı. Bununla birlikte yurt sorunlarına karşı duyarlı bir kamuoyu oluşması, basın- yayın dünyasının genişlemesiyle birlikte bütün sorunların deyim yerindeyse masaya yatırılması, tartışmaya açılması döneme damgasını vurmuştur. II. Meşrutiyet'in hemen başlangıcında basının inanılmaz ölçüde sıçraması, her düşüncenin savunulması geniş bir özgürlük ortamının verimidir. Dönemin başında İzmir'de çıkan gazetelerden birinin başlığı *Köylü* idi. Gazeteyi çıkaran Mehmet Refet ve Buldanlı Veli'dir. Sahibi ise önce İttihatçı olup sonradan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçen, Damat Ferit Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı görevini üstlenen İsmail Sıtkı idi.

Köylü gazetesi oldukça yalın bir dille köy ve köylü

sorunlarını dile getiriyor, kooperatifçiliği (ortaklama) savunuyor ve bütün gücüyle köy kalkınmasına ağırlık veriyordu. “Köylü Kolaylık İdaresi” gazetesinin, okurların sorunlarını çözmek için kurduğu özel bir iletişim ağıydı. Köylerin ekonomik ve sosyal yapılarına uygun bir eğitim sistemini savunuyordu. Geleceğin Adalet Bakanı Mahmut Esat’ın (Bozkurt) “Köylü Emmilerle” söyleşileri büyük bir değer taşır. Bu gazetesinin Mütareke günlerinde işgalcilerle işbirliğine girmesi ve bütün gücüyle işgali desteklemesi, Köylü’nün parlak geçmişini kararttı. Demek istediğim, ilk kez köy ve köylü sorunları bu gazetede ele alınmış ve 12 yıl boyunca tartışılmıştır.

Dönemin en etkili gazetelerinden Tanin, II. Meşrutiyet’in birinci yıldönümünde yazarlarından Ahmet Şerif’i Anadolu’ya gönderdi. Tanin böyle bir işe girişirken şu gerekçelerle yola çıkıyordu: *“İstanbul’da hepimiz politika hastalığına tutulduk. İşimiz, gücümüz, söyleşimiz hep siyasetle ilgili. Oysa biz bir takım ekonomik, mali, tarımsal, sosyal sorunlar karşısında bulunuyoruz. Taşralar ne durumdadır? Köylüler ne yapıyor, ne istiyor? Memleketin nelere gereksinimi vardır?”*

İşte bir takım sorular ki bunlara yanıt verebilmek için taşralara, köylere varıncaya kadar gidip her şeyi gözle görmek, köylüyü dinlemek, incelemeler yapmak gerekir...”

Tanin’in bu işle görevlendirdiği Ahmet Şerif, Bursa’dan başlamak üzere Anadolu’nun önemli bir bölümünü karış karış dolaşır. İzlenimleri aralıklarla “Anadolu’da Tanin” başlığı altında yayımlanır ve bu yazılar bir kitap haline getirilir. Öncelikle bu kitabın dilini günümüz Türkçesine uyarlayan Rahmetli Çetin Börekçi’nin yaptığı araştırmalar, Ahmet Şerif’in bu kitapla yetinmediğini, onun Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu, Suriye, Trablusgarp ve Arnavutluk’a

kadar bütün İmparatorluğu gezip izlenimlerini adı geçen gazetede yine dizi halinde yayımladığını ortaya koymuştur. Börekçi bütün bunları derleyip kitap haline getirdi ve iki cilt halinde bastırdı. Konuyu dağıtmamak için çalışmamızı ilk mektuplarla sınırlı tutuyoruz.

Ahmet Şerif, Anadolu'yu dolaşmaya başladığı zaman Meşrutiyet'in getirdiği büyük coşkunun ülkeye egemen olduğuna tanık olmuştu. Herkes Meşrutiyet'e inanmaktadır. Fakat içeriğini yeterince kavrayamamıştır. "Kamuyu Meşrutiyet'in değerini kabul etmekle birlikte, onun bu yüzyılda yaşamak için bir yol olduğunu, varlığın devamı için, ilerleme için bir araçtan başka bir şey olmadığını anlamamıştır." Meşrutiyet gelmiş fakat birçok yerde değişen bir şey olmamıştır. Çoğu yerde Abdülhamit döneminin alaylı yönetim kadroları ve zihniyeti ayakta durmaktadır. Hapishanelerin durumu içler acısıdır. Batıl inançlar her yerde kol gezmektedir. Halk, her şeyi hükümetten beklemektedir. Bu, onun bir hastalığı, belki de en zayıf noktasıdır. Ham bir madene benzeyen köylerimiz işlenmemiştir. Köylünün kalbi büyüktür, bir hazinedir. Ölürken bile hükümete bağlıdır. Ama memurlar bu yüreği, hükümete ısındırmak ve bağlamak için hiçbir çaba göstermemektedir. Hristiyan halkla, dışarıdan bir kışkırtma olmadığı sürece hiçbir sorun yoktur. Birçok yerde gayrimüslim vatandaşlar, bedel vermeyeceklerini, askere alınmaları gerektiğini söylüyorlar. Yani onlar da herkes gibi yurttaşlık görevini yerine getirmek istiyorlar.

Ahmet Şerif'in Anadolu'da gördüğü en büyük eksiklik eğitimsizliktir. O zamanki deyimle Maarif, içler acısı bir durumdadır. Bu aydın yazarın her fırsatta bu eğitimsizliği dile getirdiğini görüyoruz. Halkın eğitime ilgi duyduğuna

şüphe yok. Fakat derslerin işlenmesinde tutulan yanlış yol, öğretmenlerin yetersizliği, çocukların günlerinin boşa gitmesine neden oluyor. Kimi yerlerde havasız, nemli, pis binalar okul olarak kullanılmaktadır. Kimi zaman çocukların başındaki hocalar dahi okuma yazma bilmemektedir. Birçok yerde “Maarif Komisyonu” denilen “cahillere topluluğunun” adı var kendi yoktur. Memleketimizi inleyen tek dert hastalık, cahilliktir. Okulsuzluk, eğitimsizlik ve kayıtsızlık halktaki yetenek ve istekle çelişmektedir.

Müslümanların yanında gayrimüslim vatandaşların okullarındaki düzene, disipline Ahmet Şerif hayran olmuştur. Bu okullardaki öğretmenlerin bilgi düzeyleri oldukça yüksektir. Artık İslam halkının da derin gaflet uykusundan uyanması gerekir. Ahmet Şerif, Anadolu’daki her türlü hastalığı, sefilliği, adaletsizliği, kanunsuzluğu doğuran tek nedenin “cehalet” olduğunu sürekli vurgular.

İkinci Meşrutiyet ortamı içinde köyü ele alan tek roman yazıldı: Küçük Paşa... İşin ilginç yanı bu roman da köyü, köylüyü daha doğrusu Anadolu’yu hatta bütün İmparatorluğu çok yakından tanıyan yüksek bir bürokratin, bir valinin (sonra da Bakan) kaleminden çıktı. Bu yazar, Ebubekir Hâzım Tepeyran’dır. II. Meşrutiyet döneminde tek köy romanını yazmak onurunu taşımaktadır. Onun, “Anadolu’da Tanin” yazılarından etkilendiğine şüphe yoktur (romanın ilk baskısı, s. 207-208): *“Şimdiye kadar Anadolu’nun nisbeten daha mamur cihatında(yerlerinde) dolaşan ‘Tanin’ muhabirinin nâfiz bir nazar-ı mahsulü olan (keskin gözlemlerinin ürünü olan) mektuplarını okurken bilmem nasıl mütehassis (duygulu) ve mütefekkir (düşünen) oluyorum.”*

Romanın 1910 (1326) ilk basımında uzun bir giriş

vardır. Baskı tarihinden bir yıl önce yazılmıştır. Ama bu giriş, romanın daha sonraki basımlarına alınmamıştır. Yazar, yaklaşık aynı tarihlerde bastırdığı Eski Şeyler'den sonra Yeni Şeyler'in ilk cildi olmak üzere bunu Küçük Paşa olarak adlandırdı. Yazar bunun, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908)' un getirdiği “hür bir lisanın” ürünü olduğunu dile getirir. “Küçük Paşa, bir hikâye diye okunur ise de sanat bakımından pek çok ayıbı görülür.” Öncelikle bunu “hayali hikâye” olarak niteler. “Küçük Paşa” nın, bir köylü çocuğunun düşsel serüveninin çok dikkatli okunacağını düşünür, “yerli yersiz söz taşkınlıklarından okuyucuların güceneceklerine şüphe yoktur” yargısına varır. Hâzım Bey bir köy gerçeğini anlattığının bilincindedir. “İçtimai facialarımıza” göz yummak, doğru sözlerle kulaklarımızı tıkamakla “sanki her tehlikeden uzaklaşacağımızı” sanmanın yanlışlığı üzerinde durur.

Tepeyran, romanda köylü sözlerinin elden geldiğince onların kendi dimağları, kendi dilleri ile düşünülüp yazılmağa” çalışıldığını söylüyor ki bunun romana büyük bir yenilik getirdiğine şüphe yoktur. Buradaki sözler bütün Anadolu köylerinde özdeş değildir. Öyle ki bu sözler bir köyden öteki köye değişmektedir. Cumhuriyet döneminde derlenip toplanan *Derleme Sözlüğü* Anadolu'daki bu sözleri yerli yerinde saptamamıza yardımcı olan en önemli rehberdir. Sanayileşme, tarımın makineleşmesi, köy-kent arasındaki yakınlaşma, ulaşım, okuma yazma vb bu sözlerin çoğunun unutulmasına yol açmıştır. Tepeyran'ın kullandığı bu yerel sözler, olayın geçtiği yer konusunda bize açık bir fikir vermektedir. Bu sözler, ancak Niğde yöresinde kullanılmaktadır. Bu nedenle olayın mekânı Niğde'ye yakın köylerden biridir. Elbette romanın öteki ayağı da İstanbul'da Nişantaşı'nda bir konaktır.

Tepeyran, bu romanda, “Anadolu facialarının bütününü değil, en önce söylemek lazım gelenlerinden bazıları söylenmiş oldu” diyor. Bu deneyimli devlet adamı, Anadolu köylerinin dertlerini, acıları, sıkıntılarını, bilgisizliğini dile getirmek amacıyla olduğunu önemle belirtmektedir.

Köy, Osmanlı düzeninde vergi kayıt cetvellerinde yazılı olan birer mali birim olarak görünür. Köyün sorunları devleti pek ilgilendirmez. Osmanlı sosyal, ekonomik ve kültürel akışını düzenleyen vakıf eserlere köyde pek rastlanmaz. Eşkıya baskını, salgın hastalıklar, depremler, sel felaketleri, seferberlik vb nedenlerle köyler anımsanır. On ciltlik seyahatnamesinde kentleri bütün yönleriyle anlatan Evliya Çelebi, köyden ancak geçtiği bir yer olarak söz eder. Tanzimat, bu durumu biraz değiştirdi. Ama köy, yine de aydınların dikkatini çekmedi. Yukarıda değindiğimiz gibi, II. Meşrutiyet döneminde köy ve köylü sorunları öne çıktı. Ancak ortaya çıkan eserlerin hiçbiri Ahmet Şerif’in *Anadolu’da Tanin ve Küçük Paşa*’nın düzeyini yakalayamadı. Romanın kısaca özeti şudur: Osmanlı devlet ricalinden Suat Paşa ile kardeşi Miralay Dilaver Bey aynı konakta oturmaktadır. Dilaver Bey’in doğacak çocuğu için bir süttanne aranmaktadır. İstanbul’un süttannelerine güvenilmez. Konağın uşaklarından Kâmil Ağa, yakın karakolda askerliğini yapmakta olan Ali’nin karısı Selime’nin köyde bir çocuk doğurduğunu öğrenince sorun çözülür. Selime, çocuğu Salih’le İstanbul’a getirilip konağa yerleştirilir. Konağa “bir yayla ineği” getirilmiştir. Selime’nin çekingenliği ve tuhaflığı, dikkati göze çarpar. Kendisine sorulan sorulara verdiği yanıtlar Anadolu gerçeğinin ta kendisidir. Sözgelimi:

– Namaz nedir?

– Köyde erkeklerin bazıları boş kaldıkça kılar, dişi ehli kılmaz, sevaplı bir iştir.

– Devlet nedir?

– Bunu herkes bilir, köylerden vergi, asker alır, fakat kendisi gelmez, kuduz gibi zaptiyeleri, zift gibi yapışkan tahsildarları saldırır.

Doğan çocuğa Haldun adı verilir. Salih’le birlikte büyür. Dilaver Bey, Paşa olunca başka bir göreve atanır ve konaktan ayrılır. Haldun da babasıyla birlikte gider. Ali de tezkere alınca Selime ile birlikte köyüne döner. Fakat Salih bir süre daha konakta kalır. Konağa gelen bir mektup, Selime’nin kocasından boşandığı haberini getirir. İftirayı yapanın kim olduğunu Selime bilmez. Ama bu oyunun arkasında Suat Paşa’nın karısı Naime Hanım’ın parmağı vardır.

Suat Paşa, Salih’i evlat gibi sever ve korur. Onun iyi yetişmesi için elinden geleni yapar. Hatta Fransızca öğrenmesi için mürebbiye tutar. Ama bu işle görevlendirilen hanım, işi savsaklar. Salih’e Küçük Paşa unvanı verilir. Taşrada iki yıl görev yapan Paşa, İstanbul’a dönünce yatağa düşer ve ölür. Bir ay sonra da Naime Hanım, Küçük Paşa’yı köyüne yollar. Salih’in çok sevdiği köpek yavrusunun ona verilmesine bile engel olur.

Küçük Paşa, babasının evine gelir. Ama onda ilk sarsıntı başlar. Büyük bir düş kırıklığına uğrar. Sandığındaki değerli eşyasına, iki çocuk sahibi üvey anası Hatça el koyar. Asıl anası olan ve başka köye evlenmiş bulunan Selime’yi ancak on beş gün sonra görebilecektir. Tepeyran, Salih’in yaşadığı köy evinin çok canlı ve ayrıntılı bir betimlemesini çizer. Birkaç cümleyi buraya alıyorum:

“Salih içeriye girince gözleri yalnız pencerenin karşısındaki

duvarda asılı duran mısır ve kırmızıbiberlerden başka bir şey görememişti. Birbirine karışan yaş toprak, gübre, is, soğan, sarımsak, nane, kekik kokuları, Salih'i şaşırtmıştı. Biraz sonra gözleri açıldıkça bu karanlık odanın içindekileri birer birer seçmeye başladı. Dikdörtgen şeklinde olan bu odanın iki büyük kenarına birer sıra taş dizilmiş, duvarla bu taş dizisi arasında kalan boşluğun toprakla doldurulması ile yerden bir karış yüksek iki şilte payı, yani sedir yapılmıştı. Sonra üzerine kaba hasır ve siyah çul serilerek ocağın iki tarafına birer minder ölüsü konulmuş, üçer yastık dayanmıştı. Gündüz minder, gece yatak vazifelerini bu koyu mor, çitari yüzlü, kırmızı astarlı minder ve yastıklar, köyün arazisi kadar arızalar peyda etmişti. Ocağın bir tarafına Ali'nin İstanbul'dan getirdiği kapsüllü tektüfek ile terhis teskeresinin yeşil kaytanlı teneke mahfazası, diğer tarafına içinde anlaşılmaz Haçca'nın ağaç tarakları, iğnesi, ipliği, sindısı bulunan kırmızı bezden bir kese asılmıştı. Karşıdaki uzun raf üzerine birkaç bakır sahan, kenarları üç dört lenger, içleri yeşil sırlı küçük büyük birkaç toprak çanak dizilmiş ve bunların arasına birkaç küçük kavun karpuz konmuştu. Sekileri kapı yanında tehdit ederek bir miktar seki altı "papuçluk" bırakan ağaç parmaklık üzerine kaba işlemeli iki peşkir asılmış, önüne yeşil boyalı bir sandık konarak üstüne kırmızı astarlı iki yorgan, iki yastık yığılmıştı... "

Salih'e bu evi üvey anası zindan etmiştir. Gün geçtikçe yaşamdan, bıkıyor, beziyordu. Üzerindeki Paşa üniforması giderek eskiyor, soluyor, düğmeleri bile sökülüyordu. Üvey kardeşleriyle aralarında inanılmaz bir düşmanlık başlamıştı. Salih'in babası, Selime'yi bir iftira yüzünden boşadığını anlamış, ama iş işten geçmişti. Salih'in babasıyla aralarında

bir yakınlaşma olduğu sırada, Ali'nin yeniden askere çağırılması işleri alt üst etti.

Salih'in durumu daha da zorlaştı. Üvey anası, evin bütün işini bu yedi yaşındaki küçük çocuğa yaptıırıyordu. Çeşmeden su taşıyor, küçük üvey kardeşinin beşiğini salıyor, bezini yıkıyor, hayvanları suluyor, ocağı yakıyordu. Bütün bunların karşılığı bir parça kuru ekmekti. Üstelik her fırsatta dayak yiyordu. Salih düş kurmaktadır. Asker olup gerçek anlamda Paşalığa yükselecek ve İstanbul'a, ayrıldığı konağa gidecekti. Kendisinin Paşa olarak buraya geldiğini haykıracaktı. Düşlerinde hep İstanbul'u görüyordu. Çok geçmeden öksürüğe yakalandı. Bu, Haçça'yı kızdırıyor, öfkeliendiriyordu. Küçük Paşa, bütün bu sıkıntılardan kurtulmak için imamın ahırına sığınmaya karar verdi.

Köye gelen zaptiye, muhtara soruyordu:

- Bir iki yıl önce İstanbul'dan gelen çocuk, değil mi?
- Beli, şu Keleşlerin Ali'nin oğlu.

- İstanbul'dan geldiği zaman gördümdü, bizim Mutasarrıf Paşa'dan daha kurumlu idi, şimdi ne olmuş. Tüyy tozağı bozulmuş dökülmüş baykuş yavrusuna dönmüş. Hey gidi dünya hey!

Naime Hanım Küçük Paşa'ya yaptığı haksızlığın vicdan azabını duyarken, konağa gelen telgraf, çocuğun köy içinde kurtlar tarafından üç gün önce parçalanıp yenildiğini bildiriyordu.

“Zavallı Küçük Paşa, Suat Paşa konağında küçük bir köpek kadar olsun bir yer tutamadığı gibi, köy mezarlığında da iki arşınlık bir çukur işgal edemedi.”

Küçük Paşa romanı uzun süre unutuldu. Onu keşfeden, Son Posta gazetesinde çıkan bir yazısıyla (1938) Sadri

Ertem oldu. Ona göre, bu romanın üzerinde “halk yaşamında köylünün mantığını anlatmaya ayrılan bölümler” hâlâ tazeliğini koruyordu. “Gözlem gücü bu eserde bizim edebiyatımız ölçüsünde benzersiz, emsalsiz bir doruk noktasıdır. Anadolu’nun, köyün, devletin, jandarmanın, tahsildarın, kat’i bir şekilde gösterilişi, köy evinin detayları, köy mantığının çerçevesi, kadın zihniyeti olağanüstü denecek bir ‘reel’ duyguyla kavranmıştır.” Romanın gücü, Tepeyran’ın köyü, köylüyü, Anadolu gerçeğini bilinçli olarak kavramasından ileri gelmektedir. Süleyman Kazmaz, *Yurt ve Dünya*’da (12, 1941, s. 326-336) çıkan bir yazısında “Milli roman, köy romanı olarak adlandırılan Küçük Paşa, edebiyatımızda köy meselesi etrafında yazılan romanların en önemlilerindendir” yargısına varıyordu. İsmail Habip, bu eseri, “çok özlü bir Anadolu romanı” olarak niteler. Fahri Onger’e göre: “Türk edebiyatı içinde ilk defa bu Küçük Paşa’dır ki memleket meselelerine doğru uzanarak gerçek bir roman görüşünün temelini” atmıştır. Mustafa Nihat Özön şöyle der:

“Köylülerin hayatını, âdet ve duygularını yakından bilen bir kimse kudretiyle dar ve neşesiz bir hayatı, edebiyatımızda benzeri pek az bulunan bir müşahede (gözlem) ve tahlil ve tasvir etmiştir.”

Vedat Günyol diyor ki;

“Ebubekir Hâzım, Küçük Paşa adlı öyküsünde (romasında) Anadolu köylerinin yoksulluğunu, kimsesizliğini canlandırmaya çalışıyor. Küçük Paşa, köy üzerine yazılmış ilk yapıt olmak bakımından ayrı bir değer taşır. Yazar, gördüğü köylerin korkunç durumunu dile getirmek için öyküsünü ‘küçük bir çocuğun muhayyel (düşsel) bir sergüzeşti’ biçimine sokmuş. Önsözünde ‘ben o sadet haricindeki (konu dışı)

hakikatleri bu hikâyeyi süslemek için yazdım” diyor. O düşsel gerçeği, Anadolu köylerinin, gerçek trajedi levhalarının hatırı için yazmış. Onun için, bu yapıta, -romantik konusu bir yana- Anadolu yoksulluğunu Padişahlık yönetimine yükleyen bir suçlama gözüyle bakabiliriz. Gerek “Anadolu’da Tanın”, gerek “Küçük Paşa” ayrı biçimlerde kaleme alınmış böyle bir suçlamadırlar. Her iki yapıt da bilgisizlik ve kara sefalet üzerinde birleşiyor” (Dile Gelseler, 1984, s. 135).

Günyol, bu iki eser arasındaki benzerliği ve koşutluğu, verdiği karşılaştırmalı örneklerle pekiştirir. Bilgisizlik, yoksulluk, devletin köye bakışı vb. ayrıntılar arasındaki özdeşlik dikkat çekicidir. Selime’nin, devletin ne olduğunu tanımlarken bütün Anadolu insanının sözcülüğünü yaptığına şüphe yoktur. Abdülkadir Hayber, “Türk romanının Anadolu’ya yönelmesinde unutulmaz yeri vardır. Zaten Tepeyran’ın edebiyatımızdaki önemi de bundan ileri gelir” derken bir gerçeği dile getirmektedir (*Ebubekir Hazım Tepeyran*, Ankara, 1988).

Tepeyran’ın torunu ünlü yazarımız Oktay Akbal, “Belgelerle *Kurtuluş Savaşı Anıları*”na yazdığı “Büyük Babam Ebubekir Hazım Tepeyran” başlıklı yazıda, Küçük Paşa’nın önemini şöyle dile getirmektedir:

“Özellikle Küçük Paşa ile Anadolu’nun köy gerçeklerinin ilk kez bir roman olarak gün ışığına çıkarılması, edebiyat tarihimizde bir dönüm noktası sayılır. Nice incelemeleri ve yazılarıyla bence Hazım Bey’in devlet adamlığı kadar bir edebiyatçı olması da önemlidir, ama benim gözümde çok daha önemlisi, kalıcı bir birikimdir kitapları.”

Akbal’ın yazdığına göre (*Cumhuriyet*, 11 Haziran 2011) Fakir Baykurt, Küçük Paşa romanını çok severmiş.

Gündüz Akıncı, Karabibik, Küçük Paşa ve Yaban'ı bir arada alıp değerlendirir:

“Karabibik, Küçük Paşa ve Yaban, çoğunluğumuzun Türk köylüsünün çektiklerini dile getiren bu tür eserlerdir. O romanlarda yurdumuzun gerçekleri, köylümüzün kara bilgisizliği, yoksulluğu yansıtmış, aydınların, sorumlu kişilerin adamsendeciliği belirtilmiş...” diyerek her üç romanın ortak paydası vurgulanmıştır (*Türk Romanında Köye Doğru*, Ankara, 1961, s.34).

Son yıllarda Ebubekir Hâzım Tepeyran adı epeyce öne çıktı. Daha önce, yazarlıkta 50 yılını dolduranlar için yapılan jübilede anımsanmıştı. Şimdi Anıları ve diğer kimi eserleri yeniden basıldı. Adına roman ödülü kondu. 2011 ödülünü, Köy Enstitüsü çıkışlı ünlü yazarımız Adnan Binyazar kazandı (Alper Göncü, Ödül Töreninin Ardından, *DeFTER*, 29 Kasım 2011). Sayın Orhan Erinc, Cumhuriyet'teki köşesinde Tepeyran'la ilgili iki yazı yazdı (*Cumhuriyet*, 17 Şubat, 12 Aralık 2011). Geçen yılın sonlarına doğru Küçük Paşa, 4. kez okuyucunun önüne çıktı. Ben daha önce onun görevli olarak geldiği İzmir'le ilgili anılarını ele almış ve burada Tepeyran'ın Halit Ziya, Tevfik Nevzat, Tokadizade Şekip ile kurduğu dostluk ve arkadaşlık üzerinde durmuştum (basılacak). Küçük Paşa'nın yeniden basılması üzerine de bu yazıyı kaleme aldım. Bu büyük devlet adamı ve yazarı bir kez daha anmak ve düşünmek için...

Yeniden İmece, 34 (Nisan 2012), 114 -117.

AYDINLANMA YOLUNDA

BİR AYDININ PORTRESİ

Prof. Dr. Doğan Kuban, aydın olmanın bütün nitelik ve erdemlerini taşıyan bir bilim, sanat ve kültür adamıdır. Şimdi, kendisiyle yapılan ve kitap haline getirilen uzun bir söyleşi sayesinde onu daha yakından tanıyor, bilimsel kimliği yanında bir insan olarak özel yaşamının ayrıntılarına da girebiliyoruz.⁴ Söyleşinin hem Prof. Kuban'ı hem onun dünyasını tanıyan biri tarafından yapılması büyük önem taşıyor. Çünkü sanat tarihi, tarih, mimarlık, edebiyat, felsefe vb. geniş bir alanda derinleşmiş birine soru yöneltmek, ancak onun "dil"ini iyi çözmekle olanaklıdır. Sayın Müjgan Yıldırım, bu ağır görevi başarıyla yerine getirmiştir.

Prof. Kuban, 1926 doğumlu. Aile kökeni Osmanlı coğrafyası bağlamında oldukça zengin. Büyükbabası Kafkasya'dan gelmiş. Anneanne tarafı Midilli'den. Büyük bir olasılıkla Ada'nın Fatih zamanında alınmasıyla oraya yerleştirilen Türkmenlerden geliyor. Babası Bahaettin Bey, Harbiye çıkışlı ve Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın da yaveri. Ailenin böyle geniş bir coğrafyadan gelmesinden ötürü Prof. Kuban kendisini "iyi bir Osmanlı" olarak niteliyor. Ama Cumhuriyet'in ilk kuşağının temsilcisi. Üstelik Cumhuriyet'in bütün değerlerini özümseyerek büyümüş biri... Cumhuriyet'in kuruluş

4 *Bir Rönesans Adamı, Doğan Kuban Kitabı*, Müjgan Yıldırım, Nehir Söyleşi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, IX, 436 s.

yıllarında Anadolu'da epeyce dolaşan bir ailenin çocuğu olarak ülkeyi tanımak, onun yoksulluğunu, perişanlığını görmek fırsatını bulan Kuban, sonunda Ankara'ya yerleşir ve liseyi burada bitirir.

1949 yılında İTÜ'yü mimar olarak bitiren Kuban'ın ilgisi, mimarlık tarihi üzerine yoğunlaşır ve Profesör Paolo Verzone onu, İstanbul'daki barok yapılar üzerine bir araştırma yaptıktan sonra, asistanlığa kabul eder.

Doğan Kuban, önüne çıkan fırsatları bilinçli olarak değerlendirdi. Osmanlı barok mimarisinden başlayarak, Osmanlı dini mimarisinde iç mekân teşekkülünü Rönesans mimarisiyle karşılaştırmalı olarak inceledi. ABD'deki ünlü Bizans Araştırmaları Merkezi Dumbarton Oaks'daki çalışmaları Bizans sanatı üzerindeki birikimini daha da zenginleştirdi. Özetlemek gerekirse, Prof. Kuban, İslam, Selçuklu, Bizans, Rönesans ve Osmanlı mimari tarihinde uzmanlaştı. Bütün bu alanlardaki karşılaştırmalı çalışmalarıyla yeni sentezlere ulaştı. “*Karşılaştırma dünyanın temelidir. Her zaman karşılaştırdım... karşılaştırma sadece bir benzetme değil, bir yorumdur*” diyor.

Prof. Kuban, her şeyden önce Türk sanatını, “*homojen bir kültürün... ürünü*” olarak görmenin yanlışlığı üzerinde durdu.. “*Türk ulusal kültürünün değişik kültür ortamları ile eşdeğerleşen evrelere*” işaret ederek bu evrelerde “*değişik sanat bireşimleri (sentezleri)*”ne ulaşıldığını vurgular ve çok geniş bir zaman ve mekân içinde karşılıklı etkileşimlerin söz konusu olduğunu savunur. Öte yandan Prof. Kuban İslam sanatı kavramına açıklık getirdi. Bu konuda kimi yaklaşımların, tanımlamaların, genelleştirme ve benzerliklerin söz konusu kavramı tam olarak açıklayamayacağını gösterdi. Büyük mimari yapılar ve tarihsel kentler üzerin-

deki araştırmaları onun yalnız mimarlık tarihi alanında değil, bütün ayrıntılarıyla uygarlık tarihindeki birikimini açıkça ortaya koydu. Divriği Ulucamii ve Darüşşifası'nın Doğu Anadolu'daki güçsüz ve küçük beyliklerden birinin merkezinde yapılmış olmasını şaşırtıcı bulan Kuban, bu anıtsal ve "mucize" eseri her yönüyle ele aldı. Hem Türkçe hem İngilizce yazdığı eserlerle onu dünyaya tanıttı. Bununla da kalmadı. Eserin kurtarılması, gelecek kuşaklara kalması için yıllardan beri yoğun bir savaşım veriyor. Cami ve Darüşşifa, 1985 yılında UNESCO'nun dünya kültür mirası listesinde yer aldı. Ama ne yazık ki benzeri olmayan bir eser, bilinçsiz restorasyonlarla, etrafını çeviren gecekondu apartmanların sayılarının sürekli artmasıyla yok olma aşamasına gelmiştir.

"Sinan'ın sanatı"na öteden beri sahip çıkan sanat tarihçilerimizin içinde Prof. Kuban önemli bir yer tutar. Ona göre Sinan, "*Kültürümüzün evrensel kültüre katıldığı damarlardan biridir*". Şehzade, Süleymaniye, özellikle Selimiye, kısacası Sinan'ın bütün anıtsal eserleri Prof. Kuban'ın derin çözümlemeleriyle yepyeni bir anlam kazandı. Kaldı ki *Kuban*, Türkiye'de yapılan sanat eserlerinden en çok Divriği Ulucamii ve Darüşşifası'yla Selimiye'den etkilenmiştir. Çünkü ikisi de dünya çapında özgün yaratımlardır. Bunların benzerleri de hiçbir yerde yoktur.

Prof. Kuban, Osmanlı mimari tarihi üzerine yazdığı en son anıtsal eserinde (*opus magnum*) Sinan'ın sanatına önemli bir yer ayırdı (*Osmanlı Mimarisini*; fotoğraflar, Cemal Emden, Yem Yay., İstanbul, 2007, 249-349). Sinan'ı ve sanatını Prof. Kuban'ın çalışmalarıyla daha yakından tanıdık. Eseri okuduktan sonra Sinan'ın türbesini bir kez daha görmek gereğini duydum. Bu büyük ustanın

İmparatorluğun altın çağında ortaya koyduğu onca anıtsal cami, türbe, köprü, kervansaray, han, hamam vb. eserler yanında kendisine niçin o denli mütevazı bir türbeyi layık gördüğünü daha iyi anladım, diyebilirim.

Prof. Kuban'ın ilgi alanlarına giren kentlerimiz arasında İstanbul özel bir yer tutar. Kendisini İstanbullu olarak kabul eder. Bu kentle ilgili koruma raporlarını da kaleme almıştır. Tarihimizde onunla karşılaştırılabilecek başka bir kent yoktur. Buranın kapsamlı bir tarihini de yazmıştır. Bu tarih Bizans'la başlar, Konstantinopolis'le devam eder ve günümüz İstanbul'una kadar gelir. Kitap İngilizce olarak yazılmış, sonra Türkçeye çevrilmiştir. O, bilinçli bir İstanbul hayranıdır. Selçuklu çağında birçok merkez var. Ama Osmanlı döneminde tek merkez olarak İstanbul çıkıyor karşımıza. İstanbul oldukça farklı bir kent. Avrupa kentlerinin fiziksel yapısı İstanbul'da yok. Görkemli saraylar yok, büyük ölçekli konutlar yok. Batılı anlamda meydanı yok. Daracık sokakları, hanları, hamamları, arı kovanı gibi işleyen çarşısı, bir prenslik kadar zengin kapalı çarşısı, külliyeleri ve yüksek minareleriyle, denizin çevrelediği İstanbul var...

Bütün bunların ötesinde Prof. Kuban, günümüz Türkiye'sinin sorunları üzerinde düşünen, kafa yoran, bunlara çözüm getiren bir fikir adamı olarak karşımıza çıkar. 1970 yılında Ankara'da Türk Tarih Kurumu'nda Atatürkçülük ve çağdaş uygarlığa katılma sorunu üzerine verdiği konferans bugün bile değerini korumaktadır. Onun 12 Eylül öncesi yürekli çıkışlarını gazetelerdeki yazılarından anımsıyorum. Meğer o günlerde o da namlunun ucunda imiş!..

Türkiye siyasetinin son yarım yüzyılını değerlendirirken kendi kuşağından olan gençlerin iş başına geldiğini

vurgular. Bunların köy ve küçük kent kökenli olduğunu belirtir. Fakat onların “*dünyaya küçük pencerelerden baktıklarını*” dile getirir. Kuban’ın en çok üzerinde durduğu konu, tarihsel süreçte, İstanbul hariç, Türkiye’nin bir kırsal toplum olduğu tezidir. Köyden kente göç olgusunun bir sonucu gibi görünen bu durum, aslında bir gerilemedir. Toplumun bütün olarak çağdaşlaşamamasıdır.

İnsana bakış açısı oldukça değişik. Prof. Kuban, ağaçların bile bizden daha etkin yaratıklar olduğuna inanıyor. Tanrı’nın insanı özel yarattığı gibi düşüncelere değer vermez. Ancak rasyonel bir varlık olmayan insanın rasyonel olabileceğini de dile getirir.

İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı tehlike, bilime ve bilimsel teknolojiye sırt çevirmesidir. İslam, 11.-12. yüzyılda dünya uygarlığının bilimde öncüsü, antik bilgiye uzanan bir düşünce ortamı yaratmıştır. Fakat ya ondan sonra... Sonrası pek anımsanmaz ve İslam dünyasının hatırı sayılır kaç bilgin yetiştirdiği üzerinde de durulmaz ne yazık ki... Eleştiri üzerindeki görüşleri bizde bu kavramın ne kadar yanlış anlaşıldığını göstermektedir. Çünkü eleştiri demek bizde “*kötü laf söylemek*” demek. Birisini yerin dibine vurursan o eleştiri oluyor. Oysa bizde geniş anlamda “*felsefe, kavramsal gelişme, eleştiri, gözlem yok.*”

Prof. Kuban, bu söyleşide daha geniş ve evrensel sentezlere ulaşıyor. Bu da göçer ve yerleşik toplumlar üzerindeki çözümlemeleridir. Bu çözümlemeler hiç şüphe yok bize İbni Haldun’un, Cevdet Paşa’nın ve Fernand Braudel’in görüşlerini anımsatmaktadır. Göçer toplumların en önemli temsilcisi Türkler, daha doğrusu Türkçe konuşan toplumlardır. Göçerin yerleşikle yaşam ortaklığı dünya tarihinin en dinamik olgusudur. Sonunda kültür açısından yerleşğin

egemenliği söz konusu olmaktadır. Göçer, derleyen, yani yerleştikten sonra öğrenen bir toplumdur. Kısacası “*göçer için en doğal ilişki... Göçer egemenliğindeki toplumlardaki alma, benimseme, özümseme, taklit mekanizmalarının işlerliğidir... Sonra toplum göçer kalmıyor.*”

Kuban'ın kimseyi incitmeyen, kötülük etmeyen bir insanlık anlayışı var. *Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni, dizesini Kırma kalbin kimsenin ko aparsın su seni* diye değiştirmiş ve bir davranış ilkesi olarak kabul etmiştir.

Bir Rönesans Adamı başlıklı söz konusu söyleşi kitabı çağdaş bir Türk aydınının yetişmesine, çalışmalarına, dünya görüşüne, özelliklerine ve günlük yaşamına önemli bir ışık tutmaktadır. Bize bu aydını daha yakından tanımak fırsatı vermektedir. Sayın Kuban bugün de haftalık Cumhuriyet BT'de yararlı yazılar yazıyor, ülke sorunlarına ışık tutuyor, derin toplumsal çözümlemelerine devam ediyor.

Virgül, 120/121 (2008).

ÇAĞININ SIRADIŞI YAZARI EVLIYA ÇELEBİ ÜZERİNE

Prof. Orhan Burian, “Edebiyatımızın Bir Muhasebesi” (Yücel, 149(1950), s.23)) başlıklı yazısında Evliya Çelebi üzerine şu değerlendirmeyi yapar: “*Osmanlı - Türk uygarlığını yaratan ulusu, işi, gücü, eğlencesi, bilgisi, inanı, huyu, gidişi, kısacası bütün yükseklikleri ve küçüklükleriyle temsil edebilecek önemde yazar çıkarmak altı yüz yılda ancak bir kere nasip olmuştur: o da Evliya Çelebi’nin eseridir. Dilimizin de düşünce dünyamızın da tek büyük klasığı odur.*”

Evliyâ, en geniş zamanında; kendi vücudunu, kendi bedenini, kendi varlığını tanımaya, keşfetmeye, duyumsamaya çalışan bir İmparatorlukla özdeşdir. Hatta onun ta kendisidir. Onu her yönüyle, komşuları, insanı, kentleri, cami, mescit, medrese ve kitabeleri, kilise, sinagog, han, hamam, yiyecek içecek alışkanlıkları, dilleri, yaşayış biçimleri sözün kısası bütün kültürel ve tinsel varlığıyla tanımaya ve tanıtmaya çalışır. Evliyâ, yalnızca İmparatorlukta konuşulan dillere dikkat etmekle kalmaz; yabancı ülkelerde konuşulan diller de onun ilgi alanına girer. Orhan Şaik Gökyay, sağlığında her yıl İzmir’e gelirdi. Bir gün kendisine, Evliyâ’nın Süleymaniye camiini gezen Frenklerle, onların diliyle konuştuğunu yazdığını söyledim. “Dikkat et, tercümanla konuştuğunu söylüyor!” dedi. Sonra metne yeniden baktım. “Hakir bunlara tercümanlık ettim” (I, 158)

diye yazıyor! Bilmiyorum yine de... Belki ben yanılıyorum. Prof. Lewis, seyyahımızın dil konusundaki yeteneğine dikkati çeker: Evliyâ, Avusturya İmparatorluğu'nda Macarca ve Almanca olmak üzere iki dil konuşulduğuna tanık olmuştur. Nemçeli 'nin konuştuğu dilin çok daha zor olduğunu ve zira bu dilde pek çok Farsça sözcük bulunduğunu yazar (B. Lewis, *Muslim Discovery of Europe*, London, 1982, s. 81-82).

İmparatorlukla, çağıyla bu denli özdeşleşen bir kalem ve söz ustasının, bu “seyyah-ı âlemin”, XIX. yüzyıla kadar hemen hemen hiç tanınmaması şaşırtıcıdır. Üstelik 18. Yüzyıl tarihçilerinden Hakim Efendi'nin ondan alıntı yapmasına dayanamayan Vasıf Efendi'nin Evliya ile ilgili sözleri daha da şaşırtıcıdır: “*Seyyah Tarihi sahibi Evliya Çelebi gibi kezzabdan (çok yalancı) rivayet ile...*” (Mücteba İlgürel, *Vasıf Efendi, Mehasinü'l Asar...* 1978, s. XL). Yazma nüshalarının sınırlı sayıda olması da bu ilgisizliği göstermektedir. Sözelimi en çok okunan, 4 kez basılan Naimâ tarihinin yalnız İstanbul kütüphanelerinde en az 50 yazmasının bulunması, ona duyulan ilginin kanıtıdır. Ünlü Osmanlı tarih yazarı Joseph von Hammer'in dünyaya tanıttığı, Osmanlı'nın XIX. yüzyıl ortalarında birkaç kez basılan bir “Müntehabat” la anımsadığı Evliyâ Çelebi, eserinin basılmaya başlamasıyla birlikte ilgi odağı oldu. Ona eğilen pek çok araştırmacı yetişti ve yetişmekte. Bunların en ünlüsü de Amerikalı Prof. Robert Dankoff tur.

Ben bu sayın Profesör'le, XVII. yüzyılda Türkçe öğrenmek için İstanbul'a gönderilen Fransız Dil Oğlanları arasında bir bağlantı kurdum. Dil oğlanları içinden nasıl Fransa'nın ilk gerçek Doğubilimcileri yetiştiyse, Amerika'nın vaktiyle ülkemize yolladığı “Barış Gönüllüleri” arasından da ünlü Türkolog ve tarihçiler çıktı. İşte bunlardan biri de

Sayın Dankoff'tur. Evliyâ Çelebi'yi çağının zihniyeti içinde yerli yerine oturtan o oldu. Dankoff, Evliyâ Çelebi'nin eserini "bir kaynak olarak değil, bir metin olarak, yani yazarın zihniyetinin bir yansıması olarak" görmektedir. Onun üzerine yığınla araştırmaya imza attı. Yine bir Evliyâ Çelebi uzmanı olan Alman Prof. Klaus Kreiser'le birlikte oldukça zengin bir kaynakçaya dayanan rehberi hazırladı. YKY içinde çıkan "Seyahatname"nin bütün olarak yayımlanmasında (1995 - 2007) Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman'la birlikte büyük bir rol oynadı. Semih Tezcan'ın katkılarıyla dilimize çevrilen *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (İstanbul, 2004) de onun imzasını taşıyor.

Evliya Çelebi ve seyahatnamesi konusundaki çalışmaların bugünkü olumlu aşamaya ulaşması pek kolay olmadı. Seyahatnamenin ilk altı cildi, Abdülhamit döneminde, 1896-1902 tarihleri arasında Ahmet Cevdet Bey'in İkdam matbaasında basıldı. Macar Akademisi'nin desteği ve Dr. Karaçon'un düzeltmeleriyle 6. cilt gün ışığına çıktı. Necip Asım, eserin basımını üstlenmiş ve Üsküdar Pertev Paşa Kütüphanesi'nde bulunan nüshaya dayanmıştı. Necip Asım, seyahatnamenin diğer yazmalarını da göz önünde bulundurarak eleştirili bir basımını yapmak istiyordu. Fakat buna fırsat bulamadı.

Necip Asım, tek yazmaya dayandığından anlaşılmayan söz ve cümleleri düzeltmek, kimi yerlerini sansür etmek ya da sansürün çıkardığı bölümleri basmamak zorunda kaldı. Bu kusurlarına karşın basılı seyahatname içeride ve dışarıda büyük bir ilgi gördü. Kısa zamanda basılan nüshalar tükendi. Türk Tarih Encümeni, 1928 yılında, 7. ve 8. ciltlerin basımı için harekete geçti. Beşir Ağa Kütüphanesi'ndeki yazma esas alınarak diğer kütüphanelerdeki

nüshalarla karşılaştırılmış, böylece Kilisli Rıfat Bey'in denetiminde sağlam bir metin çıkmıştı. Bu ciltlerin tek eksiği, dizin konmamış olmasıdır. Maarif Vekilliği, kimi harita, levha ve gravürler ekleyerek 9. ve 10. ciltleri 1935-38 yıllarında bastırdı. Bu son iki ciltte okunuş ve çeviriyazı yanlışlarının bulunduğu görülmektedir.

Prof. Cavit Baysun'un *İslam Ansiklopedisi*'ne (IV, s. 400-412) yazdığı "Evliyâ Çelebi" maddesi, bu alandaki çalışmalar içinde oldukça önemli bir aşamadır. Öte yandan seyahatnamenin basılı nüshaları kullanılmaya devam edildi. Sadeleştirmelerde, özetlemelerde hep bu metin göz önünde bulunduruldu. Meşkûre Eren, seyahatnamenin birinci cildinin kaynakları üzerine yaptığı doktora tezinde (İstanbul, 1960), yazma ve basılı nüshalara dayandı. Prof. Mantran, XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un sosyal, ekonomik ve kurumsal tarih denemesini hazırlarken (Paris, 1962) matbu nüshayı esas aldı. Ancak Mantran, bir kent tarihinin bütün öğeleri için seyahatnamenin ne kadar büyük bir değer taşıdığını da göstermiş oldu. Zuhuri Danışman, Reşat Ekrem Koçu, Mustafa Nihat Özön vb. yaptıkları çalışmalarda hep basılı metinden yola çıktılar.

Elimizde Nuran Tezcan'ın hazırladığı, Evliya Çelebi üzerine yapılmış sempozyumun bidirilerini kapsayan bir eser var. 400 sayfayı aşan büyük bir çalışma.⁵ Tezcan'ın sunuşu, sempozyumun hazırlığını, düzenlenmesini ve akışını aktarıyor bize. Aslında bu, Evliyâ Çelebi üzerine yapılan üçüncü toplantıdır. İlki bir seminerdir. Bu seminer, 28-29

5 *Çağının Sıra dışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, Haz. Nuran Tezcan, YKY, İstanbul, 2009, 412 s. Krş. Derya Tüzin, *Kanat* (Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Merkezi Haber Bülteni, 32 (2010), s. 8-9; Yeliz Özay, *Cumhuriyet Kitap*, sayı 1046 (2010), s. 20.

Eylül 1987’de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi’nde yapılmış ve buraya sunulan bildiriler basılmıştır (*Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1988)). Keza, yine Nuran Tezcan’ın düzenlemesini üstlendiği, 2001 yılında KKTC - Gazimağosa’da yapılan “*Uluslararası Evliyâ Çelebi ve Seyahatname Sempozyumu*” da basılmıştır. Bilkent Üniversitesi’nin hazırladığı sonuncu sempozyum oldukça verimli. Halil İnalçık, Enis Batur ve Metin And’ın açış konuşmalarıyla bu sempozyuma katılmaları toplantıya ayrı bir değer katıyor. İnalçık, Evliyâ Çelebi’nin bir nedim olduğunu ve kendisini buna çok iyi hazırladığını vurgulamaktadır. İnalçık, dikkate değer çözümlmelerden sonra, “*Kısacası Evliyâ Çelebi bir deryadır; onun kim olduğunu, bu eseri niçin yazdığını, bu eserin mahiyetini iyi bilmek lazımdır*” yargısına varıyor.

Metin And, Karagözle ilgili bütün bilgileri Evliyâ’da bulduğunu, Rusya’dan gelen bir sözcük olan kuklayı da ilk kez onda gördüğünü söylüyor. Bugün yaşamayan And’ın anısını bu açış konuşmasıyla tazelemek fırsatını buluyoruz. Tansu Açık’ın “Evliyâ Çelebi’de Yunan - Roma Dünyası” başlıklı bildirisi, onun bu dünya ile ilgisini gösteriyor. Roma ve Bizans tarihi üzerine sistemli bilgisi olmayan Evliyâ, antik dünyadan kimi öğeler aktarır. Yunan filozoflarından söz eder. “Fasih ve belîğ Yunan ve Latin dilini” bildiğini söyler. Bu dünyanın yazıtlarını da ayırt ettiğini dile getirir. Gezdiği manastırları anlatır, tanıtır. Uslup özellikleri, söz, düşünce, yazı aktarımı, halk edebiyatı, halk etimolojisi vb sunulan bildirilerin epeyce yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda Evliyâ’nın daha sonraki kuşakları, sözgelimi Ahmet Midhat Efendi’den İhsan Oktay Anar’a kadar bir çok yazarı etkileyen güçlü bir yazar

olduğu üzerinde duruluyor. İstanbul esnafını Evliyâ'dan başka kim daha iyi anlatabilirdi? O, daha önce İstanbul esnafı hakkında yapılan sayımlardan, sözelimi Şeyhülislam Zekerîyya Efendi'nin 1577/78'de yaptığı sayımdan haberdirdir. Bu kaynağı bilir. Ancak IV. Murat zamanında yapılan sayımın sonuçları çok daha kapsamlıdır. Esnaf sayısındaki artış, onun anlatımıyla dillere destandır. Evliyâ bu sayılarla İstanbul esnafını bize anlatmaktadır. Elbette bu sayıların abartılmış olduğuna şüphe yok. Esnaf alaylarının seçkin bir yer tuttuğu görülüyor. Dağlı'nın bu bildirisinin yer yer minyatürlerle süslenmesi ona ayrı bir renk katıyor. Dankoff, İstanbul esnaf ve tüccarlarının Sultan'ın önünden geçişini çok anlamlı ve görkemli bulur. Öyle ki “*Başka bir şey yazmamış olsaydı bile Evliyâ en büyük Osmanlı yazarlarından biri olarak tanınırdı...*” yargısına varır.⁶ Yine Dankoff'un, “Ayıp Değil” başlıklı bildirisi, bu sözcüğü Evliyâ'nın nasıl kullandığına ilişkin örnekler veriyor. Bu sözcüğü seyyahın “Ayıplamazız” biçiminde de sık sık yinelediğini görüyoruz.

Evliyâ'nın Ötekine Bakışı, Hac Ziyareti, Seyahatname-nin Yazılış Hikâyesi'ni diğer bildiriler izliyor. Azerbaycan Demirkapı Derbendi, Kudüs'teki Kutsal Yerler, Balkanlar'a yapılan yolculuklar, Anadolu... Onun gezilerinin nerele-re kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Gerçek yanında kurmaca yolculuklara da işaret edilmektedir. Büyü, silah teknolojisindeki değişim ve Osmanlıların buna ayak uydurma çabaları da sunulan bildiriler arasında yer alıyor. Evliyâ Çelebi'nin Viyana'da gözlemlediği cerrahinin tıp bilgisine

6 Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* (Çev: Müfit Günay), S. Faroqi'nin önsözüyle, YKY, İstanbul, 2010, s. 67.

uygunluğu/uygunsuzluğu dikkate değer bir ayrıntı. Seyahatnamedeki Almanca ve Moğolca sözcükler Evliyâ'nın dil konusunda bilgisinin genişliğinin kanıtı. Musiki aletleri konusunda verdiği bilgiler de öyle...

Sözün kısası eserde sunulan bildiriler, bir bütün olarak Evliyâ Çelebi'yi, eserini ve dönemini anlamamıza büyük katkı sağlamaktadır.

Seyahatname üzerine çalışmalar sürmektedir. Evliya Çelebi üzerinde epeyce çalışması bulunan Fransız tarihçi Jean-Louis Bacqué-Grammont, arkadaşlarıyla yaptığı çalışmalarda, Evliyâ'nın Nil vadisinde tasvir ettiği timsah ve Nil aygırları üzerinde durmaktadır.⁷ Seyahatnamenin Sudan'a kadar olan bölümlerinde gergedanlar üzerine verilen ayrıntılar önemli bir yer tutmaktadır. Son çalışmada bu konu üzerinde durulmuştur.⁸

Toplumsal Tarih, 210 (Haziran 2011), s. 58-60.

-
- 7 J.-L.B.- Grammont, Joséphine Lesur-Gebremariam, Catherine Mayeur – Jaouen, “Quelques aspects de la faune nilotique dans la relation d'Evliyâ Çelebi, voyageur ottoman”, *Journal Asiatique(JA)*, 296/2(2008), s. 331-374.
- 8 J.-L.B.-Grammont, Joséphine Lesur-Gebremariam, “Le rhinocéros dans la relation d'Evliyâ Çelebi, voyageur ottoman”, *JA*, 298 / 1(2010), s. 203- 237; krş. Nuran Tezcan, “Evliya Çelebi'nin Gün Işığına Çıkan Eseri: Nil Haritası”, *Toplumsal Tarih*, 207 (Mart 2011), s. 58-63.

FATİH SULTAN MEHMET ve ANTİK DÜNYA

İstanbul'u alan Fatih, Doğu'yu ve Batı'yı kucaklayan bir imparatorluğun temellerini atıyordu. Bunun hiç de kolay olmadığı açıktır. Anadolu'nun büyük bölümünde güçlü Türkmen beylikleri birer tehdit ögesi olarak ayakta duruyordu. Batı'nın denizci kent devletlerinin sınırları, Ege adalarından Galata'ya, Karadeniz kıyılarına ve Kırım'a kadar uzanıyordu. Eski ve Yeni Foça'da Ceneviz egemenliği sürüyordu. Üstelik anılan devletler; ekonomik, ticari ve askeri yönden son derece örgütlüydü. Akdeniz'de yüzyıllardan beri süren bir deniz gücünü temsil ediyorlardı. Balkanlar parçalanmış göçükse de Sırbistan ve onu destekleyen Macar Krallığı, yüz yılı aşkın bir süreden beri Osmanlıyla savaşı sürdürüyordu. Fatih'in, eski dünyanın Serhas, Büyük İskender, Sezar gibi kahramanlarının öykülerini dinleyerek ve onların yolundan giderek bu denli karmaşık sorunları çözmesine olanak var mıydı? Günümüz tarih anlayışı, at sırtında, elde kılıçla yola çıkan bir kahramanın dünyanın fethine girişeceğini kabul etmiyor.

Fatih, karşılaştığı sorunları çözmek ve zorlukları aşmak için otuz yıl savaştı. Fırat kıyılarından Kırım'a, Tuna nehri, Mora yarımadasına ve Adriyatik kıyılarına kadar uzanan geniş bir alanda egemen bir konuma gelmeyi başardı. Bu yetmezdi. Buralardaki farklı yaşam biçimleri sürdüren

insanlar için yeni düzenlemeler gerekiyordu. Bunu da yaptı. İtalya son hedef olarak görülmektedir. Fatih, çevresindeki hümanistlerin de yardımıyla, anılan ülkenin askeri ve siyasal durumuyla prenslikler arasındaki çekişmeler üzerine oldukça ayrıntılı bilgiler edindi. Prof. Şerafettin Turan'ın vurguladığı gibi, Fatih'in Rönesans'ın kaynağına gitmek istediğine şüphe yoktur. Iorga, Fatih'in "deha" değilse bile buna yakın özellikler gösterdiğine dikkati çeker.

Yaşamını savaşlarla geçiren Fatih, bilimsel konulara, kültürel sorunlara ve özellikle antik dünyaya karşı büyük bir ilgi duymaktan geri kalmadı. Topkapı Sarayı'nda bir kitaplık kurdurdu. Bu kitaplar içinde antik kültürle ilgili epey kitap da bulunuyordu. Denebilir ki Fatih, Osmanlı sultanları içinde antik dünyaya ve klasik kültüre ilgi duyan tek Padişah olarak görülmektedir. Bunun bir örneğini bir de XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'de görüyoruz. Denemeleri içinde Türk ve Müslüman ögelere en az 50 gönderme yapan Montaigne, bunlardan birinde şöyle der :

"Türklerin Padişahı II. Mehmet, Papa II. Pius'a şunları yazmış: İtalyanların bana düşman olmalarına şaşıyorum. Biz de İtalyanlar gibi Troyalılar'ın soyundanız. Yunanlılardan Hektor'un öcünü almak benim kadar onlara da düşer: onlarsa bana karşı Yunanlıları tutuyorlar."

Sabahattin Eyuboğlu, denemelerden çeviriler yaparken bu cümleyi görünce şaşırp kalır. Bunun anlamını Prof. Mukrimin Halil'e ve Yahya Kemal'e sorsa da doyurucu bir yanıt alamaz. Asıl şaşıracı olan da Batı kaynaklarını bilen bu kişilerin böyle bir soru karşısında afallayıp kalmalarıdır. Uydurma mektupların o dönem Avrupasında kol gezdiği biliniyor. Bu mektup Fatih'in eline geçmemiş; fakat Fatih'in ağzından bir de buna uydurma bir yanıt düzen-

lenmiş. Kaynağı belli olan mektuptaki bu iddia büsbütün dayanaksız değildir. O dönem hümanistleri arasında Türklerin Truvalılardan indikleri inancı yaygındı. Öyle ki bu görüş, Fatih'in çevresinde de yankı bulmuş ve dönemin ünlü tarihçisi Kritovulos, bu konuda ilginç ayrıntılara yer vermiştir. Onun anlattığına göre, Fatih 1462 Ağustos'un-da Truva harabelerini gezer. Truva kahramanlarının gömülü oldukları söylenen Ajax tepesindeki mezarlarını ziyaret eder. Bunları öven konuşmalar yapar. Görkemli İllium'u yok edenleri ağır biçimde eleştirir. Bu insanların torunlarının, atalarının "Asya halklarına" karşı işledikleri suçlardan ötürü cezalandırıldıklarını dile getirir. Babinger, bu konuşmayı Kritovulos'un bir iddiası olarak görüyor. Buna karşılık Prof. Klaus Kreriser, bu konuşmayı doğrular. Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgilere göre Fatih, Atina'nın fethinden sonra, eski Yunan filozoflarının vatanı (*hükema-yı kudema-yı Yunan'ın mekânı*) olan bu kentin antik kalıntılarını gezer. Akropol'e çıkar ve bu eserlere karşı büyük hayranlık duyar. J.- L. Bacqué - Grammont ise bu alandaki çalışmaların daha ileri götürülmesi gerektiğini savunmaktadır.

Fatih'in çağdaşları onun Doğu dillerinden başka Grekçe, Sırpça, Latince ve İtalyanca bildiğini yazarlar. Bu tartışılabilir. Fakat Galata'nın teslimi sırasında Cenevizlilerle İtalyanca konuşmuş, Floransa elçisiyle aracısız görüşmüştür. Ama Batı tarihçiliği onun hiçbir yabancı dil bilmediği konusunda direnir. Babinger, Fatih'in çevresindeki hümanistlerle nasıl iletişim kurduğu sorusunu yanıtsız bırakır. Yine bu bağlamda ziyafetlerine katıldığı Galatalı Cenevizlilerle nasıl anlaştığı sorusu da merak konusudur. Bir yıldan fazla Saray'da kalan Bellini ile nasıl görüştüğü de sorgulanmaz. Kendisine sunulan Grekçe Kritovulos tarihini

de neden Türkçeye yada bir doğu diline çevirtmediği de sorgulanmaz. İstanbul'un fethi üzerine dönemin bütün kaynaklarını bir araya getiren A. Pertusi, "Fatih'in askeri dehasını onun aydın ve seçkin kişiliğiyle birleştirmek çabasının bir efsane olduğunu" yazar ve onu cahil biri olarak gösterir.

Bu bağlamda Fatih'in Grekçe ve Latince eserleri niçin kütüphanesinde topladığı sorusunun yanıtını vermek de zorlaşıyor. Bunu salt bir kitap merakıyla ve süs olsun diye yaptığını açıklamak doğru olmasa gerek. Deismann'ın başlattığı ve daha sonra sürdürülen çabalar özellikle Julian Raby'nin (*Dumbarton Oaks Papers*, 37 (1983)) araştırmaları daha kapsamlı sonuçlar vermiştir. Bu sonuncu araştırma, Fatih'in kütüphanesinin klasik kültür açısından zenginliğini ortaya koyar. Fatih'in Rönesans sanatının örneklerini İstanbul'da görmek istediğini Babinger yazmaktan geri kalmıyor.

Batı'da İtalyan Rönesansı'nın başladığı sıralarda, Dr. Adivar'ın dile getirdiğine göre, "Fatih'in de doğuda bir Rönesans kıpırdatması yaratmak arzusu olduğuna inanmak isteyebiliriz." Çünkü Fatih "Rönesans'a doğru en cesur bir adım ile yürüyerek şark ve garbın kapısına dikildikten sonra her iki tarafa da gözlerini çevirmiş laik, büyük bir insan idi..." (Adnan Adivar, "Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti", *Tarih dergisi*, 9 (1954), 1-14)).

Hasan Âli Yücel, "Biz Avrupa'ya, garbe en köklü adımı XIV. asır içinde attığımız halde el'an bocalamamızın sebebi, ortasına kadar geldiğimiz bu medeni ülkenin fikir tarafına hiç iltifat etmemiş olmamızdır" der. Tanpınar ise şunları yazar: "Garp dünyasını alt üst eden Rönesans hareketi ve onun hayata getirdiği imkânlar tamamıyla

HAYDARPAŞA'DAN İZMİR'E TARİH SÖYLEŞİLERİ

meçhulümüz kalmış ve aradaki medeniyet farkına rağmen sızabilen bazı bilgi ve keşifler de memleket içindeki hayata ve ilmi faaliyete yeni bir şey ilave etmemişlerdir.”

Bu iki düşün adamımızın görüşlerine katılmamak olanaksızdır. Fakat Fatih'in iki dünya arasındaki farkı sezdiğine hiç şüphe yok. Onun bu sezgisi ve hümanizması ne yazık ki köklü bir adıma dönüşemedi.

Bilim ve Ütopya, 193 (Temmuz 2010), 37-38.

HASAN ÂLİ YÜCEL
ve Prof. ALBERT GABRIEL

Hasan Âli Yücel'in yerli ve yabancı aydınlardan oluşan oldukça geniş bir çevresi vardı. Konuştuğu, görüştüğü, bilgi alış verişinde bulunduğu geniş bir çevre... Bu, onun özellikle kısa sayılamayacak bir süre Milli Eğitim Bakanlığı gibi yüksek bir görevde bulunmasıyla açıklanabilir mi? Bir bakıma bu doğru olabilir. Fakat bu yeterli bir açıklama değildir. Bu geniş çevreyi onun yetiştirme koşulları, büyük bir kültür, sanat ve edebiyat adamı olmasıyla açıklamak bence daha doğru görünmektedir. Yücel, insanları tanıyor-du. Ölen büyüklerimizin arkasından yazdığı ve onları yerli yerine oturtan yazıları, Yücel'in hümanizmasını açıklayan en önemli belgeler olarak görünmektedir. Yabancılar için yazdıkları da öyle.. Bu son yazıları önce kendisi, daha sonra kızı Canan Yücel Eronat tarafından bir araya getirilerek kitaplaştırıldı. 3 ciltlik *Hürriyet Gene Hürriyet; Öğretmen - Öğrenci Köşesi* gibi eserlerinde bunun en seçkin örneklerini buluyoruz.

Yabancı devlet adamları, büyükelçiler, diplomatlar, asıl önemlisi yabancı bilim, kültür, sanat adamları da onun çevresinde yer alan ünlü kimselerdir. Fransız yazarı Georges Duhamel, Prof Jean Deny ve burada üzerinde duracağımız yine Fransız bilgini Prof. Albert Gabriel de bunların içinde seçkin bir yer tutarlar. Burada biz Prof. Gabriel

üzerinde duracak ve Yücel'in onun hakkında yazdıklarını değerlendirmeye çalışacağız. Çünkü yakın zamanda Prof. Albert Gabriel hakkında çıkan oldukça ayrıntılı bir kitapta Yücel'den ve Yücel'in bu bilgin üzerine yazdıklarından hiç söz edilmemesi şaşırtıcıdır. Bir bakıma bu boşluğu doldurmak için yazıyorum bu satırları. Prof. Gabriel'i yakından tanıyan ve onun çalışmalarının önemini takdir edip değerlendirenlerden biri de Yücel'dir. Bu büyük ustayla Yücel arasında kurulan sıkı dostluğun yıllarca sürdüğünü görüyoruz. Öyle ki bu arkadaşlık Gabriel'in Türkiye'den ayrılmasından sonra da devam etmiştir.

Önce kısaca Prof. Gabriel'i tanıyalım: Albert Louis Gabriel (1883-1972), Güzel Sanatlar Milli Okulu'yla Paris - Sorbonne edebiyat mezunudur. Paris Üniversitesi'nde doktorasını yaptı. İlk kez 1908 yılında Osmanlı başkentine ayak bastı. Türk kültür ve sanatıyla 1911'de geniş ölçüde iletişim kurdu. O sırada elden çıkmakta olan Rodos'ta görev yapıyor ve buradaki Ortaçağ eserlerini inceliyordu. Gabriel, bu haksız İtalyan saldırısına şiddetle tepki gösterenlerden biridir.

Gabriel, Fransa'da Caen ve Strasbourg Üniversiteleri'nde görev yaptı. Daha sonra birçok yerlerde çalıştı. 1926 yılı, onun yaşamında bir dönüm noktası oldu. Necati'nin başında bulunduğu Milli Eğitim Bakanlığı, kendisini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arkeoloji ve Sanat Tarihi dersleri vermek üzere görevlendirdi. O yıllarda Türkiye'nin tek üniversitesi olduğunu, onun da bakanlığa bağlı olduğunu anımsatalım. O yıllarda çok büyük ilgi ile dinlenen bu dersleri Türkçe'ye Fehmi Ethem Karatay çeviriyordu. Karatay, onun "Türklerin en içten duygularla dostu" olduğunu söyler.

“Türk hükümeti İstanbul Üniversitesi’ne Fransız bir Sanat Tarihi profesörü alınması niyetindeydi. Bakanlık (yani Fransız Eğitim Bakanlığı) benden bu görevi kabul etmemi istedi, ayrıca kurulacak olan Fransız Enstitüsü’nün hazırlıklarını da benim yapmam isteniyordu.” O tarihe kadar onun birkaç eseri yayımlanmıştı ama hiç biri doğrudan doğruya Türkiye ile ilgili değildi. 1908’den beri İstanbul’a ve Anadolu’ya dokuz gezi yapmıştı. İstanbul camileri üzerine hazırladığı çok önemli bir monografisi 1926 yılı içinde yayımlandı. Matrakçı Nasuh’un eseriyle ilgili bir çalışması da yine bu tarihlerde çıktı. 1930’dan sonra Gabriel, Türk sanatı ve eserlerini incelemek üzere geniş bir kadroyla Anadolu’ya açıldı. Bütün Anadolu’yu karış karış gezdi. Anadolu’nun kültürel zenginliğini ortaya çıkardı.

Yücel, Prof. Gabriel’den öncelikle İstanbul’un 500. fetih yıldönümü hazırlıkları sırasında iki konferansından söz ederek onu bize tanıtır. Bu kişinin Collège de France’ın asli, Ankara Dil ve Coğrafya Fakültesi hazırlıklarının fahri profesörü Albert Gabriel olduğunu söyler. *“Prof. Gabriel, Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile Bursa’da bulunan Türk mimari eserlerini birer birer anlattı. Türkü yalnız dövüşen ve dövüşmesini bilen, beli yatağanlı, başı kavuklu, eli kılıçlı bir millet zannedenlere -eğer hâla o gaflette olanlar varsa- bu iki konferans kanaat değiştirmek için kâfi gelmektedir.”*

Yücel, Gabriel’i şu çarpıcı anlatımla bize tanıtıyor: *“Ölçme ve biçmede bir kalfa, bir usta kadar hesaplı ve müsbet; tahlil ettiği eserlerin güzelliklerine daldığı zaman heyecanlı bir artist, hattâ bir şair... Ve nihayet asırlar boyunca ana yurdumuzun her köşesine diktiğimiz muhteşem anıtların medeniyet kıymetini anlatmak için çırpınan sanki bir Türk...”* Evet, Yücel’in bu Albert Gabriel kimliği, daha

sonra Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nde kendisine İstanbul Üniversitesi'nin şeref doktoru diploması verilirken Büyükelçi Nurettin Vergin tarafından bir kez daha vurgulanacaktır: “*Le plus Turc des Français*” (Fransızların en Türk'ü). Neden ?

Çünkü Prof. Gabriel, o tarihlere kadar hep İslam sanatı içinde ele alınan bağımsız bir Türk sanatının varlığını kanıtladı. Bu eserlerin ne Arap, ne Acem ne Bizans olmadığını söyledi. Bu eserler “kopya değildir, orijinaldır” dedi. Evet Yücel devam ediyor: “*Prof. Gabriel, Garp bilim aleminde itiraz edilemez delilleriyle bağımsız bir Türk mimarisi olduğunu ilk ortaya koyan ve onu kabul ettiren; üniversite kürsülerine, Collège de France'a kadar getiren bir hakikat dostudur... Objektif bilim metodlarını kullanırken herhangi subjektif hislere iltifat etmemiş, gördüğü eseri tarafsız bir gözle incelemiştir. Bu elli yıllık emeğin ve gerçeği görebilmenin karşılığı olarak, muhterem adı, kendi konusunda Garp bilgileri arasında hiç kimse ile kıyas edilemeyecek bir şöhrat olmuş; herkesçe büyük bir otorite olduğu tasdik ve kabul edilmiştir...*”

Yeniden Yücel'in başta sözünü ettiğimiz Gabriel'in konferansına dönersek şu ayrıntıların dile getirildiğini görürüz:

“*İstanbul Üniversitesi'nde sıfır, Ankara'da ancak yüzde otuz kadar işleyen projeksiyon aletleri bizi eserler üzerinde verilecek izahlardan mahrum ettiği halde Profesörün anlatışları o kadar çekici, o kadar açıktı ki, bunlarsız da Diyarbakır'da, Sivas'ta, Kayseri'de dolaşabildik. Hele Bursa... Orhan Gazi'den II. Murat devrine kadarki zaman içinde yeni sakinlerinin ruhaniyeti sinen Bursa... Türk zevkinin yeşiller içine yerleşmiş ak minareleri ve kurşuni kubbeleri tabiat bütününden eriterek yarattığı cennet Bursa...*”

André Gide, İstanbul sularından geçerken gözüne çarpan ünlü camiler için “Türklerin Türk olmayanlara para vererek yaptırdıkları eserlerdir” demiş. Buna Gabriel’in şu yanıtı verdiğini yine Yücel yazıyor:

“*Littérature, médiocre littérature*” (Boş laf, bayağı laf!)

Ülkemizde yıllarca çalışan ve üreten, bu toprakların kültür varlığını, sanat eserlerini ortaya çıkaran ve bunlarla ilgili yığınla yayın yapan Prof. Gabriel’in Türkiye’den kesin olarak ayrılması üzerine Yücel, onunla ilgili bir yazı daha kaleme almıştır. Anadolu’nun Türk eserlerine Gabriel o kadar duyarlıdır ki “*Konya civarında bir kervansaraydan ve onun bugünkü fena durumundan bahsederken kendisini dinleyen bizler, Fransızca konuşan bir Türk’ün ıstırabını, ihmale isyanını gördük*” diye yazıyor Yücel ve şöyle devam ediyor: “Yurdumuzdaki anıtlar için içi sızlayarak para ve imkân aramada beni ve bu işte çok hizmeti ve emeği olan Hamit Zübeyr’i bile geçiyordu.”

Yücel, Albert Gabriel’in çalışmalarını ve eserlerini şöyle özetler:

“1927’den 1933’e kadar İstanbul Üniversitesi’nde Profesör bulunan Gabriel, 1931’de neşrettiği ‘Anadolu’da Türk Anıtları’ ilk büyük eseriyle ilim âlemine yeni ve kıymetli bir abide kazandırmıştır. Bunun arkasından yayınladığı büyük ciltle beraber Swas, Divrik, Kayseri, Amasya, Tokat ve Niğde gibi Selçuk merkezlerindeki Türk mimari eserlerini itina ile tetkik edip bütün dünyaya tanıtmıştı. Daha sonra Van, Ahlat, Diyarbakır, Mardin, Urfa gibi doğu ve güney doğu şehirlerimizde Selçuk eserleriyle uğraştı. ‘Doğu Türkiye’de Arkeolojik Gezmeler’ isimli büyük eserini verdi. ‘Boğaziçi’nde Türk Şatoları’ bunu takip etti. Artık Prof. Gabriel, türlü devirlerinde Türk mimarisini tanıyan en salahiyyetli bir bilim

adamı, bir otorite olmuştur. Onları birer birer incelemiş, rölevelerini yapmış, ölçüp biçmiş, fotoğraflarını almış, hasılı Türk mimarisinin memleketimizde ilmi bir metodla anatomisini vücuda getirmiştir.”

Yücel, Prof. Gabriel'in yalnız anıtsal eserlerini değil, çeşitli yerlerde yayımlanan makalelerini de inceledi, değerlendirdi. Hatta bu yazıları *“hangi meslekte ve işte olursa olsun insan kendi milletinin değerlerini tanımalı ve bu değerler hakkında toplu fikirleri olmalıdır”* diyerek herkese salık verdi. Yücel şöyle devam ediyor:

“...Türklerin medeniyet eserlerini sözde, yazıda, renkte, şekilde ve hacimde tanımağa mecburuz. Başka türlü millet ruhu, geriye, ileriye, geçmişe ve geleceğe uzanıp yayılmadan doğamaz ve yaşayamaz. Sevmek için tanımak, tanımak için bilmek lazımdır. Vatan, bilinerek sevilen, sevilerek ölünen bir kutsal ülküdür. İşte Prof. Gabriel'in bu makalesi [Vakıflar Dergisi, cilt 2] öğretme ve bildirme bakımından okunmaya değer ehemmiyettedir.”

Yücel, Osmanlı mimarisinin özgünlüğünü, Prof. Gabriel'in şu sözlerini aktararak bir kez daha yineliyor: *“... Osmanlı mimarisi, yabancı bir mektebin abidelerinden mülhem olmakla (esinlenmekle) beraber asırlar zarfında biriken ananelerini bütün hallerde muhafaza etmiş ve tamamen orijinal eserler vermiştir.”*

Yücel, Gabriel'in bu son değerlendirmesini *“Birbirinden müteessir olmamış (etkilenmemiş) sanat eseri beşer tarihinde yoktur”* diyerek doğrulamaktadır.

Prof. Gabriel'in çalışmalarının önemli bir bölümü Bursa üzerine yoğunlaştı. Bu çalışma 1926'dan 1940 yılına kadar farklı zamanlarda, uzun bir sürede tamamlandı.

Bu çalışmalar sırasında, Prof. Gabriel, konferansları ve yazılarıyla da Bursa tarihi araştırmalarına önemli bir katkıda bulunmuştu. Gabriel, çok daha sonra bastırdığı “Bir Türk Başkenti Bursa” başlıklı eserinin önsözünde niçin Bursa’yı bir çalışma alanı olarak seçtiğini şöyle açıklamaktadır:

“Bursa, İstanbul’dan sonra mimari eser bakımından en zengin Türk şehridir. Bursa’nın fethinden (1326) İstanbul’un fethine kadar (1453) geçen bir yüzyıldan fazla zaman içerisinde yapı ve süsleme şekilleri takip edilebildiğinden, Bursa Türk sanat tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu kitabın amacı yapıların tam envanterini vermek, temel ve karakteristik özelliklerini tespit etmek ve elde edilen bu verileri sonuç bölümünde değerlendirmektir.”

Prof. Gabriel, bu araştırmaları sırasında kendisini destekleyen pek çok kişi ve kuruluşun adını anar. Bursa Halkevi’nin çalışma ve yayınlarıyla bu kentin tarihine yararlı katkıda bulunduğunu dile getirir.

Eser, 1958 tarihinde Paris’te iki cilt olarak basıldı. Gabriel’in eseri, çok geçmeden Fransız Büyükelçiliği aracılığıyla Hasan Âli Yücel’e iletilti. Fransız Büyükelçisi S. E. Henri Sbidzmuller, kitabı Yücel’e şu mektupla sunuyordu.

“Dostunuz, adı tarih anıtlarınız üzerinde yaptığı çalışmalarla beraber hatıra gelen Prof. Albert Gabriel, Bursa şehrine tahsis ettiği eserini size ulaştırmamı istemiştir. Türkiye’ye derinden bağlı olan Bay Gabriel, hayatının büyük bir kısmını memleketinizin anıtlarını incelemeye ayırmıştır. Uzun yılların verimi olan eserinde, bu güzel yapıları kuranların azimli ve sağlam iradelerini dile getirmiştir ve dünyaca tanınmış bu vatandaşımın dediği gibi, eski ve kuvvetli bir milletin en öz

vasıflarını anlatan muzaffer mirası bugün muhafazaya uğraşanların ataları olan Türklerdir.”

Yücel, bu önemli eserin kendisine ulaştırılmasından oldukça mutludur. Prof. Gabriel'in bağımsız bir Türk mimarisi olduğunu ortaya koyduğunu yeniden dile getirir. Bu büyük adama duyulması gereken minnet duygularını da yineler.

Gabriel, eserin önsözünde bu çalışmaya yardımcı olan pek çok Türk arkeolog, mimar, tarihçi, sanat tarihçisi sayar. Eserde bunların adının verilmesi, Yücel'in göğsünü kabartır; bundan onur duyar. “Bu isimlerin hepsi Atatürk'ün açtığı milli bilinç devrinin havası ile yetişmiş bilim ve sanat adamlarımızdır. Kadınli erkekli bu grubun kendisine yardımlarını söylerken büyük dostumuzun da zevk duyduğu, ciddi satırların arasından bakan güler gözlerinin içinden okunuyor....”

Gabriel'in, Bursa'nın bütün tarihsel anıtlarını tanıttıktan sonra bu kent için “*Aziz Beldemiz*” diyerek ona beslediği sıcak sevgiyi gizlememesi de ayrıca sevindiricidir. Prof. Gabriel, ilk kez 1908 yılında Bursa'ya ayak basmıştı. Daha sonra da Bursa'yı sık sık görmek olanağını bulmuş, eski başkent'in mevsimlere göre büründüğü çok çeşitli yönlerinin anılarını da unutmamış ve o günleri özlemle anmıştır. 1955 yılı Ekim ayında Bursa Belediye Meclisi, Prof. Gabriel'e “*Şeref Hemşehrisi*” unvanını verdi. Bu da onu çok duygulandırdı. Bütün bunlara karşın, Prof. Gabriel, “*Doğu'nun ünlü şehirleri arasında en güzellerinden biri olan kıymetli şehrimizin çekici ve farklı güzelliğini yetersiz biçimde*” açıkladığını söylemek alçakgönüllülüğünde bulunur.

Yücel, Bursa'dan söz ederken dostu Ahmet Hamdi

Tanpınar'ı anımsamadan geçemez. “*Bursa'nın şiirini o ne derin duymuş ve bize ne kadar içten duyurmuştur. 'Bursa'da Zaman' şekil Bursa'nın içine girdiğimiz vakit onun ruhunu bize bulduracak değerde ve kudrette başlı başına, tıpkı Bursa'nın camileri, türbeleri gibi, evet başlı başına bir eserdir...Hasılı Hamdi, Bursa'yı görmüş ve anlatmış. Garplı yazarların hiç birine nasip olmamış bir nüfuz ile onu bize vermiştir.*”

Yücel, son çözümlemede Gabriel'le Tanpınar'ın Bursa'yı anlatmada ve onun gizlerini çözmede ve bize vermekteki başarılarını açıklar:

“*Ölçü ve zekâ olan Fransız Gabriel'in eserleriyle Türk Tanpınar'ın ruh anlayışı beraber olduğu zamandır ki, Bursa bu iki rehberin delilliğinde maddi ve manevi sırlarını çözmeğe başlar. Türk eserlerini seyrederek, seyrederken düşünerek tabiatıyla biraz biz olmuş muhterem Gabriel'e yalnız Bursa hemşehriliği değil, Türkiye vatandaşlığı verilse yeridir.*”

Gabriel'in Bursa'ya ilk gelişinden bir yıl sonra yani 1909'da buraya gelen Tanin gazetesi yazarı Ahmet Şerif, izlenimlerini şöyle dile getirir: “*Bursa genel durumuyla geçmişe ait bir kent. Tabiat burada ilerleme ve gelecek vaad ediyor; fakat memleket geçmişe, alışkanlıklara bütün gücüyle sarıldığından geleceğe yönelik bir canlılık eseri, yaşamsal bir etkinlik görülemiyor*” (Anadolu'da Tanin, İstanbul, 1910).

Yücel'i aramızdan ayrılışının 50. ölüm yıldönümünde bir kez daha anarken, bu toprakların tarihsel ve sanatsal zenginliğini işleyen, güzelliklerini anlatan Prof Gabriel'i, bu iki dostu birlikte düşünmeyi görev bildim. Elbette Tanpınar'ı da unutmadan...

Kaynakça

Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, Çev. Neslihan Er – Hamit Er – Aykut Kazancıgil, İstanbul, ty. (Bursa Osmangazi Belediyesi), 2 cilt.

Jean Laroche, “Albert Gabriel (1883 – 1972) “*Le plus Turcs des Français*”, 2 août 1888 – 23 décembre 1972, *Turcica*, IV (1972), p. 7 -14.

Semavi Eyice, “Prof. Albert-Louis Gabriel, 2.8.1888 - 23.12. 1972”, *Belleten*, 147 (1973), s. 321 - 363 + 22 levha.

Hasan Âli Yücel, *Hürriyet Gene Hürriyet*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, II, s. 295 - 299, 470 - 475; III, s. 15-20.

Albert Gabriel (1883 - 1972), *Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin/Architecte, archéologue, artiste, voyageur*, INHA - IFEA-YKY, İstanbul, 2006.

Yeniden İMECE, 30 (Nisan 2011), 78-81.

YÜREKLİ BİR AYDINLANMACI

1952 yazında Prof. Orhan Burian (1914-1953) bilinmez bir aceleyle bitirmeye çalıştığı yurt gezilerinden birine daha çıkıyordu. Bir yıl önce Orta Anadolu'yu, Hititlerin başkentini gezmiş, Torosları aşarak Antakya'ya kadar uzanmıştı. O yıl ise Troya'yı dolaştı ve oradan Edremit'e giderek Başaranlar'ın konuğu oldu. Sonra Mehmet Başaran'la birlikte Bergama'ya gitti. Müze müdürü Osman Bayatlı kendilerine büyük ilgi gösterdi. Orhan Burian'ın programında Çavdarhisar'ı da gezmek vardı. Gittiği her yerde ilkokul öğretmenleriyle yakın iletişim kuruyordu ki bunlar genellikle Köy Enstitüsü çıkışlı gençlerdi. Gezilere çıkmadan önce göreceği yerlerle ilgili derin araştırmalar yapıyordu. Nitekim Çavdarhisar'da kendisini tanıyan Mustafa Ertaş, köyünün tarihini o gün ondan öğrenmişti. Arşivinde bulduğum bir nottan anlaşıldığına göre, Çavdarhisar'la ilgili bütün yerli ve yabancı kaynakları belirlemiş ve bunları gözden geçirmiştir.

Ankara'ya dönen Burian, midesindeki rahatsızlığın giderek artması üzerine hekime başvurdu. Şüphelerinde haklıydı. O menhus hastalık içini kemirip duruyordu. Hemen ameliyat olması gerektiği kendisine söylendi. Ertesi gün ameliyat olacaktı. Evdekiler hiçbir şeyden habersiz onu bekliyorlardı. Sofraya oturulacaktı. Durumu kısaca anlattı. Şimdi hastaneye gideceğini, ertesi gün gelmelerini söyledi.

Bu duyarlı insan, aile bireylerini üzdüğü için perişandı. Çantasını hazırladı. Birkaç maddelik vasiyetnamesini yazdı. Günlüğüne son cümlelerini ekledi: Ölümünden korkmuyordu, ama hastalığın uzun sürmesinden ve ölümün yavaş gelmesinden kaygılanıyordu. Yıllar sonra ölümle pençelenen Burian'ın yakın arkadaşı Vedat Günyol da bu satırların yazarına “*Ölümünden korkmuyorum, çünkü o bir çizgidir*” diyecektir.

Burian, ilk ameliyattan sonra ayağa kalktı, öğrencilerine, kitaplarına ve Ufuklar'ına kavuştu. Bu mutlu günler ne yazık ki uzun sürmedi. Mart 1953'te yeniden hastaneye yattı. İğne ipliğe dönmüştü. Öyle ki kendisini hasta yatağında, kapı aralığından gören Ataç, ürpermiş, artık bu acıyı çekmemesi için bir an önce “kurtulması” dileğinde bulunmuştu. Beklenen saat 5 Mayıs'ta çaldı. Kırkın eşliğindeki genç adam son nefesini vermişti. Öğrencileri, arkadaşları, yabancı dostları derin bir acıya boğuldu. Doktor Adnan Adıvar, “*Orhan Burian'ın ölümüyle genç bilim ve genç erdem büyük bir kayba uğramıştır*” derken ne kadar haklıydı...

Burian'ın kısa yaşamı inanılmayacak kadar verimli geçti. Ülkede hümanist ve özgür bir düşüncenin kökleşmesine çalıştı. Shakespeare'in ve daha nice ünlü yazarın (Barrie, Miller, Huxley, O'Neill, Synge) kahramanlarına Türkçe konuşturdu. Tagore'un “Bahçevan”ı da onun güzelim Türkçesiyle dilimizde yepyeni bir anlam kazandı. Burian, deneme ve eleştiri türünde dikkate değer örnekler verdi. Bütün bunların ötesinde bilimsel alanda özgün araştırmalara imza attı. Ufuklar (sonradan Yeni Ufuklar), dergi yayıncılığında ileri atılmış bir adımdır.

Yabancı dergilerde yazdığı makalelerle Türk romanını, şiirini ve tiyatrosunu İngiltere'den Latin Amerika'ya kadar bütün dünyaya tanıttı. Yazıları İspanyolcaya bile çevriliyordu. Thomas Hardy üzerine yaptığı kitap boyutundaki İngilizce araştırması İngiltere'de büyük bir ilgiyle karşılandı. Bugün çok güncel olan bir konu, yani Batı dünyasında "Türk imgesi" de yıllar önce, sistemli olarak onun tarafından ele alınıp işlenmiştir. Ünlü İngiliz doğubilimcisi H. Bowen'dan çevirdiği "Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri", imzasız çıktı. Bütün Avrupa ülkelerinin edebiyatını kapsayacak bir antoloji çalışması ise ne yazık ki yarım kaldı.

Çeviriler, bilimsel araştırmalar

Tarih dünyası da onun çalışmalarını yakından izliyordu. Çalışmaları Baysun, İnalçık, Wittek, Babinger ve daha pek çok yerli ve yabancı tarihçinin gözünden kaçmıyordu. Doğrudan doğruya İngiliz tarihçileri, İngilizlerin ünlü Osmanlı tarihçisi Richard Knolles hakkında kendisinden bilgi istiyorlardı. İngiliz arşivlerinden derlediği yüzlerce belgeyi İnalçık'la ortaklaşa yayımlama tasarısı da ne yazık ki gerçekleşmedi.

Burian korkusuz ve yürekliydi. Nazım Hikmet'in şiirlerini 'Kurtuluş'tan Sonrakiler'e alırken hiç duraksamadı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi olayları sırasında (1947) Cumhurbaşkanı İnönü'ye yazdığı mektup, onun medeni cesaretinin ilginç bir örneğidir. Köy Enstitüleri'ni kapatmaya çalışan yıkıcı zihniyete karşı sesini yükselten, yükseltebilen ender mi ender kişilerden biri de Orhan Burian olmuştur.

HAYDARPAŞA'DAN İZMİR'E TARİH SÖYLEŞİLERİ

Ölümü üzerinden yarım yüzyıldan çok zaman geçti. Eserleriyle, çevrileriyle, bilimsel araştırmalarıyla yaşayacaktır Burian. Ne diyordu bu büyük insan: “Ölülerimiz için anma ve yaslanma törenlerinden vazgeçelim. Yaşayan yollarını bilmek ve sevmek onlarla ayrılmamacasına beraber olmak demektir.”

Cumhuriyet, 5 Mayıs 2006.

VEDAT GÜNYOL - ORHAN BURİAN BİR DOSTLUĞUN ÖYKÜSÜ

Dr. Adnan Adıvar, yüzünü bile görmediği Prof. Orhan Burian'ın ölümü üzerine, "Genç ilim ve genç fazilet büyük bir kayba uğramıştır" diye yazıyordu. Yıllar önce Halit Ziya Uşaklıgil, "en muktedir" çevirmenler arasında Orhan Burian'ı sayıyordu. Burian'ın inanılmaz çalışkanlığı, sistemi, üretkenliği, bilgisi, kültürü, erdemi, insanlığı onu bir efsane haline getirdi. Bu, yalnız ülkemizde değil, yurtdışında da böyleydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki Kültür Müdürü Frederick P. Latimer, Burian'ın arkasından yazdığı bir yazıda şöyle diyordu (*Ufuklar*, 15/16. s.79-80): "Orhan Burian gerçek anlamda bir dünya vatandaşdır. Onu Amerika'da ilk tanıdığımda bir Amerikalı gibi algıladım. İngiltere'de bir İngiliz gibi görünüyordu. Kendi ülkesinde sözün tam anlamıyla bir Türk yurttaşındı" (*Ufuklar*, 15/16 (1953), s.79)). Muhtar Enata, onun büyüklüğünü anlatmak için şunları yazıyordu: "Bence Orhan, büyük dediğiniz birçok insanın yüzyıl içinde kolay kolay başaramayacağı işi, kırk yılı aşmayan kısa ömrünün günlerine sıkıştırmış nadir insanlardan biriydi" (Günyol, *Dünden Bugüne*, İstanbul, 1995, s. 33).

Günyol, bu genci İngiltere dönüşünde tanıdı. Aralarındaki dostluk, arkadaşlık ve işbirliği Orhan Burian'ın ölümüne (1953) dek sürdü. Anısını yaşam boyu sakladı,

yaşattı. Peki Orhan Burian'la Vedat Günyol'u birbirine yaklaştıran değer ya da değerler neydi? Günyol diyor ki:

“Orhan Burian engin kültürüyle her çeşit düşünceye ciddi, dürüst ve içten düşünceye büyük saygısı olan, açık düşünceli, alabildiğine hoşgörölü, doğru bildiği şeyi söylemekten sakınmayan yiğit bir düşünce adamıydı. Düşünce namusu ile herkesin saygısını kazanmıştı... Olduğu gibi görünen, görüldüğü gibi olan bir kimseydi. Bunca Yücel'ci arasında tek ciddi dostluk ve bağlılık ikimiz arasında oluşmuştu. Neydi ikimizi birleştiren? İnsan sevgisi ve insan saygısı. İkimiz için de, dünyada tek gerçek, insandı. İnsandan öte, uğrunda didinmeye değer hiçbir şey yoktu. Ama insan toplumdan ayrı düşünülemezdi. Bu konuda ayrıldığımız noktalar vardı elbet. Bireyle toplum ilişkileri konusunda, düşüncelerimiz her zaman birbirini tutmayabiliyordu. Ama, birbirimize olan derin saygımız, insanın mutluluğu doğrultusunda kurulu dostluğumuzu perçinliyor, bu yoldaki çabamıza, özlemlerimize daha bir güç kazandırıyor.” (Vedat Günyol, *Çalakalem*, İstanbul, 1977, s. 224).

Burian, Günyol'a yazdığı mektupların birinde, “Ben toplumsal anlamda bir *libre arbitre* (serbest irade) dileğindedim. Onun için de her insanın ekmeğinden ve barınağından emin olmasını istiyorum. Daha sonra da yeteneklerini geliştirmek isteği -evet olanağından çok önce- isteği” diyordu (O. Burian, *Denemeler Eleştiriler*, haz. V. Günyol, İstanbul, 1993, s. 12).

Vedat Günyol'u yıllardan beri yazılarından tanırdım. Davalarını gazetelerden izliyordum. Hatta Babeuf davası sırasında biz üniversitede Fransız İhtilali'ni okuyorduk. Hocamız, Babeuf'ten de söz etmişti. Orhan Burian üzerindeki

bilgilerim de büyük ölçüde onun yazılarıyla pekişti. Ama onunla tanışmam çok geç oldu. 2003 yılı Orhan Burian'ın 50. ölüm yıldönümü. Ölümünün 40. yılında yazdığım bir yazıyı Eray Canberk aracılığıyla kendisine iletmıştim; gözleri dolmuş, yazımı da yeniden bastırıldığı *Denemeler ve Eleştiriler*'e almak büyüklüğünü göstermişti. Burian'ın 50. ölüm yıldönümünü sessizce geçiştirmeye gönlüm razı değil. Hiçbir yerden, hiçbir kafadan ses çıkmıyor. Çaresiz yüklendim bu işi. Burian'ı İzmir'de anacağız. Bu, büsbütün anlamsız da değildi. Çünkü onun çocukluk günleri, işgal sırasında İzmir'de geçmiş, oturdukları Bayraklı onun anılarında derin izler bırakmıştı. Yıllar sonra İzmir'e geldiğinde oturdukları evi dışarıdan görmek çok mutlu etmişti onu.

Bu anma törenini YKY destekledi. Kendi üniversitemin bana verdiği desteği de unutmuyorum elbette. İzmir Büyükşehir Belediyesi de "bu hemşehrileri"ni unutmadı. Rahmetli Ahmet Piriştina'nın adını minnet ve şükranla anıyorum. Burian'ın en yakın arkadaşı Vedat Günyol'la iletişim kurdum. İzmir'den İstanbul'a sık sık onu görmeye geldim: Günyol'u ya kütüphanesinde, ya evinde ya da hastanede buldum. Sayın Başaran'ı da Günyol'un hastanedeki odasında tanımak benim için ayrı bir mutluluktu. Bir ara iyileşir gibi oldu. En son gelişlerimden birinde "Ölümden korkmuyorum, çünkü o bir çizgi" dediğini unutamıyorum. Yine unutmadığım bir şey de Orhan Burian'ın acısını bütün tazeliği ve canlılığı ile yüreğinde taşımasıydı. Adını her andıkça gözyaşlarını tutamıyordu. Bana ondan kalan birkaç dosyayı vermek inceliğinde bulundu. Saklıyorum. "Ben, diyordu, yaşamımda, Orhan Burian gibi işini bu kadar dikkatle, özenle yapan bir kimse daha görmedim..." Yalnız acılarla değil anılarla da yüklüydü Günyol.

Anma günümüz yaklaşıyor. Birkaç ay önce kendisini arayıp sağlığının İzmir'e gelmesine elverişli olup olmadığını sordum. Gelebileceğini söyledi. Ama içimde bir kurt var; Günyol o hasta haliyle nasıl gelebilirdi İzmir'e ? Yine de biletini ayırttım. Fakat sempozyuma yirmi gün kala biletini iptal etmek zorunda kaldı. Sempozyum günü, bütün katılımcılara okuduğumuz şu iletiyi gönderdi. Olduğu gibi buraya alıyorum (*In Memoriam Prof. Orhan Burian*, İzmir, 2004, s. 11):

"Sayın Orhan Burian Dostlarına,

Orhan Burian'ı "Yücel Dergisi" inde yazı arkadaşlığından yakından tanıdım. Yamalı bohça durumunda olan dergiye bir çeki düzen verdik. Uzun yıllık yaşamımda onun kadar sorumluluk duygusu olan başka bir insana rastlamadım. Bülent Ecevit'in dediği gibi "korkusuz insandı; medeni cesaret sahibiydi". Daha önce yazdığım gibi Orhan Burian'da sorumluluk duygusu, yediği ekmekten, içtiği sudan, nimetinden yararlandığı topluluğa kadar derecelenen, her nimetin hakkını vermeye çalışan bir duygu idi.

Orhan Burian'ın gerek çevirileri gerek deneme ve eleştirileriyle Türk kültürüne önemli bir katkısı oldu. Özellikle yayınladığı şiir antolojisi ile... Nâzım Hikmet'in şiirinin yasak olduğu dönemde, ona antolojisinde büyük yer ayırmakla, medeni cesaretini gösterdi. Ayrıca Türk kültürüne hümanizma düşüncesini armağan ederek, kör inançları bilgelik belleyen kafalara karşı çıktı.

Orhan Burian bir kültür adamı olduğu kadar bir duygu adamıydı. Hümanizma, ona göre, insanı ve insansal değerleri tüm öbür değerlerden üstün gören felsefe anlayışı idi. Ona göre insan zihnini her olaydan tüm renkleri çıkarabilen bir prizma haline getirmek hünerlerin en büyüğüdür. İşte Orhan

Burian böylesi hüneri olan bir sanat ve kültür adamı idi.

Ben insanlığın en ince tellerine onunla dokunabildim. Ve en büyük onuru onu tanımakta ve onunla çalışmakta buldum. Bir şairin dediği gibi, belki de kanımızda dostluk yazı idi. Bugün yaşamımın en büyük acılı onurunu onda bulduğumu söylerken hepinize saygılarımı sunarım."

Evet, sempozyumumuz onur konuğumuz Vedat Günyol'un bu büyük katkısı, Talat Halman, Burian'ın sınıf arkadaşı Muazzez İlmiye Çığ, Burian'ın yakın arkadaşı Mehmet Başaran, öğrencileri Sevda Şener, Necla Aytür, yeğeni Atila Tolun, Ahmet Arslan, Salih Özbaran ve diğer katılımcıların bildirileriyle büyük bir anlam kazandı.

Günyol'la haberleşiyorduk. Hatta YKY'nın yeniden bastırdığı '*Kurtuluş'tan Sonrakiler*' i ona iletmenin sevincini yaşadım. Günyol, sempozyum kitabını merak ediyor ve her arayışta soruyordu. Ne yazık ki kitap geç basıldı. Basıldıktan sonra yanıma yeterince kitap aldım. Yalova'da Orhan Burian'ın yeğeni Kısmet Hanım'a bıraktıktan sonra İstanbul'a geçecek ve kitabı Günyol'a ulaştıracaktım. Benim için ne büyük mutluluktu. Fakat ne yazık ki bu mutluluğu yaşayamadım. Sağlığının iyi olmadığı haberlerine TV kanalları yer verip duruyordu. Sabahleyin otobüse giderken gazeteyi elime aldığımda iş işten geçmiş, Günyol'u kaybetmiştik. Yolumu değiştirdim. Hemen uçağa koştum ve cenazesine yetiştim.

Günyol, Orhan Burian'la ilgili anılarını yazılarında dile getirmiştir. Onunla ilk karşılaşmasını şöyle anlatır (V. Günyol, *Orman Işırsa*, İstanbul, 1979, s. 30-34): İlk karşı karşıya geldiklerinde Orhan Burian 24, Vedat Günyol 27 yaşlarında idi. Günyol yaşça onun ağabeyi, o da başça Günyol'un ağabeyi idi.

‘Daha İngiltere’de iken *Yücel* dergisiyle ilişki kurup, şiir çevirileri, edebiyat akımlarıyla ilgili yazılarını yayınlamaktadır. Düşünce hayatına doğmuştur artık Orhan Burian, yüreği ve kafasıyla.

Yücel dergisi çevresinde toplananların gözbebeği olmuştur Orhan Burian. Cambridge dönüşünde, Yücelcilerle, Gümüşsuyu Sarayarkası’nda Cennet Bahçesi’nde ilk kez buluşmuştuk onunla. YÜCEL’in sahibi Muhtar Enata, Yusuf Mardin, Halûk Şehsuvaroğlu, belki de Osman Nefioğlu ve beni, bu ufacık tefecik, altın çerçeveli gözlükleri altında fırıl fırıl dönen o zeki bakışlı gözleriyle bizi, ilkten büyüleyivermişti yarı ciddiye yarı alaya aldığımız bu insan. Herkes garsona gazoz ısmarlarken, o gazöz ısmarlamıştı. Gazoz sözü, yadırgadığımız, züppe çevrelerin kılı kırk yaran, kelimelerin aslında, özünde, ödün vermez bir bilgiçliğin bütün ağırlığıyla kendini ön plana çıkaranlara özgü bir nitelik taşıyordu bizler için. Oysa sonradan gördük: Orhan Burian, bütün bilgiçliklerin, züppeliklerin çok ötesinde, çok üstünde bir insandı. İçten, alabildiğine açık, yüreği ve kafasıyla halka yönelik, giyim kuşama pek önem vermez, küçükle küçük, bilgisizle bilgisiz, safla saf, temizle temiz, kirliyle alabildiğine temiz olmasını bilen, beceren bir insandı.”

Vedat Günyol ve Orhan Burian’ın ertesi yıl yani 1938’de, Nazım Hikmet’in Harp Okulu Davası’ndan tutuklu bulunduğu Silivri açıklarında Erkin gemisini ziyaret etmeleri önemli bir olaydı. Yücel’in yazarlarından Halûk Şehsuvaroğlu, Erkin gemisinde askeri yargıç olarak görev yapıyordu. Ziyarete Yücel yazarları Vedat Günyol, Muhtar Enata, Orhan Burian katıldı. Nazım Hikmet’in “Bugün Pazar” şiiri o gün yazıldı. Yine Şehsuvaroğlu aracılığıyla Yücel’e

iletilen şiir burada imzasız olarak çıktı. Orhan Burian'ın Nazım Hikmet'i ilk ve son görüşü bu oldu. 1946 yılında bastırıldığı '*Kurtuluştan Sonrakiler Şiir Antolojisi*'nde Nazım Hikmet'in 18 şiirine yer verdi. Nazım'ın adının söylenmesinin bile yasak olduğu bir dönemde antolojiye alınması ve bunca şiirine yer verilmesi gerçekten büyük bir yüreklilikti ve bu yürekliliği de gerçekten Orhan Burian gösterebilirdi. Çünkü öğrencisi Bülent Ecevit'in dediği gibi "*Orhan Burian korkusuz insandı... düşüncesini, yazısını sakınmak, belli ki, aklından geçmezdi. Temaslarında, korkuya, sakıncaya yer vermez, kimse için kendi değer hükümlerinden başka bir ölçü bilmezdi. Medeni cesaret ondaydı*" (Ufuklar, 15/16, s. 99). Dahası Orhan Burian, eserin girişinde Türk şiirini topluca değerlendirirken Nazım Hikmet'i de yerli yerine oturttu:

"Halkın dilinden ruhuna geçmeye çalışan sade halk şiirini taklit edenler değildir. Diğer bir kaç tane de bu gayeye, şekli kurmak yoluyla ulaşmak istediler. Çığırı açan, İstanbul hecesinde ustalık kazanmayı kütleleri dillendirmeye yeter bulmayan Nazım Hikmet Ran oldu. Bu şair, son yirmi beş senenin şairleri içinde destan rüzgârile küheylanlaşmağa en kabiliyetli şair olarak kendini bize kabul ettiriyor. Gür bir ses, insan bir kalble şiir yazıyor. Simavnalıoğlu destanında -kahraman yokluğuna göz yumunca- destanın yer yer de olsa nehir gibi akışı, harelenişi var; beldeleri, sahralariyle bir ülke var; bir duyuş birliği var. Bu her şaire nasip olmıyan bir ilham nimetinin eseridir..." (Kurtuluştan Sonrakiler, s. xxv - xxvi).

Vedat Günyol, Yücel'in, "tutarsız, sonradan darmadağın olan, olması kaçınılmaz, çerden çöpten, renksiz, karışıklıklara yönelik, ha var ha yok, dağıldı, dağılacak kutuplaşmaya açık bir kadroyla" yayınına güçlkle sürdürdüğünü vurgulamaktadır. 1940 yılına geldiğimizde Orhan Burian, "bu karman çorman kadroya bir yön vermek istedi" (Vedat Günyol,

Orman Işırsa, İstanbul, 1979, s.32). Neydi Burian'ın yapmak istediği? *"Bu yol hümanizma yoluyla, Türk düşüncesine, Türk sanatına, Türk edebiyatına, Türk tarihine basmakalıp yöntemler dışında, özgür düşünce açısından yaklaşım eğilimi istemiydi"* (Günyol, *göst. yer.*). Hümanizma yoluyla kendimizi aramak derken şunu arıyordu Orhan Burian: *"Bir tarihimiz var ki, incelenmemiştir. Bir toplumsal bünyemiz var ki, nasıl kurulmuş, nasıl işlemiş, araştırılmamıştır. Yine bir edebiyatımız var ki aranmamıştır"* (Burian'ın bu konudaki yazıları, "Hümanizma ve Biz", *Yücel*, sayı 62-63 (1940)). *"Biz dogmalardan sıyrılıp özgür düşünce, özgür kafa ile geçmişimizde, kendimizi bulduktan sonra, Türk uygarlığının kurulmasındaki araçları gereçleri belirleyebiliyoruz"* diyordu Orhan Burian.

1940'lı yıllarda, savaşın bütün ortalığı kasıp kavurduğu bir sırada Burian'ın ve birçok aydının hümanizma akımını savunması son derece anlamlı ve önemlidir. Artık Orhan Burian'ın çizgisine giren ve bir "yamalı bohça" olmaktan kurtulan Yücel dergisi, hümanizmayı savunan en önemli bir yayın organı haline geldi. Vedat Günyol, Halûk Şehsuvaroğlu, Cemal Nadir vb yazarlarla dergi hümanizmayı savunuyordu. Dergi'de çıkan "Müşterek Yazımız"da (sayı, 61) şöyle deniliyordu: *"Biz hümanizmayı yeni görüş ve duyuşla mutlak ve tek bir eskiye irca etmek şeklinde değil, asırların yüklediği ve dogmalardan silkinerek asla, köke, insana gitmek şeklinde anlıyoruz. Garp camialarının bu silkiniş ve uyanışı yaparken bu arayış ve inceleme yolunun ucunda eski Yunan'ı bulması, eski Yunan sanat ve fikir sisteminin bütün çıplaklığı ve asilliği ile aranılanı temsil etmesidir."*

Bir yandan hümanizma kavramı, hümanizma yoluyla

kendimizi bulmak düşüncesi dergilerde ve basında tartışılırken öte yandan da söz konusu kavramın Türk eğitim ve düşünce tarihinde seçkin bir yer tuttuğuna tanık oluyoruz. Bunun öncülüğünü yapan da 1938-1946 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı görevinde bulunan Hasan Âli Yücel'dir. Arslan Kaynardağ'ın deyimiyle: *"Sekiz yıl süren Bakanlığındaki çalışmaları, ülkeyi bir aydınlanma ve Rönesans atmosferi içine sokmuş, eğitim ve öğretim alanında büyük işler yapılmıştır. Bugün hümanist ve kültür alanında ulaştığımız noktadaki olumlu her şey, daha çok Hasan Âli Yücel dönemindeki bu bilinçli, planlı çalışmalardan kaynaklanmaktadır"* (Kaynardağ, "Bir Felsefeci Olarak Hasan Âli Yücel", *Varlık*, 1028 (1993), s. 58-60)).

Konuyu dağıtmamak için şu kadarını belirtelim ki Yücel'in giriştiği büyük çeviri hareketi, hümanizmaya varmanın en somut örneği idi. Klasiklerin çevirilerinin başına yazdığı önsöz, hümanizma ruhunu özümsemiş, insanlığın tarihsel süreç içinde gelişimini ortaya koyduğu kültürel değerleri bir bütün olarak kavramış büyük bir bilgenin kaleminden çıkan anıtsal bir eser niteliği taşımaktadır:

"Hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş aşaması, insan varlığının en somut biçimde ifadesi olan sanat yapıtlarının benimsenmesiyle başlar. Sanat dalları içinde edebiyat, bu ifadenin zihin öğeleri en zengin olanıdır. Bunun içindir ki, bir ulusun başka uluslar edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi anlayışında yinelemesi, zekâ ve anlama gücünü o yapıtlar oranında arttırması, canlandırması ve yeniden yaratmasıdır."

Yücel, *Devlet Konservatuari*'nin ilk mezunlarının diploma töreninde yaptığı konuşmada (13 Temmuz 1941), Türk hümanizmasına özel bir anlam yüklüyordu: *"Türk*

hümanizması beşer eserine istisnasız kıymet veren, ona zamanda ve mekânda hudut tanımayan bir anlayış ve duyuştur. Hangi milletin olursa insanlığa yeni bir düşünüş, yeni bir duyuş getiren her esere bizim yüreklerimizin besleyeceği his, ancak saygı ve hayranlıktır.”

Yücel'in 1941'de yayına soktuğu, daha önce benzeri görülmemiş *Tarih Vesikaları*'nın ilk sayısına koyduğu ön-sözde hümanizmayı şöyle anladığına tanık oluyoruz. “İnsanlığın en derin mazisinden bugüne kadar hayatın mana ve tecrübelerini tanımak, bilmek ve onu kısa ömrümüzde tekrar yaşayıp yaşatmaktır. Cumhuriyet maarifi, bu anlayış ve görüşle Türk kültürünün yayılıp genişlemesine imkân hazırlamayı vazifelerin ilki sayar.” Bütün bunlar, Orhan Burian'ın temellerini attığı “hümanizma yoluyla kendimizi bulmak” anlayışının, yönteminin nasıl bir etki yarattığının somut örnekleri olarak görülmektedir.

Orhan Burian, İngiltere'den döndükten sonra, Ankara'ya yerleşti, DTCTF'de İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde göreve başladı. Askerliği dışında hep Ankara'da yaşadı. Ankara'da yeni bir üniversite kuruluyor ve özellikle yurtdışında öğrenimlerini tamamlayan gençlerin burada görev yapmaları başkente yeni bir soluk aldırıyordu. Günyol, İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, bir süre asistanlık yapmış, daha sonra Paris'ten aldığı hukuk doktorası diplomasıyla mesleğini taçlandırmıştı. Ancak o, üniversitede kalmadı. Çeviri, deneme, eleştiri etkinlikleriyle uğraştı. 1939 yılında Haydarpaşa Lisesi'nde öğretmenliğe başladı. Tercüme heyetinde görev alması önerildiği zaman bu görevi Orhan Burian Ankara'da olduğu için severek kabul etti. Ayrıca Günyol, Hasanoglan, Yüksek Köy Enstitüsü'de Fransızca dersleri vermek üzere de görevlendirildi. Hasa-

noğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nün bilgiye susamış gençleri, Ankara'dan gelecek öğretmenleri dört gözle bekliyor, Mehmet Başaran gibi genç öğretmen adayları da Dil ve Tarih'in kapılarına kadar giderek Orhan Burian'la iletişim kuruyorlardı (Mehmet Başaran, *Köy Enstitüleri*, İstanbul, 2008, s.193-197).

Böyle bir ortamda Hasanoğlan'da görev yapan Vedat Günyol, bambaşka, yepyeni bir dünyayla karşılaştı. Burada çalıştığı günler, Günyol'un belleğinde derin izler bıraktı. "Bilgi tapınağı" olarak nitelendirdiği bu bilim yuvasındaki anılarına şöyle başlar:

"Bir pazartesi akşamı Sabahattin Eyüboğlu, Prof. Saffet Korkut ve daha birçok gönüllü aydın öğretmenle, Salı günü Ankara'ya dönmek üzere Kırıkkale trenine bindik. Bir saatlik yolculuktan sonra Hasanoğlan tren istasyonuna vardık... İstasyondan inince kafile halinde Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'ne doğru yürüyoruz, gözlerimiz tepedeki tohum eken köylü heykeline çakılı olarak. Yol boyunca, sağda solda uygulama bahçeleri, işlikler, bağ ve daha ilerideki derslikler ile Mehmet Başaran'ın deyimiyle, arı kovanı gibi işleyen üretici yaşam ortamıyla gönül bağı kuruyoruz."

Böyle başlıyor Günyol'un Hasanoğlanlı günleri. Dersler de şöyle devam ediyor:

"Sabah erken uyanıyor ve doğru Enstitü'nün büyük bahçesindeki sabah törenine katılıyoruz: Orada günlük konuşmaların ardından, kızlı erkekli ulusal oyunlar eşliğinde türküler okunuyor, sonra dağılıp dersliklere giriyoruz saat dokuzlarda. Ders saatleri, aralıklarla akşama dek sürüyor, öğretmenlerin tam anlamıyla posası çıkarılınca dek. Bu açıdan diyebilirim ki, Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü öğrencileri, bilgi dünyasına açılma susuzluğu içinde, karşılarına çıkan öğretmenleri,

gerçek öğretmen olmaya zorluyorlardı, bilgilerini durmadan tazelemek zorunda bırakarak" (V. Günyol, *Güne Doğarken*, İstanbul, 1992, s. 72-75).

Günyol, köy, köylü sorunları ve Köy Enstitülerine de büyük ilgi gösterir. "Kendimi bildim bileli, köy kent ayırımı içinde buldum kendimi" diyor. İkinci Meşrutiyet döneminde üretilen Ebubekir Hazım'ın *Küçük Paşa* romanıyla Ahmet Şerif'in *Anadolu'da Tanin* başlıklı eserinin köy davasını ele alan iki yapıt olduğu üzerinde durur Günyol. Her iki eser de *bilgisizlik* ve *kara sefalet* üzerinde birleşir (V. Günyol, *Dile Gelseler*, İstanbul, 1984, 135-141).

Günyol, Cumhuriyet döneminde "Köy Enstitüleri" gerçeğine ulaşılmasını büyük bir aşama olarak kaydeder. Nüfusumuzun yüzde seksenini oluşturan köy kesimine insanca ve sevgiyle ilgi ve yaklaşım sağlandı. "*Köy Enstitüleri düşüncesi ve gerçeği böylece doğdu, baltalana baltalana yok edilmeye çalışıldıysa da, dipdiri duruyor yüreğimizde ve kafamızda.*" Neydi Köy Enstitülerinin amacı? Sürekli bir eğitimdi. "İş içinde, iş aracı ile eğitimdi. Kimseye avuç açmadan, öz kaynaklara dönüşüp, yapımsal savaşında onurlu bir kalkınma" (V. Günyol, *Yaza Yaza Yaşarken*, İstanbul, 1991, s.163-165). Günyol, Enstitüleri yakından görmeden, görmeye yanaşmadan bu kurumları suçlayanların haddi hesabı olmadığını yazar ve dahası kendisinin de "bu aleyhte eleştirilerin etkisinde" kaldığını söyler. Ta ki bu Enstitüleri yakından görüp tanıyınca kadar...

"*Köy Enstitüsü tutkusu bende 1943'te başlar. Can dostum Prof. Orhan Burian bir gün Arifiye Köy Enstitüsüne çağırıldı [1946 Z.A.], yakından görüp değerlendirsün diye. O günlerde Enstitülere karşı sağda solda bir güvensizlik havası estiriliyordu. Çağrının amacı, aydınların, namuslu aydınla-*

rin, Enstitüleri yakından görüp gerçeği yansıtmalarıydı. O tarih, CHP adlı tek parti yönetiminin halkın, özellikle sol aydınların gözünden düşmeye başladığı tarihi. Orhan Burian, liberal, tok sözlü bir aydıındı, yüreği solda çarpmakla birlikte, ne yandan gelirse gelsin, olumlu girişimlere gönlü açık bir bulunmaz düşünürdü” (Günyol, Yaza Yaza, göst. yer., s. 160).

Günyol, bu Enstitü’de Burian’la tanık olduğu unutulmaz bir anısını anlatır: *“Bir akşam yemek vakti, alaca karanlıkta, büyük bir avlunun köşesinde oturmuş, konuşuyorduk. Ortalarda kimsecikler yoktu. Bir ara yemeğini erken bitiren bir öğrenci yemekhanenin kapısından çıktı, avlunun karşı tarafındaki okuma odasına doğru yürümeye başladı. Odanın dış kapısına yakın bir yerde kâğıt sepeti devrilmiş, kâğıtlar dağılmıştı. Bir ara Orhan yavaşça kulağıma ‘dur bakalım, çocuk sepeti kaldıracak mı, çok merak ediyorum’ dedi. Daha sözünü bitirmemişti ki, genç öğrenci, sepeti kaldırdı, yerdeki kâğıtları toplayıp sepetin içine koydu, sonra hiçbir şey olmamış gibi odaya girdi. Çünkü Enstitülerde, her işle ilgili nöbetçi ekipleri vardı. Sepeti kaldırmak onların görevi idi. Buna rağmen, öğrenci, içinin derinlerinde yer etmiş birlik, beraberlik, yardımlaşma duygusuyla, sepeti kaldırmıştı. Bunu bir gösteriş diye yapmadığı açıktı. Çünkü avluda kimsecikler yoktu. Biz de görülmeyecek kadar kuytu bir köşede oturuyorduk. Öğrenci bizim varlığımızdan habersizdi. O zaman Orhan: Bak işte, birlik sorumluluk duygusu buna derler, hayırlı bir eğitim ocağı insanlara güzel huylar aşıyor” dedi (V. Günyol, Çalakalem, İstanbul, 1977, s. 59-60).*

Günyol son çözümlemede şunu söylüyor: *“O akşam, sorumluluk duygusu üzerine de uzun uzadıya konuştuk. Türkiye’deki kalkınma davasının her şeyden önce, bireylerin*

kendilerini her şeyden sorumlu saymaları ve bu yolda nefislerini eğitmeleriyle başarılabileceği kanısına vardık."

Orhan Burian da Köy Enstitülerine duyarlı olan biriydi. 1947 yılında yazdığı "Yıkıcı Zihniyet ve Köy Enstitüleri" başlıklı yazısında (Orhan Burian, *Denemeler Eleştiriler*, yay. V. Günyol, İstanbul, 1993, s. 171-173), şöyle diyordu: *"Oysa temelleri yeniçağ kafasıyla atılan devrimin, aynı kafaların eseri olan yapılara ihtiyacı var. Şu anlaşılmalı ki, bu memleket yapı istiyor, kurum istiyor; yıkıntı değil. Kusurları, engelleri giderelim, ama yıkmayalım, yıkmaya kendimizde hak görmeyelim. Buna bir aklımız ererse Köy Enstitülerine dört elle sarılacağımız muhakkaktır."*

Günyol'un yayın dünyasından edebiyat, bilim, eğitim, sanat dünyasına kadar uzanan geniş bir çevresi vardı. Ancak o, bunlar arasında üç kişiyi kendisine çok yakın bulur;

"Üç büyük insan tanıdım yaşamımda: Biri Orhan Burian, biri Sabahattin Eyüboğlu, biri de Doktor Adnan Adıvar. Birbirlerine karşıt görünseler de, bir yerde birleşiyorlardı: Onur konusunda. Orhan Burian dünya nimetlerine sırt çevirebilen, Sabahattin Eyüboğlu ise yüz veren bir insandı. Dr. Adnan'a gelince, çıkarsızlığın doruğunda, dostluğa, aşka, sevgiye gönlü açık, gönlü ve kafasıyla yaşamayı bir onur sorunu yapmış eşsiz bir kimseydi" V. Günyol, *Güleryüzlü Ciddilik*, İstanbul, 1986, s.104).

Günyol, Adıvar'ı Paris'te doktora yaparken tanımıştı. Kendi deyimiyle Adıvarların, özellikle Halide Edib'in gönüllü sekreterliğini yaptığını yinelerdi sık sık. Bu "gönüllü sekreterlik" Halide Edip'in hemen hemen yaşamının sonuna kadar sürdü. Öyle ki Günyol, daha sonra Halide Edip'in kendisini on üç yıl boyunca sömürdüğünü söyleyecektir (*Hürriyet*, Pazar eki, 21 Nisan 2002).

Adıvar'ın başında bulunduğu İslâm Ansiklopedisi'nde Günyol'un çalışması, bu büyük adamla aralarında daha dostça bir yakınlaşma oldu. Günyol, İslam Ansiklopedisi'nde yalnız çeviri yapmadı. Özellikle "Matbuat" gibi çok özgün makalelere de imza attı. Günyol, Adıvar'ın büyüklüğüne, erdemine, bilgisine, dürüst ve çıkarsız yaşamasına hayrandı.

"Türkiye'nin politik yaşamında han hamam sahibi olmamış, seçim süresinde kazandığıyla yetinip köşesinde oturmaya katlanmış kaç kişi gösterebilirsiniz? Ben, size yakından tanıdığımı bir örnek verebilirim bu konuda. O da Kurtuluş Savaşı'nın en çetin günlerini Atatürk'ün yanında geçirmiş, Sağlık Bakanlığı, Millet Meclisi Başkan yardımcılığı, TBMM İstanbul Temsilciği gibi görevlerde bulunmuş olan Dr. Adnan Adıvar'dır. Hayatının on küsur yılını yâd ellerde okumak, bilgisine bilgi katmakla geçiren Adnan Adıvar, ardında iki kat elbise, iki üç çift ayakkabı ve bir iki kravattan başka bir şey bırakmadı. Bırakamazdı da, çünkü namusluydu, yurtseverdi, her türlü kişisel çıkarın üstündeydi" (V. Günyol, *Bu Cennet Bu Cehennem*, s. 18).

Tevfik Fikret'in ahbabları üzerindeki etkisini Günyol, Dr. Adnan Adıvar'dan dinlemişti: "Tevfik Fikret, davranışlarının, sözlerinin, yazılarının sorumluluğunun tam anlamıyla bilincinde bir insandı. Zorbalığı açıktan açığa kötülerken, zorbalara alttan alta yaltaklanmaz, düşünce-sinin, sözünün namusuna bağlı bir adammış. Onun için de ikiyüzlüleri eleştirirken sert davranırmış. Dr. Adnan: *"Bizler her hafta onun evine giderken, korkular geçirirdik. İkimizden acaba o hafta içinde gazetelerde yazdığımızla içten düşüncelerimiz arasında bir gedik var mı?"* derdik. Çünkü *Tevfik Fikret, insanın düşünce namusuyla uzlaşmayan ya-*

zılarını çekinmeden kötüler, yanlışını yüzüne vururdu. Biz bilirdik ki Tevfik Fikret bir şeyi kötülerdi mi onda haklıydı” demişti.

İşte Orhan Burian'ın da arkadaşları üzerindeki etkisi Fikret'in ahbabları üzerindeki etkisine benzerdi. İşte Orhan'ın da yanına giden ahbabları, zaman zaman korkular geçirirdi. Çünkü o doğru olmayan, sureti haktan görünen her davranışa, her “söze” “Hayır!” derdi. Çünkü biz bilirdik ki O, bir şeye kötüdür, dedi mi, o yüzde yüz haklıydı (V. Günyol, *Çalakalem*, s. 60-61).

Vedat Günyol ve Orhan Burian bu ülke insanının aydınlatılması için dergi yayınına büyük önem verdiler. Dahası çıkardıkları dergiler, pek çok aydının, şairin ve yazarın burada yetişmesine önemli katkıda bulundu. Türk aydınlanması için bir “laboratuvar” işlevi gördü. Günyol zaten Yücel'in içinden geliyordu. Burian, İngiltere dönüşü Yücel'in yönetimini üstlendi ve bu dergiyi sağlam bir yö-rüngeye oturttu. Daha sonra Yücel'in satışı ve aboneleri azalınca iki arkadaş yeni bir dergi kurmaya karar verdiler: *UFUKLAR*.. Burada kısaca Ufuklar'ın öyküsü üzerinde duracağız.

Orhan Burian'ın Günyol'a gönderdiği 14 mektubu *POSTA KUTUSU*'nda yayımlanmıştır (“Orhan Burian'dan Vedat Günyol'a”, çeviri yazı, Mehmet Kanar, Röprodüksiyonlar Aydın Coşkun, *PK*, 2004. II, s. 101-117). Ancak bunlardan Graduate College'den yazılan mektubun tarihi 1942 değil, 1947 olmalıdır. Çünkü Burian o tarihte Amerika'da idi, Günyol da eksik kalan doktorasını tamamlamak üzere Paris'te bulunuyordu. Fakat bütün bu mektupların karşılığı Orhan Burian arşivinde yoktur.

Mektupların çoğu, Yücel dergisinin geleceği ve Burian'la

Günyol'un yayınlamayı tasarladıkları *UFUKLAR* ile ilgilidir. Yardımsız, desteksiz yola çıkan bu iki aydınımızın gösterdikleri çaba, her türlü takdirin üstündedir. Yücel'in son yıllarda daha doğrusu 1950'li yıllarda abone sayısı düşmüş, dergi bunalıma girmiş, hatta Burian ve arkadaşları Cumhurbaşkanı Celal Bayar'la görüşmek talebinde bulunmuşlardı. İşin ilginç yanı, Bayar, bir süre önce profesörlük kararnamesini imzaladığı Burian'ı adından tanımıştı. Bayar, Yücelcilerle bir süre görüşmüş, sorunu Başbakan Adnan Menderes'e havale ederek sessizce işin içinden sıyrılmıştı.

Burian'ın Günyol'a yazdığı 27 Nisan 1950 tarihli mektubunda belirttiğine göre, Yücel dergisi ayda 3.000 sayı satabilirse bir yıl içinde kendisini toparlayabilirdi. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu dergiyi okullara salık verebilmesi için bir iki yazının dergide yer alması şarttı. Reklam almak da şimdilik olanaksız görünüyordu. Hatta derginin kesin olarak kapatılmasından bile söz ediyordu Orhan Burian.

30 Temmuz 1950 tarihli mektubunda dergi konusunda şöyle yazıyordu Burian. *"Mecmuanın çıkmasını isterim. Orada ancak bir şeyler söyleyebildiğime ve söylemekle biraz faydalı olabildiğime kaniyim. Belki bu tarz, insanlarla doğrudan doğruya temas etmeden onlara hizmet etmek dolayısıyla bana güzel geliyor."*

1 Mart 1951 tarihli mektubunda Burian Günyol'a, *"Seninle er geç bir mecmua çıkarmamız mukadderdir belki"* diye yazıyor ve ekliyordu: *"Yalnız benim göze almadığım sıkıntıları senin yüklenmen var ki bana hoş gelmeyecek olan o."* Ama işin uygulamasında birçok zorluklar kendini gösteriyordu. Burian bu zorluklara çözüm arıyordu: nerede ve kaç basılacak, idarehane ve depo neresi olacak, sahibi kim olacak? vb... Seniha Bedri Göknil ailesinin

yardımlarını istemeyi deneyebilirlerdi elbet. Çünkü Göknil ailesi, Ufuklar'ı destekleyecektir.

27 Aralık 1951 tarihli mektubundan anlaşıldığına göre, Burian derginin ilk sayısını tamamlamaya çalışıyordu. 31 Ocak 1952 tarihli mektubunda Burian Günyol'a "Artık dergiyi ne yaptınsa yaptın. Şimdi göreceğiz, tabii bunun kusurları da üstüne yıkılacak! Dergi yazılarını bir ay önce hazır ettiğimize göre böyle sıkışmamalıydık, ama o matbaacı güruhuyla senin benim uğraşamayacağımız muhakkak" diyordu. Ama Şubat ayında derginin ilk sayısı çıktı. *Ufuklar Aylık Sanat, Fikir Mecmuası*'nın "Dileğimiz" başlıklı sunuş yazısında şunlar yazılıydı:

"Güzel uğruna yazı yazılır, iyi uğruna, doğru uğruna. Ufuklar, gücü yettiği kadar, bu üç uğurda birden yazıp konuşmak istiyor. Üçlü ülküsünü gerçekleştiren yazıları belki seyrek çıkarabilecek, belki hiç çıkaramayacak. Ama o ülkeye hizmet eden bir işçi olmaktan da geri kalmayacak." Bu anlamlı yazı şöyle sonlanıyordu: "Ufuklar 'iyiye, doğruya, güzele' diyerek yola çıkanlarındır."

Burian, yıl sonuna doğru yazdığı mektupta (28 Kasım 1952) derginin devam ettiğini yazıyor ve kimi tasarılarını dile getiriyordu: "Dergi gördüğün üzere devam ediyor. Gittikçe kuvvetleniyor denemez. Aboneler üç yüzden pek öteye gidemedi. Şimdilik ancak daha dört sayı teminatlıdır. Altı aylık yenilenecek abonelerle on sekizinci sayıya kadar emniyet altına alınırsa ne iyi..."

26 Şubat 1952 tarihli mektubunda Burian, Günyol'a provaları aldığını, düzelttiğini ve ulakla gönderdiğini bildiriyordu. Bu mektup, Ufuklar'ın ikinci sayısı ile ilgilidir kuşkusuz. Dergi artık piyasaya çıkmıştı. Seniha Hanım

(Göknil): “Hepsi güzel, bu sayı daha iyi” diyordu. Derginin çıkışını Nurullah Ataç duyuruyor ve kimi eleştiriler getiriyordu (Ataç, *Dergilerde*, İstanbul, 2000, s. 46-48):

“Ufuklar yeni çıkmağa başladı, eski Yücel’cilerin bir kolu çıkarıyor onu; ama Yücel büyükçe bir dergiydi, Ufuklar ise küçücük. Olsun, ‘bir dergi boyundan büyük işler görebilir, bunun için Ufuklar’ ın düşünce alanına, edebiyatımıza yararlıkları olacağını umarız.”

Ataç, derginin mart sayısında çıkan yazıları inceden inceye gözden geçiriyor ve bu yazılar üzerine kendi düşüncelerini dile getiriyor. Yine de Ufuklar’ın çok yaşamasını diliyordu. Nitekim Ataç, sık sık Ufuklar’da çıkan yazıları eleştirdi. Yazıları beğendi. Orhan Burian’ın arkasından önemli bir yazı yazan Ataç, onun ölümünden sonra derginin sürdürülmesini büyük bir sevinçle karşıladı:

“Ufuklar dergisi, kurucusu Orhan Burian’ın ölümünden sonra da yayın alanından çekilmedi. Buna çok sevindik. Bir kişinin anısına gösterilecek en büyük saygı, başladığı işi sürdürmek değil midir? Orhan Burian, dergilerin önemine, ülkeye yararlıkları olacağına inanır, kendi de dergi çıkarmayı bırakmazdı. Arkadaşları bunu düşünmüşler, Ufuklar’ı kapatmadılar, ancak başına bir “Yeni” katmışlar. Yeni Ufuklar (Ataç, a.g.e., s.140).

Günyol, çok büyük özverilerle Yeni Ufuklar’ı 1976 yılına kadar çıkardı. Tam yirmi dört yıl. 275. sayı ile veda etti dergiye. Kapanış sayısı özellikle Ufuklar ve Yeni Ufuklar’da yazı yaşamına başlayanlarda büyük üzüntü yarattı. Günyol, bu kapanış sayısına yazdığı “SONSÖZ” le Ufuklar’ın ve Yeni Ufuklar’ın ayrıntılı bir öyküsünü yazdı. Ben de buradan alıntı yaparak aktarıyorum bu derginin öyküsünü:

“Yeni Ufuklar, yazı hayatına daha yeni atılan, çiçeği burnunda, burnu Kafdağı’nda, o güzelim genç ve heves yıllarının esrikliğinde, geçmişi kınayan, geleceğe romantik bir sis perdesi ardından bakan, atak, delişmen, delifışek bir amatör coşkusundan epeyce uzaklarda, Yücel dergisinin yamalı bohçacılığında yazıya çiziyse ‘mahfice’ başlayıp, giderek ‘bir riya’ kalem oynatmış, on yedi yıllık bir çıraklık ve kalfalık serüveninden geçmişlerin dergisi, gönül sergisi olarak başladı yayın hayatına, bundan tam yirmi dört yıl dört ay önce.

Orhan Burian 1914 doğumluydu, bense 1911. O, 1953 yılının 5 Mayıs’ında göçüp gitti mide kanserinden. Bense, yaşıyorum hâlâ onda ve onun unutulmaz anılarında, yiğitlik, doğruluk, dürüstlük, doğruya doğru eğriye eğri demenin, diyebilmenin ve de demişliğin tanıklı ispatlı anılarında.

1952 yılının Şubat ayında, 32 sayfalık küçümencik bir yayın organı olarak çıktı dergimiz UFUKLAR, sessiz sedasız, gürültüsüz patırtısız, reklamsız ilansız. Bir broşür cılızlığında, eti yok budu yok, Orhan’la benim, katkısız yardımsız, ilk atılım, ilk coşku ürünü olarak, çalakalem hazırlığımızla.

İlk sayımızı sağa sola, kitapçılara, gazete satıcılarına, anlatılmaz sevinçler, coşkularla götürdüğüm günleri anıyorum. O günlerde Karaköy vapuru iskelesinde, bugünkü kadar sere serpe olmasa bile, bir iki dergi gazete satıcısı vardı. İlk hevesle, Yücel satıcılarından bir bayie on tane UFUKLAR götürdüm. Bir tane dergi uzattım adama. Aldı, baktı. Yine baktı. Şöyle bir duraladı. Sonra, fırlattı dergiyi tezgâhındaki dergilerle gazetelerin üzerine. Bu ne, adamakıllı bir şey çıkar da getir” diye tersledi beni.

İşte, bu boyu posu adamakıllı olmayan, minnacık dergi, satıcılara inat, abonelerin desteğiyle, tam yirmi dört yıl üç ay sürdürdü yayını. Nasıl? Neyle?

Şimdi onun hikâyesini anlatacağım sizlere.

UFUKLAR On dört sayı çıktı, Orhan Burian'ın yönetiminde. Dört aylık bir aradan sonra ORHAN BURİAN Özel Sayısı ardından, YENİ UFUKLAR adıyla yayını sürdürdü. Ama ne güçlük, ne sıkıntılar pahasına!

“Orhan Burian, bunca yıllık doçentlik profesörlük yaşamında, dışından tırnağından artıra saklaya, yemesinden içmesinden kısa kısa biriktirdiği bin liralık servetini(!) bana (Günyol'a) bırakıyordu, dergiyi sürdürüp yaşatmam için.

İşte Yeni Ufuklar, bu bin liralık sermaye tabanından güç alarak, yirmi dört yıl üç ay yayını sürdürmek olanağını buldu...”

Günyol'un belirttiği gibi Ufuklar'ın ilk sayısı kendisinin ve Orhan Burian'ın imzalarıyla doluydu. Kimi zaman takma ad da kullanmışlardı. Derginin ikinci sayısında Melih Cevdet Anday, Fakir Baykurt, Mehmet Başaran vb. imzalar da yer aldı dergide. Sonraki imzalar Ufuklar'a inanılmaz bir zenginlik kattı. Bu zengin yazar kadrosu Ufuklar'ı, Yeni Ufuklar'a taşıdı. Bunun yanında Çan yayınlarının deneme türünden açtığı çığırda birlikte pek çok değerli çeviri ve telif eser Türk okuruna ulaştı. Yeni Ufuklar, zamanla şiir ve öyküye kapılarını kapadı. Bir düşünce dergisine dönüştü. Dergiciliğe, kitapçılığa getirilen yeni olanaklar, dağıtım şirketlerinin hızlı çalışması, kısacası kapitalist ilişkilerin baş döndürücü gelişmesi ve yoğunlaşması, Yeni Ufuklar'ın sonunu hazırlayan önemli bir etken oldu. Ama, *“Yeni Ufuklar'ın insancı, eleştirel, doğrudan, güzelden, haklıdan yana, haksızlıklara, sömürüye karşı tutumu, hiçbir çağda geçerliliğinden bir şey kaybetmeyecekti.”*

Orhan Burian öldüğü zaman (5 Mayıs 1953), Vedat Günyol, Rockefeller bursuyla Amerika'da bulunuyordu. Ölüm haberini alınca hemen Türkiye'ye döndü. “Muazzam

bir boşluk içerisindeyim” diye yazıyordu. Başka bir mektubunda şu duygularını dile getiriyordu:

“Fikirde sevgide en aziz desteğim elimden gitti. Yaşadığım müddetçe, biliyorum, daima yarım insan kalacağım. Yarım insan olarak yaşamak da bana çok ağır geliyor. Acı tecelli!”

Günyol, Orhan Burian’ın anısını yaşatmak ve canlı tutmak için yaşam boyu durmadan çalıştı. Yukarıda dediğimiz gibi, Ufuklar dergisinin son yani 15/16. sayısını onun anısı için yayınladı. İki formadan oluşan bu sayıda Orhan Burian’la ilgili anılar, pek değerli yazılar yer almaktadır. Yeni Ufuklar’ın birçok sayısı da Orhan Burian’ın anısına çıktı. Günyol, yine Burian’ın Yücel ve Ufuklar’da çıkan yazılarını bir araya toplayarak *Denemeler Eleştiriler* başlığı altında bastırdı (İstanbul, 1964, 1993). Bu eseri, Orhan Burian’ın 50. ölüm yıldönümü nedeniyle yeniden bastırmak istiyordu. Fakat buna ömrü yetmedi. Kitap, 2003 yılında Orhan Burian TUBA Teşvik Ödülüne değer görüldüğü için adı geçen kurum tarafından yeniden bastırıldı (Ankara, 2004). Günyol, Orhan Burian’ın çevirilerinden ve notlarında yola çıkarak Varlık Yayınlarının Dünya Klasikleri dizisinde *Shakespeare*’i de yayımladı.

Orhan Burian, kısa ömründe bir “havari” gibi yaşadı. Günyol da, İlhan Selçuk’un deyimiyse, bir BİLGE olarak yaşamını sürdürdü. Bir yazar, bir eleştirmen, bir denemeci, bir çevirmen olarak toplumumuza büyük hizmetlerde bulundu. Bir bilim adamı kimliğiyle araştırmalar yaptı. Yukarıda da değindiğim gibi, İslam Ansiklopedisi’ne çeviriler dışında, çok önemli özgün makalelere de imza attı. Batı’nın kaynaklarına indi; Doğu kaynaklarını da derinlemesine biliyordu. Büyük aydınlanmacı Dr. Abdullah Cevdet üzerine yazdığı yazılar için İçtihat dergisinin ciltler dolusu sayılarını taramıştı. Hatta o sırada Dr. Abdullah Cevdet’in kızı

Gül Karlıdağ'la da görüşmek istemiş fakat onun bu isteği gerçekleşmemiştir.

Günyol, toplumdaki olumsuz davranışları bağışlamaz, bunların üzerine giderdi. Sık sık insanları uyarmayı kendine bir görev bilmişti. Hem de büyük bir medeni cesaret örneği göstererek. Ne zaman otobüste uzun süre otursam, bundan rahatsızlık duyar ve yerimi bir başkasına vermek isterim. Çünkü aklıma onun "İlk Ayak Basma Hakkı" başlıklı yazısı gelir usuma. Günyol, insanın değerini biliyordu. Ali Ekber Ataş'ın yayınladığı *Vedat Günyol'a Armağan, 100'e 5 Vardı* (İstanbul, 2004, s.6) kitabına el yazısıyla şunları yazmıştı:

"Benim şansım, hep kadirbilir insanlarla karşılaşmam, buluşmam, düşünce, duygu iletişimde ortaklık yapabilmiş olmamdır. Dostlarım olmasa ben bir hiçtim. Onlar beni adam ettiler ve kişiliğimi bana buldurdular."

Çalışmamı, Orhan Burian'ın şu anlamlı sözleriyle noktalıyorum:

"Ölülerini kim anmak istememiştir ki? Ama içten duyulan bu anmak isteği nereden geliyor? Gerçekten anmak, sanırım ki, sevmekten başka bir şey değil... Ölülerimiz için anma ve yaslanma törenlerinden vazgeçelim. Yaşayan yanlarını bilmek ve sevmek onlarla ayrılmamacasına beraber olmak demektir."

"Aydınlanma Bilgesi" *Vedat Günyol 100 Yaşında*, Sempozyum, 12 -13 Mart 2011, Maltepe Belediyesi Türkan Saylan Kültür Merkezi.

YİNE ORHAN BURİAN

39 yaşında yitirdiğimiz Orhan Burian'ın (1914-1953) ölümü üzerinden yarım yüzyılı aşkın bir süre geçti. Zaman hızla akıyor. Günler birbirini kovalıyor. Macbeth'in dediği gibi, *"Yarın ardından yarım, ardından yine yarım, böyle küçücük adımlarla gün üstüne gün gelir sokulur nasipteki zamanın son noktasına kadar..."* Kendisini yakından tanıyanlar azaldıkça azalıyor. Adının her anılışında gözyaşlarını tutamayan acılı Vedat Günyol da yok artık. Ölümünden sonra onun için en acılı ağıtlardan birini yakan Fazıl Hüs-nü Dağlarca da yaşamıyor ne yazık ki... Kendisini yakından tanımış, uzun yıllar onunla arkadaşlığını sürdürmüş olan Mehmet Başaran, bugün yaşayan ender tanıklardan biri. Bakın ne diyor Başaran:⁹

"Orhan Burian'ı tanımak bir mutluluktu. Kişinin ne değin kusursuz, ne değin erdemli, ne değin tam olabileceğini görürdünüz onda. İnsana güveniniz, saygınız artardı; yaşamımızı güzelleştiren, yücelten uluları düşünürdünüz. Derin bilgisi, hoşgörüsü, sürekli etkisi, alçak gönüllülüğüyle bizim toplumumuzda benzerine güç rastlanır bir bilim işçisi, sanat eriydi o..."

Kimdi bu genç yaşta yitirdiğimiz büyük değer? O kısacak yaşamına o kadar çok şey sığdırdı ki şaşmamak elde değil.

9 Mehmet Başaran, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008, s. 193.

Çeviri, deneme, antoloji, tarih alanında yaptığı çalışmalar bugün de güncelliğini koruyor. Shakespeare, Tagore, Huxley, Barrie'den vb. yaptığı çeviriler bizlere yepyeni ufuklar açtı. Deneme ve eleştiri kavramlarına yeni açılımlar sağladı. Adından söz edilmesinin suç sayıldığı bir sırada antolojisinde Nazım Hikmet'e büyük bir yer verdi. "Bugün Pazar" şiirini imzasız olarak Yücel'de ilk kez yayımlayan da Burian oldu. Çünkü öğrencisi Bülent Ecevit'in arkasından yazdığı gibi "*Orhan Burian korkusuz insandı... düşüncesini, yazısını sakınmak, belli ki, aklından geçmezdi. Temaslarında, korkuya, sakıncaya yer vermez, kimse için kendi değer hükümlerinden başka bir ölçü bilmezdi. Medeni cesaret ondaydı.*"¹⁰ Köy Enstitüleri'nin kapatılmasına karşı çıkan birkaç yürekli aydından biriydi. Yabancı kaynak ve seyahatnamelerin tarihimiz için ne kadar zengin malzeme içerdiğini dile getiren ve bu yolda seçkin örnekler veren de yine odur. Arkeolojik buluntuları, bir arkeolog gibi ele alıp değerlendirebiliyordu. Bilinmez bir aceleyle çıktığı yurt gezilerinde tuttuğu notlar, bunu yeterince kanıtlamaktadır. Türk tarihinin, edebiyatının ve toplumsal yapısının yepyeni bir gözle, hümanist bir bakış açısıyla yazılması gerektiğini savunuyordu. Bu düşüncesini şöyle açıklıyordu: "*Bir tarihimiz var ki, incelenmemiştir. Bir toplumsal bünyemiz var ki, nasıl kurulmuş, nasıl işlemiş, araştırılmamıştır. Yine bir edebiyatımız var ki aranmamıştır.*"

Yakalandığı o amansız hastalıkla pençeleşirken bile çalışmaktan geri durmuyordu. Ufuklar'a gelen yazıları seçiyor, düzeltiyor ve derginin düzenli çıkmasını sağlıyordu. Yabancı dergilere makale göndermekten de geri kalmı-

10 Bülent Ecevit, "Orhan Burian'ın Ardından", *Ufuklar*, özel sayı, 15/16 (1953), s. 99.

yordu. Sözgelimi, “Drama in the Universities” başlıklı bir makalesini İtalya’da bir dergiye göndermiş, yazının dizgisi yapılmış, gerekli düzeltmeleri yapmak üzere kendisine gönderilmişti. Ne yazık ki bu makaleyi geri gönderemedi. Ölümünden sonra Sami N. Özerdim, büyük bir çaba göstererek “Orhan Burian Bibliyografyası”nı hazırladı. Birçok eserinin burada yer almadığına tanık oldum. Kaldı ki kimi çalışmaları Türkiye’de pek bilinmiyordu. Bu çalışmaları ancak İngiltere’de bulabildim. Cambridge’de onun okuduğu Trinity College’ini ve çalıştığı kolejın ünlü kütüphanesini gezabildim. Bulabildiğim yazıları da ekleyerek Özerdim’in bibliyografyasını tamamladım. Ya da tamamladığımı sanıyordum¹¹. Ne gezer!..

Geçen gün İngilizlerin ünlü Osmanlı tarihçisi Richard Knolles üzerine, V. J. Parry’nin yaptığı basılmamış doktora tezini yayımlayan Prof. Salih Özbaran’ın¹² kitabından sonra konu üzerine başka bir araştırma yapıp yapılmadığını anlamak için İngiltere iletişim ağında geziniyordum. Birden karşıma Burian’ın “A Dramatist of Turkish History and his source Goffe in the Light of Knolles”, *Royal Central Asian Journal*, 40/3-4 (Temmuz 1953), 266-271)) başlıklı yazısı çıkmaz mı? ¹³ Şaşırdım, heyecanlandım, hüznlendim.. Hemen kızım Gizem’i arayıp makaleyi Amerika’dan getirttim. Burian bu yazısında, ünlü İngiliz trajedi yazarı

11 *Ölümünün 50. Yıldönümünde Prof. Orhan Burian Sempozyumu In memoriam Prof. Orhan Burian*, İzmir, 2004, s. 310-325.

12 V.J. Parry, *Richard Knolles’ History of the Turks* (ed. Salih Özbaran), The Economic and Social History Foundation of Turkey, İstanbul, 2003.

13 “A Dramatist of the Turkish History and his source Goffe in the Light of Knolles”, By the Late Professor Orhan Burian, *Royal Central Asian Journal*, vol. 40, ¾ (July, 1953), 226, 271, 301.

Thomas Goffe'un Türklerle ilgili iki oyununun kaynağını Knolles'un tarihinin ışığında inceliyor. Bunlardan birincisi *The Raging Turke* (1631), "Öfkeli Türk", II. Bayezit'in Selim tarafından tahttan indirilmesiyle ilgilidir. Öteki, *The Couragious Turke* (1632), "Cesur Türk", Sultan Murat'ın Kosova'da şehit edilmesi ve Yıldırım Bayezit'in tahta çıkması konusunu işler. Burian Knolles'un tarihini çok iyi biliyordu ve onunla ilgili araştırmaları da vardı. Öyle ki yukarıda sözünü ettiğim İngiliz tarihçisi Parry, bu konudaki bir çalışmasından ötürü Orhan Burian'a duyduğu minneti dile getirmiştir. Burian'ın ölümünden üç ay sonra çıkan söz konusu makalesine yayıncılar, "Merhum Profesör Orhan Burian" kaydını düşmüşlerdi.

Burian'ın sözünü ettiğim yazısını ben, müsveddelerinden yola çıkarak daha önce bastırmıştım¹⁴. İngiltere'deki yayından şimdiye değin haberim yoktu. İki yayının başlıkları biraz farklı. Üstelik benim yayımladığım metin yirmi sayfayı aşıyor. Oysa burada çıkan yazı ancak altı sayfa. Bu kısaltmayı kim yaptı; Burian mı yoksa yayın kurulu mu? Bunu bilmemize ne yazık ki olanak yok...

Evet, bu yazının Orhan Burian'ın son yayını olduğunu kim söyleyebilir? Dr. Adnan Adıvar, "Orhan Burian'ın ölümüyle genç bilim ve genç erdem büyük bir kayba uğramıştır" derken ne kadar haklıydı!

Yeniden İmece, 28 (Ekim 2010), 46-47.

14 Orhan Burian (1914-1953), "Interest of the English in Turkey as reflected English literature of the Renaissance, II, Thomas Goffe", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XIX (1999), s. 99-121.

ZİYA GÖKALP VE ŞEYHÜLİSLAMLIK

Ziya Gökalp, yürekli ve oldukça sağlıklı düşünen bir aydıındı. Yaşadığı dönemde, eski deyimle medeni cesareti olan, sözünü sakınmayan, parmakla gösterilecek kadar tutarlı mı tutarlı birkaç aydıından biriydi... Bugünlerde ülkemizin gece gündüz, sabah akşam gündemini belirleyen tesettüre karşıydı. Türk hanımlarının, eşlerinin yanlarında tepeden tırnağa örtülü gezmesinden hiç memnun olmayan Talat Paşa da onu destekliyordu... Paşa, “Yaa Hoca, demek biz bu hanımların başlarını açacağız!..” diyerek Gökalp’e takılırdı. Türkiye’nin çağdaşlaşmasında, II. Meşrutiyet dönemindeki rolü tartışılmayacak kadar açıktır. Cumhuriyet döneminde pek az yaşadığı için bu konudaki rolü konusunda bir şey söylenemez. Ancak Atatürk’ün, öğretimin birleştirilmesi, ibadet dilinin Türkçeleşmesi vb. konularda Gökalp’ten esinlendiğine şüphe yoktur.

Gökalp, Şeyhülislamlığın tamamen devlet işlerinden ayrı olmasını ister. Onun bu konuda yazdığı en keskin şiiri, Bab-ı Meşihat’tır. Bu şiir, 1918’de yazıldı.Yeni Hayat başlıklı kitabında yer alacakken sansürce yasaklandı ve basılan nüshalar da yok edildi. Fakat şiirin, o tarihlerde Almanya’da Türkiye’deki kültür reformu üzerine bir tez hazırlayan Ahmet Muhittin’in kitabında Almanca çevirisi yer aldı (1921)¹⁵. Ertesi yıl da eski harflerle Türkçesi,

15 Ahmed Muhiddin, *Die Kulturbewegung im modernen Turkentum*, Leipzig, 1921, s. 61.

Türkiye’de din reformu üzerine bir araştırma yapan A. Fischer’in kitabında yayımlandı¹⁶. Ülkemizde hiçbir yayında yer almadı. Ta ki Gotthard Jaeschke şiirin kopyasını Prof. Cavit Orhan Tütengil’e gönderinceye kadar... Rahmetli Tütengil, ilk kez bu şiirin bütünü Cumhuriyet’te çıkan bir yazısında yayımladı ve değerlendirdi. Türk kamuoyu böylece bu önemli şiirden, nice yıllar sonra haberli oldu (*Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1975). Gökalp, bu şiirinde evrende değişmez yasaların bulunmadığını dile getirir. Hukuk ve bilim işleriyle uğraşmanın şeyhülislamlığın görevleri arasında olmadığını vurgular. “*Devlet dinin değil, din devletin buyruğunda olmalıdır. Bir ülkede iki kurum bir arada yaşayamaz.*” TV kanallarında Laikliğin yanlış anlaşıldığını, yanlış yorumlandığını sık sık dile getiren okur yazarların bu şiirin bütünü okumalarını dilerim. Şiirin bütünü aşığıya alıyoruz:

Bir devlet ki hukukunu kendi doğurmaz,
Kanuna “gökten inmiş değişmez” der;
O, asla bir devlet değil, müstakil durmaz,
Değişmeyen bir varlığı taşıyamaz yer!

Bir meşihat makamı ki dine hizmeti
Hukuk, ilim işleriyle uğraşmak sayar,
Bir tarafta bozar iken adlı, hikmeti,
Öte yandan halk içine kayıtsızlık yayar!

Hâkim olan millet midir, meşihat mıdır?

16 A.Fischer, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Otto Harrassowitz, Leipzig, 1922, s. 62.

Milli Meclis: Mebusan mı? Bâb-ı fetvâ mı?
Meşrutiyet bir hile-i şeriat mıdır?
Hür bir millet olduğumuz yoksa rüya mı?

Hep ikidir teşrî, kazâ, mahkeme, ilâm:
Devlet dine kanun yapar, dinse devlete...
Sarıklılar memur olur. . fesliler imam.
Devlet benzer meşihata, din hükümete!

Bir devletle bir meşihat anlaşır ama!
Bir ülkede iki devlet mukarin olmaz;
Bir vicdanda ilimle din kaynaşır ama!
İki ilim, iki hukuk, iki din olmaz.

İlmi bırak külliyeye, adli devlete;
Sen sadece diyanetin neşrine çalış!
Muradınsa nâil olmak haklı hürmete
Asra uyan vazifeni yapmağa çalış!

Ziya Gökalp'in dile getirdiği bu düşünceler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve dinin vicdanlara bırakılmasıyla sağlıklı bir çözüme ulaştı. Kaldı ki Cumhuriyet'i kuranlar din işlerinin dünya işlerine karıştırılmasının acı sonuçlarını çok iyi görmüşlerdi. İsmet Paşa 31 Mart irtica olayına tanık olmuş ve bunu şöyle değerlendirmişti: "31 Mart'ı hatırladığım zaman bir büyük binanın yıkıldığını görürüm. Bu facia yeni kurulan, büyük ümitlerle dolu Meşrutiyet rejimini hemen sekiz ay sonra aksi istikamete yöneltmeye sebep olmuştur."

Daha Osmanlı döneminde laik bir toplum yapısını özle-
yen ve bunun için çalışan Dr. Abdullah Cevdet, 1912 yılında
Hak gazetesinde yazdığı yazılardan birini şöyle bitiriyordu:

“Hürriyet-i irtica yook !”

Bu büyük insan, irticaya özgürlük tanımıyor, tanınma-
ması gerektiğini savunuyordu.

Cumhuriyet’in ilanı, Halifelğin, Şeri’ye ve Evkaf
Bakanlığı’nın kaldırılması, Tevhid-i Tedrisatın yasalaşması,
medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması, Medeni
Kanun’un kabul edilmesi... kısacası laik bir toplum düzeni-
nin kurulması Türkiye’yi çağdaş bir yörüngeye oturttu.

Şeriat hukukunun kaldırılmasıyla yasama yetkisi tama-
men Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne geçer. İnanç ve ibadetle
ilgili işlemlerin yönetimi Diyanet İşleri Başkanlığı’na bırakılır.
Prof. Niyazi Berkes, bu kurulun yeri ve işlevini şöyle açıklar
(*Çağdaşlaşma*, 1973, 473-74): *“Kanunun burada belirteceğimiz
önemli yanı Diyanet İşleri Kurulu’nun yetkileri ve niteliğidir.
Bu kanuna göre bu kurul, Hristiyanlıktaki durumdan farklı
olarak bir din topluluğunun en üst ruhani başkanlığı kurulu
değildir. Başkanlık görevlisinin makamı, kendisine hiçbir ruha-
ni nitelik ve yetki vermez. Bu kurul ve başındaki makam bir
dogma, bir mezhep, bir ilahiyat doktrini benimseyerek insanları
onlara uyma zorunluluğu koyamaz. İslam dinini yorumlama
yetkisi olmadığı gibi, devlet kanunlarını ve tüzüklerini din açı-
sından yorumlama yetkisi de yoktur.”*

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetkileri bu kadar açıktır.
Bir fetva makamı olmadığı da kesindir. Bununla birlikte şu
yada bu sorun konusunda bu makamdan fetva istenebilece-
ğini söylemek onun özüne ve kuruluş felsefesine tamamen
aykırıdır. TBMM’nin anılan makamın üstünde olduğunu
unutmamak gerekir.

Türkiye son günlerde, uzun yıllardan beri süregelen türban bunalımına kilitlenmiş durumda. Yasalar, yönetmelikler hiçe sayılmakta, kişilerin isteklerine bağlı olarak sorunun çözümüne çalışılmaktadır. Bilgisayarın başına her oturan, kalemi her eline alan, mikrofona her uzanan kimse, bir baba, bir kurtarıcı konumunda: Bunlar, “Başörtülü kızlarımızın eğitim hakkının engellenmesi!..” üzerinde duruyor, bu yüzden “binlerce” kız öğrencinin sokağa atıldığı, eğitim hakkının engellendiği yalanını yaymaya çalışıyorlar. Sorun yalnızca türban ya da başörtüsü değildir. Bunu tamamlayan, topuklara kadar inen ve bir “üniforma” izlenimini yaratan bir kılık - kıyafet söz konusudur. Bu moda- nın da son yıllarda nasıl bir kazanç kapısı haline geldiğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Türkiye’nin sabah akşam, gece gündüz türbana kilitlenmesi, Cumhuriyet düşmanlarına yeni fırsat verdi. Cumhuriyet’in değerlerine saldırmak için yeni bir hava yaratıldı. TV kanallarında, tepeden tırnağa tesettürlü olanların sözde özgürlük ve demokrasiyi savunan konuşmalarından geçilmiyor. Ellerine geçen bu yeni fırsatı çok iyi değerlendiriyorlar.. Karşılarına çıkanlar, aslında bu gibi saldırılara “yasal zemin” hazırlamaktan başka bir işe yaramıyor.

Açıkça belirtmek gerekir ki üniversitelerimizde yıllardan beri katı bir türban yasağı uygulanmamıştır. Dahası bir sorun olmaktan da çıkma aşamasına gelmişti. Birkaç üniversite yasa ve yönetmelikleri dürüstçe uyguladı. Doğru olan da buydu. Diğer üniversite ve yüksek okullar buna göz yumdu. Başörtülü kız öğrenciler, sınıfın kapısında türbanlarını çıkardı ve derslere öyle girdi. Bu, dürüstçe bir tutumdu; çünkü öğrenciyle hocaların, hocalarla idarenin karşı karşıya gelmelerini önledi. Ama bugün iş inada binmiştir.

Yasa ve yönetmeliklerin işlerliği kalmamıştır. Sorun bence bu değildir. Üniversitelerimizin bir zihniyet değişikliğine doğru hızla yuvarlanmasıdır.

Bu ülkenin ender mi ender yetiştirdiği aydınlardan biri olan Hasan Âli Yücel, 1956 yılında “Çarşaf Meselesi” üzerine bir yazı yazdığına göre, bundan 50-60 yıl önce de bu konu yine güncelmiş!.. Bu uzun yazıdan bir iki paragraf alıntı yapacağım. Yücel diyor ki:

“Dış baskı olmadığı takdirde hangi kadın, simsiyah bir örtüye kukumav gibi bürünüp âlem içine çıkmak ister ? Bu, her şeyden önce kadınlık içgüdüsüne ve bütün dünyanın gidişine aykırıdır. Kapanma yalnız bizim dinimizde yoktur, Musevilikte ve Hristiyanlıkta da vardır. Sinagoğa ve kiliseye kolları açık, yahut şortlu kadın almazlar. Yahudi kadınları tapınaklarda başlarını örtmek zorundadırlar. Ama bunun haricinde herhangi bir baskı yapılmaz. Giyim bir namus meselesi haline de sokulmaz...”

Türk kadını, hiçbir zaman müstebit (baskıcı) bir kıskançlık konusu yapılmamalıdır. En eski Türk hayatını bize bugün de gösteren Yürüklerdeki örtünme tarzıyla Yürük kadınlarının ve erkeklerinin hür namus anlayışları milli geleneğimiz bakımından hayranlıkla, ibretle, fakat hürmet ve takdirle incelenmeye değer... Bu ruhla yetiştirmeye mecbur olduğumuz kızlarımızı, bilhassa kasabalı kızlarımızı geri fikirli, hele dinimizi yanlış anlamış cahillerin elinden kurtarmak için onları okula öğretmene kavuşturmalı; hürriyet adına yapılan baskılardan kurtarmalıyız...”

Evet, özgürlük ve demokrasi adına yapılan baskılar! Sorunun özü burada yatmaktadır.

YAR Müdafaa-i Hukuk, 147 (Aralık 2010), s. 12-13.

BİR CUMHURİYET AYDINI...

Son yıllarda, ünlü tarihçi ve düşün adamlarımızla yapılan söyleşilerin yayımlanması, bu kişileri çeşitli yönleriyle daha iyi tanımamıza önemli bir katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda Prof. Dr. Şerafettin Turan'la yapılan söyleşi kitabı büyük bir anlam taşıyor. Prof. Turan, günümüz Türkiye'sinin önde gelen aydın, tarihçi ve düşünürlerinden biridir. Bir doktora öğrencisinin, Alev Gözcü'nün kendisiyle yaptığı söyleşi¹⁷, onun çocukluğundan başlıyor, öğrenimi, akademik yaşamı ve emekliliğine kadar uzanmakla kalmıyor, Cumhuriyet'in kurumlarına, ülkemizin akademik yaşamına ve günümüz Türkiye'sinin güncel sorunlarına da büyük bir ışık tutuyor. Bu bakımdan bu söyleşi kitabı, uzun bir sürecin tanıklığına dayanıyor ve böylece belgesel bir nitelik taşıyor. Kitabın, söyleşi bölümü 364 sayfasıdır. Geri kalan sayfalar kaynakça ve Prof. Turan'ın öğrencilerinin, onu tanıyanların değerlendirmelerini kapsamaktadır.

Prof. Turan'ın doğum yeri, Van'ın Erciş ilçesi... Baba, Cumhuriyet'in getirdiklerine, okumanın ve okutmanın yararına, bilincine varmış aydın bir öğretmen. Yoksa o günün zor koşullarında hangi baba, çocuğunu lise öğrenimi görmesi için Muş'tan Erzurum'a; yüksek öğrenim için Erzurum'dan Ankara'ya göndermeyi göze alabilirdi?.

17 Alev Gözcü, “*Tarih Yaşanmış Hayattır*” Şerafettin Turan ile Söyleşi, Şenocak yay., İstanbul - İzmir, 2008, 439 sayfa.

Ananın okur yazar olması, hem eski hem yeni yazıyı bilmesi o günlerde hele Doğu Anadolu'da pek rastlanan bir olgu değil. Bu aile ortamı, Turan'ın yetişmesinde önemli ve belirleyici bir rol oynamıştır.

Yüksek öğrenim için geldiği Ankara'da kaydolduğu okul, Gazi Eğitim Enstitüsü'dür. Bu okul o günlerde Ankara'dan oldukça uzak sayılırdı. Mimar Kemalettin'in imzasını taşıyan, ancak onun ölümünden sonra tamamlanan bu görkemli bina, bugün de ayakta... Prof. Turan'ın verdiği bilgiler, bu okulun ve okuldaki öğretim sisteminin tarihine önemli bir ışık tutmaktadır. Havuz, bildiğim kadarıyla boştur. O güzelim bahçeden, derme çatma binalar yüzünden eser kalmamıştır.

1940'lı yılların Ankarası kültürel yönden büyük bir canlılık içindedir. Bir yandan Halkevi'nin etkinlikleri, öte yandan Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in eğitimde, kültürde açtığı yeni çığır, Türkiye'yi gerçek anlamda bir Rönesans'ın eşiğine getirmiştir. Konserler, opera gösterileri, tiyatrolar başkentin havasına yepyeni bir canlılık getirmiştir. Milli Mücadele sırasında kasabadan farksız olan Ankara, giderek bir kültür merkezi olarak sivrilmektedir. Bu yeni süreçte Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde başlayan akademik süreç Turan'ın geleceğini belirlemiştir. Bir yandan genç asistanlar, diğer yandan yurtdışından dönüp burada göreve başlayanlar ve özellikle Almanya'dan gelen bilim adamları yalnız Ankara'nın değil, Türkiye'nin de bilimsel yaşamına yepyeni ufuklar açtılar.

Prof. Turan'ın gerek fakülte binası gerekse burada görev yapan hocaları ve arkadaşları hakkında verdiği bilgilerin büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur: Şinasi Altundağ, Almanya'da Gotingen Üniversitesi'nde öğrenimini

tamamlamıştır. Dersin dışında seminer ve ödevler yaptırmıyordu. Tarihin aynı zamanda sözlü bir anlatım olduğunu vurguluyordu. Halil Demircioğlu, arkeolojiye dayalı bilinmez dönemle bilinen dönemleri canlı olarak, hatta o günleri yaşayan aktör gibi öğrencisine aktarabilen bir öğretim üyesiydi. Enver Ziya Karal önemli bir tarihçidir. Ama daha sonra hocalığını bırakmamakla birlikte politikayla uğraşmaktan da geri kalmamıştı. Fuat Köprülü, Türk tarihçiliğinde, modern tarih araştırmalarında “metod” denilen olguyu getiren bir öncüdür. Köprülü’nün en çok eleştirilen yanı, başkalarının çalışmalarından yararlanmış olmasıdır. Oysa bugün bu fazlasıyla yapılmakta, pek çok akademisyen, yanlarında çalıştırdığı gençlerin yaptıklarını kendi çalışmalarıymış gibi ortaya koymakta ve ortalıkta büyük *tarihçi* havasıyla dolaşmaktadırlar.

Mustafa Akdağ, Halil İnalcık, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu...hep Köprülü’nün öğrencileridir. Yöntemi ondan almaya çalışmışlardı. İnalcık, çok önemli, bilimsel düzeyi yüksek yayınlar yapmıştır. Ömer Lütfi Barkan, kendi adına bir *ekol* yarattı. Çalışmaları Fransız *Annales* okulu paralelinde Türkiye’de sosyal ve ekonomik tarihin anlaşılmasına büyük katkıda bulundu. Sözün kısası Türk tarihçiliğinin dünü bugünü bir bütünlük içinde değerlendiriliyor. Prof. Turan bu değerlendirmeyi yaparken herkesi hakkını veren bir tutum içinde bulunuyor. Özellikle yabancı tarihçilerin de katkısı üzerinde duruyor: Franz Babinger, “*Bizim tarihimizi ve tarihçilerimizi yeni kaynaklarımızla tanıştırmıştır... Babinger’in önemi büyük. Babinger bir de Fatih dönemini yazdı... Bu çalışmasını bazı hocalarımız eleştirdi diye 30 sene Türkçeye çevrilmedi... Ne olursa olsun çevrilmesi gerekirdi...*” Ya Paul Wittek? “*Tarih biliminin Türkiye’de*

gelişimine büyük katkı sağlamıştır.” Hammer’in 1774’e kadar ki dönem için yazdığı Osmanlı tarihi hâlâ klasik...

Prof. Turan, daha da gerilere giderek Osmanlı tarihçiliğinin dünü konusunda aydınlatıcı bilgilere yer vermektedir. En çarpıcı gözlemi bizce şudur:

“İbrahim Müteferrika çıkıp da matbaayı kurduktan sonra, Naima’nın tarihinde olduğu gibi, Osmanlı tarihçilerinin eserleri basılmasaydı, bugün pek çok kaynaktan haberimiz olmayacaktı”... Cevdet Paşa, Fransız kaynaklarına inebilen bir tarihçi. Paşa, *“başka coğrafyaların, bir takım yeni icatların ve keşiflerin önemine dikkat çekti; belgeleri değerlendirmeye çalıştı.”* Ama bu anlayışın nasıl oluştuğunu daha iyi kavramak için gelişmelerin iyi irdelenmesi gerekiyor. Prof. Turan’ın adı geçen yerli ve yabancı tarihçiler üzerinde özgün araştırmalar ortaya koyması, değerlendirmelerini daha sağlıklı yapmasına önemli bir katkıda bulunmaktadır. Onun; Peçevi İbrahim, Hoca Sadeddin ve Kemal Paşazade gibi tarihçiler üzerine önemli araştırmalara imza attığını unutmamak gerekir.

İtalyan arşivlerinin, Beylikler ve erken Osmanlı için ne kadar önemli olduğunu ortaya koyan ve bu belgelere dayalı eserler veren de Prof. Turan olmuştur. Kültür sorunlarına duyduğu ilgi, bu konuda yeni ve özel kuramlar geliştirmesine katkıda bulundu.

Prof. Turan akademik yaşamı boyunca pek çok olaya tanık olmuştur. Dil Tarih olayları, 27 Mayıs’ı izleyen günlerde 147 öğretim üyesinin üniversite dışında bırakılması, 12 Eylül sonrasında yargı önüne çıkması, Aydınlar dilekçesi dâvası bunların belli başlılarıdır. Dekanlık dışındaki çeşitli kurumlardaki görevleri, kendisine engin bir deneyim kazandırmıştır.

Prof. Turan dil kirlenmesine karşı olduğu gibi, 12 Eylül'le başlayan ve günümüzde de sürdürülen "Atatürkçülüğün yozlaştırılması"na da karşıdır.

Söyleşi, Atatürk - İnönü ilişkileri, Ermeni sorunu vb. konularla devam ediyor. Kendisi, bu sorunu 1970'lerde gündeme getirip ders olarak okuttuğu zaman bundan vazgeçmesi konusunda uyarı dahi almıştır. Açıkçası sorunun ortaya konup çözümünde geç kalınmış, bu da uluslararası ilişkilerde Türkiye'yi zora sokacak gelişmelere ortam hazırlamıştır. Öyle ya, her yıl 24 Nisan geldiğinde ABD başkanının "soykırım" sözünü kullanmaması bizi rahatlatır. Fakat konuşma metnine bakarsanız ne kadar ağır bir suçlamayla karşı karşıya kaldığımız kolayca anlaşılır. Şimdi de gözler yeni başkan Obama'da... "Soykırım" diyecek mi, demeyecek mi? Göreceğiz...

Orhan Pamuk'un sergilediği tutum, birçok çevrelerde itibar görmesine neden olmadı mı? "1915'te, 1916'da Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullar son derece kötüydü. Savaş, yokluk, açlık, salgın hastalıklar içinde Türk - Ermeni tedhiş hareketleri ve sonuçta ortaya çıkan acı görüntüler..." Sorunun özeti budur...

Prof. Turan 1992'de yasa gereği emekliye ayrılmıştır. Ama bu emeklilik, akademik yaşamı kadar verimli ve üretken geçmektedir. Daha önce ortaya koyduğu akademik yayınları katlanarak devam etmektedir. Türk Devrim Tarihi, Atatürk, İnönü vb. üzerine yazdığı ciltler dolusu kitaplar, onun emeklilik döneminin ürünüdür. Ama bu çalışmalar, kırk yıllık bir birikimin verimidir. Beş kitaptan oluşan Türk Devrim Tarihi'nin son cildi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, 12 Eylül 1980 tarihine kadar gelmektedir. Alışılmış devrim tarihi kitaplarının hiçbiri, konuları bu yıla

kadar getirmez. Bu bakımdan söz konusu eser, yepyeni bir bakış açısıyla ele alınmış, Türk devrimi bir bütün olarak günümüze kadar işlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk üzerine yaptığı çalışma, onun özel yaşamına, kişilik özelliklerine ağırlık veren özgün bir araştırmadır. Atatürk'ün kişiliğini aydınlatmak için daha çok anılarından, not defterlerinden ve mektuplarından yola çıkılmıştır. İsmet İnönü üzerine yapılan kapsamlı araştırmayı da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bütün bunlara kongre, konferans, açık oturum vb. bir dizi etkinlikleri de eklemek gerekir.

“Değişik ay tutulmalarına, güneş tutulmalarına karşın hayatımın aydınlık içinde geçtiğine inanıyorum” sözü onun yaşam felsefesini; *“Tarih Yaşanmış Hayattır”* cümlesi ise tarih görüşünü özetlemektedir.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu, 43 (2009), 467- 472.

GÜNDELİK YAŞAM

LALENİN YOLCULUĞU

Kanuni döneminde Hollanda elçisine armağan edilen lalenin adı geçen ülkede büyük bir ilgiye ve hattâ “çılgnılığa” yol açtığı öteden beri söylenir durur. Ara sıra bununla ilgili törenler yapılır. Ama bunun doğruluğu şüphelidir. Çünkü anılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Hollanda (Felemenk) arasında siyasal, diplomatik ve ticari ilişkiler henüz kurulmamıştı. Başkentte bir Hollanda elçisi de yoktu. Acaba bu efsanenin kaynağı nedir? Öyle anlaşıyor ki bu efsanenin kahramanı İmparator Ferdinand’ın elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq’tir. O da zaten Hollanda’nın değil, İmparator Ferdinand’ın elçisiydi. Busbecq, önce Amasya’ya kadar giderek huzura kabul edildi ve iki ülke arasında altı aylık bir ateşkes elde etmeyi başardı (1555). Sonra, imparator katında kazandığı güvenle sürekli elçi olarak Osmanlı başkentinde görev yaptı. 1556-1562 yılları arasında İstanbul’da kaldı ve pek çok olaya tanık oldu. Görevini başarıyla yerine getirdi. Sekizer yıllık arayla, yüzyılın sonuna kadar yenilenen barış antlaşması da onun eseridir. Türkiye üzerine gözlemlerini dile getirdiği dört mektup, büyük bir değer taşır. Bütün Avrupa’yı Türklere karşı birleştirmek için yazdığı *Türklere Karşı Savaş Tasarısı* da dönemin zihniyetini yansıtmaları açısından önemlidir.

Busbecq zeki, kültürlü ve becerikli bir diplomattı. Büyük bir bilgin, dilbilimci, eski eser meraklısı ve botanikçi

idi. Pek çok dil biliyor ve Türkçeyi de anlıyordu. O tarihte Türkiye'nin Batı'ya üstün olan yönlerini çekinmeden yazmıştır. Türkiye'nin de Batı'da gördüğü yararlı icatları almakta duraksamadığını dile getirir. Onun bu konudaki saptamaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'dan teknoloji aktarması sorununa büyük bir ışık tutar. Ülkesinde görevlerin soyluluğa bağlı olarak dağıtılmasına karşın, Osmanlı'da herkesin bulunduğu makama hakkıyla getirilmesinden şaşkınlıkla söz eder. "En yüksek görevlere gelmiş olanlar çoğu kez çobanlıktan yetişmişlerdir" der. Ankara'daki ünlü Avgustos tapınağındaki kitabeyi kopya ettirip Batı dünyasına tanıtan da odur. Sahaflardan topladığı ve götürdüğü yazma kitapların sayısını bilen yok. Arabalar dolusu kitap götürdüğünden söz etmekte, ayrıca pek çok yazmayı da gemilere yüklediğini yazmaktadır. Bu, Doğu ile Batı arasındaki en büyük kültürel iletişim kaynağıdır. Yüzyıllarca devam eden bu alışkanlık, bugün Avrupa'nın ünlü kütüphanelerini dolduran eserlerin kaynağını oluşturmaktadır. Götürdüğü eşya arasında para koleksiyonu, çeşitli çiçek tohum ve soğanları da var. Kanuni'nin Ferdinand'a gönderdiği bir çift tiftik keçisini de unutmamak gerekir.

Busbecq'in Türkiye'den birçok bitkinin tohumlarını, soğanlarını Viyana'ya götürdüğü ya da gönderdiği söylenir. Kendisi de mektuplarında bundan söz eder. Ancak bunların adını vermiyor. İşte onun lale ve leylak gibi bitkileri Avrupa'ya ulaştırdığı söylentisinin kaynağı budur. Anlaşıldığına göre lale soğanını ve daha birçok bitkinin tohumunu Viyana'ya götüren Busbecq'tir. Götürdüğü soğanlar arasında biri vardı ki Busbecq onun adını bilmiyordu. Bu da "**Tulipa Turcarum**" yani lale idi.

Lale bütün Osmanlı dünyasında bilinen bir çiçektir.

Adı, çok sonra dile getirildiği gibi bir dönemle özdeşleşmiş (1712-1730) ve bu döneme adını vermiştir. Ondan önce de çini, kumaş, tahta ve mermer üzerine motif olarak işlendiği biliniyor. Devlet ricali ve halk arasında yaygın bir çiçektir. Laleyi özenle yetiştirmek, değişik türlerini elde etmek merakı, XVIII. yüzyıldan çok gerilere gidiyordu. Ünlü Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin adı da lale yetiştiricileri arasında anılır. Bu merak giderek bir yarışa döndü. Öyle ki *mahbub* adıyla bilinen lalenin fiyatı 500, 1.000 altını buluyordu. Lise tarih öğretmenim Sabahat Emen, kitabımızın verdiği bu bilgiyi abartılı bulmuştu. Ama doğruymuş. Bir lale soğanının 1.000 altın etmesi, narhla birlikte ederinin 1.000 kuruşa düşmesi pek anlaşılır gibi değil.

Lale fiyatlarına uygulanan narh, bu tür dalgalanmaları önledi. Fiyatlar artık, altınla değil kuruşla değerlendiriliyordu. Bu dönemin yorulmaz araştırmacısı ve uzmanı rahmetli hocamız Prof. Münir Aktepe'nin (1916-1996) yayımladığı bir belge, III. Ahmet döneminde lalenin fiyatları yanında bütün özelliklerini de bize vermektedir. 1138/1726 tarihinde düzenlenen bu narh defteri, lalelerin adlarını, üreticilerini, fiyatlarını ve daha pek çok özelliklerini kapsamaktadır. Yapılacak çalışmalar için paha biçilmez bir kaynaktır (*Tarih Dergisi*, no. 7, 8, 9 (1952-1954)).

Lale Doğu'dan Batı'ya ve Amerika'ya kadar yayılmış bir çiçektir. Buna bağlı bir "çılgınlık" ise Türkiye'de yaşanmıştır. Bir döneme adını vermiş, sanata, şiir ve edebiyata girmiş, Türkiye'nin toplumsal yaşamına damgasını vurmuştur.

Cumhuriyet BT, 1278 (6 Eylül 2011).

ALTIN, GÜMÜŞ, BAHARAT !..

İnsanoğlunun doğada bulduğu, sellerle sularla saf olarak ele avuca gelen ya da ocaklarda ayrıştırılan altın, yüzyıllardan beri çekiciliğini koruyor. Altın ve gümüş, ziynet eşyası olmanın ötesinde değişimin en önemli araçları sayıldı. Haçlı Seferlerinden sonra, Avrupa’da özellikle Akdeniz dünyasında üretimin, ticaretin gelişmesiyle birlikte değerli maden sıkıntısı giderek artıyor, eski ocakların dibinde ve tavanındaki kırıntıları bulmak sorunu çözmeye yetmiyordu. Osmanlılar da Balkanlardaki eski ocakları uzun süre işletmeye devam ettiler.

Baharatın kaynağına gitmek, değerli madenlere ulaşmak için girilen keşif hareketleri insanlığa yepyeni ufuklar açtı. Güney Amerika’nın keşfi, İspanyol fatihlerini (*conquistador*) altın ve gümüşe boğdu. Keşifler, dinsel bir hava yaratılarak yürütülüyordu. Yüce Tanrı, yeni ülkelerdeki “vahşi” insanları Hristiyanlığa kazandırmak gibi kutsal bir görev vermişti onlara! Nitekim, Prof. Salih Özbaran’a göre, Vasco da Gama, Kalküta’ya ulaştığı zaman kendisine buralara niçin geldiği sorulmuş o da buraya “Hristiyanları ve baharatı bulmak için geldik!” yanıtını vermişti. Ama İmparator Ferdinand’ın elçisi Busbecq, amacı çok iyi kavramış ve sorunu birkaç sözcükle şöyle dile getirmişti : “Asıl amaç altındır, din bahanedir!”

İspanyol fatihleri, yerlilerin karşısına onların hiç bilmedikleri, tanımadıkları topla, tüfekte, atla donanmış olarak

çıktılar. Üstelik Kolomb, oraya en vahşi savaşçı köpekleri de götürdü. Yerliler o kadar şaşırılmıştı ki, atın üstünde insan olabileceğini düşünemiyorlardı bile. At üstünde hakladığı bir İspanyolun altından hayvan fırlayıp kaçınca zavallı yerli şaşkınlıktan öleyazmıştı!

Fransızların ünlü *Annales (ESC)* dergisinin “Güney Amerika Yerlilerinin Tarihsel Antropolojisi”ne ayırdığı özel sayıda (no: 5-6 (sept.- déc. 1978)) İnkalar döneminde değerli maden üretimine de yer verilir. XV. yüzyılda İnka İmparatorluğu’nun genişlemesiyle değerli maden üretiminin hızla arttığı görülüyor. 1534-35 yıllarında İspanyollar, ilk iş olarak 10 ton altın ve 70 ton gümüşü yağmaladılar. Hindistan’a gidenler de gemiler dolusu baharatı Lizbon’a taşıyordu. Güney Amerika’da ele geçirilen, yeni ocakların da işletilmesiyle elde edilen ve Sevil’e gönderilen değerli madenler tonlarla hesaplanıyordu. Bu tonlarca değerli madenin ve gemiler dolusu baharatın Avrupa’ya girmesiyle ortaya çıkan sonuçları yabancı ve yerli tarihçiler değerlendirdiler. Bu tonlarca altın ve gümüş yalnız Avrupa’da kalmadı. Bütün Akdeniz dünyasına, İran’a, Hindistan’a kadar yayıldı. Yüzyıllardan beri kurulan ve işleyen dengeler değişmeye başladı... Baharatın Afrika kıyılarından Avrupa’ya ulaşması Doğu ticaret yollarının çöküşünü hazırladı. Artık Osmanlı kendisine gerekli olan baharatı, Hindistan’dan değil fakat Avrupa’dan alıyordu. Bu örnek bile dengelerin ne kadar alt üst olduğunu göstermeye yeter.

Yerliler altını bir değişim aracı olarak kullanmıyordu. Bir ziynet eşyası olmanın ötesinde altın, güneş tanrısının bir simgesiydi. Altının üretilmesi, işlenmesi yerlilerin inanç ve geleneklerinin bütünlüğü içinde çok farklı bir anlama geliyordu. Bu nedenle dışarıdan gelen insanların kıtlıktan

çıkmişçasına “altına hücum” etmelerini de yerliler, pek anlamış değillerdi. Hatta Montaigne’in dediğine bakılırsa bunlar, fatihlere şöyle diyordu: “... altına pek değer vermez, ama, tanrılarımız için kullandığımız altın dışında ne kadar bulabilirseniz çekinmeden alabilirsiniz.” Montaigne Avrupalıların, yerlilere yaptıklarına karşı çıkan ender insanlardan biridir. O, açıkça keşiflerin altındaki zulüm ve baskıyı kınar, hele yerlilerin Hristiyanlaştırılmasını bir insanlık ayıbı olarak görür. İnsanlık dışı davranışları şiddetle eleştirir ve şöyle devam eder: *“Kim ne zaman bezirgânlığı, alışverişi böylesi bir sömürüye götürmüştür? Bunca şehir dibinden yıkılıyor, bunca milletin kökü kurutuluyor, milyonlarca insan kılıçtan geçiriliyor, dünyanın en zengin, en güzel ülkesinin altı üstüne getiriliyor, niçin? İnciler, biberler alıp satacağız, diye. Aşagılık makine zaferleri bunlar. Hiçbir zaman kazanç tutkusu, hiçbir zaman haksız sömürü insanları böylesi korkunç bir kinle birbirine düşürmemiş, bu kadar yürekler acısı kıyımlara yol açmamıştır.”* Bütün bu haksızlıklara karşı çıkan İspanyol düşünürleri de vardı kuşkusuz. Bunların çabaları, modern düşüncenin doğuşuna önemli bir katkıda bulundu (C.B. Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu*, 1996).

Günümüzde yaşlı Anadolu’nun maden, özellikle altın bakımından ne kadar zengin olduğu yeni anlaşıldı. Meğer Anadolu insanı bir altın deryasının üstünde oturuyormuş! Anadolu’nun yoksul köylerinde dolaşan, elbette aslı olmayan “filan bir küp altın bulmuş !” rivayetlerinin altında yatan gerçek buymuş meğer. Anadolu’nun bu durumu, çağdaş conquistator’ların iştahını kabartmaktan geri kalmıyor. Bu zenginliklere konmak için öyle topa, tüfeğe de gerek yok. Bu kaynakların, kendilerine “babalar gibi satılması” yetiyor!

GÜNDELİK YAŞAM

Yüzyıllardan beri İliç'in Çöpler köyünde sessiz sedasız yaşayanlar, buranın en zengin altın yataklarından biri olduğunu nerede bilebilirlerdi? Ama kilometrelerce uzaktan gelenlerin bu yatakları elleriyle koymuş gibi bulmaları şaşırtıcı değil mi? Gediz vadisini yaşanamayacak duruma sokacak nikel işletmelerine karşı Turgutlu halkı, boşuna mı direniyor acaba? Toprağımız, içecek suyumuz zehirleniyor, geleceğimiz karartılıyor, doğamız katlediliyor, ormanlarımız yok ediliyor! Yetkililerimiz ise bütün bunları yalanlamaktan başka bir şey yapmıyor, yapamıyor!

Cumhuriyet, Bilim Teknoloji, 1268 (8 Temmuz 2011).

PİRİNCİN TANELERİ

Fransız *Annales* Tarih Okulu'nun önde gelen temsilcilerinden Lucien Febvre, 1940 yılında yazdığı bir denemede, MÖ V. yüzyılda yaşamış bulunan Herodotos'u, sanal bir ortamda günümüze taşıyarak Avrupa'yı dolaştırır. Gördükleri karşısında onun nasıl bir düş kırıklığına uğrayacağını tasarlar. Öyle ya, günümüzde tamamen Akdeniz ya da Avrupa kökenli sandığımız o kadar çok nesne var ki bunlar saymakla tükenecek gibi değildir. Sözelimi Araplar tarafından İspanya'ya sokulan turuncgiller Uzakdoğu kökenlidir. Serviler Yakın Doğu'dan (doğrusu Anadolu) gelip önce İtalya'da kök salmıştı. Coğrafi keşiflerle gelen biber, domates, patates, tütün, Türk buğdayı denilen mısır... Bütün bunlar Avrupa ile o denli özdeşleşmiştir ki Febvre, "*Bugün portakal ağacından yoksun bir Riviera, servi ağacı olmayan bir Toskana, baharat satılmayan bir çarşı düşünebilir miyiz?*" diye sormaktan kendini alamaz...

Febvre'in saydığı, Avrupa'ya sokulan ürünler arasında "*Arapların hediyesi*" pirinç de var. Arapların Endülüs tarımına katkıları yalnız pirinçle sınırlı değil elbet. Fransız coğrafyacısı Xavier de Planhol, Arapların hurmadan limona, nara kadar Endülüs'e getirdikleri ürünleri saymakla bitiremez. Bütün bunlara ev yapım tekniğinden sulama sistemine kadar pek çok uygulamayı da ekler. İspanyolcaya geçen yüzlerce sözcüğün, deyimmin varlığını da unutmamak gerekir. Pirinç üretim yöntemi de İspanya'da günümüze kadar değişmedi.

Bugün pirinç, tahıldan sonra insanlığın en önemli beslenme kaynaklarından biridir. Fernand Braudel'e inanmak gerekirse pirinç de tahıl gibi kökende Orta Asya'nın kurak vadilerinin bir ürünüdür. Ama pirinç, Çin'in kuzeyine yerleşerek burada kök salmıştır. Kara ve deniz yoluyla Hindistan'a ulaşan pirinç, Filipinlere, Japonya'ya kadar geniş bir alana yayıldı. İskender'in ordusu, pirinci, Hindistan'da tatmıştı. Fakat yaygınlaşması ve Irak'a kadar inmesi VII. yüzyılı buldu.

Pirinç, İlhanlı devletinin gelir kaynakları arasında önemli bir yer tutuyordu. Türkler, pirinçle ilgili terimleri Farsça'dan aldılar: pirinç, çeltik gibi. Pirincin Arapçası erz'dir. Bu da birçok dilde ortaktır: riz, rice... XIV. yüzyılda Anadolu'da, Beylikler döneminde pirinç üretiliyor ve tüketiliyordu. Ayasuluk (Selçuk) pazarında pirinç ticareti yapıldığını dönemin bir İtalyan kaynağı bildirmektedir.

Çeltik üretimi, Osmanlıların Rumeli'de yayıldıkları sırada büyük bir gelişme gösterdi. Filibe'yi ele geçiren Lala Şahin Paşa, burada geniş ölçüde pirinç tarımını destekledi. Filibe en önemli bir üretim merkezi konumuna geldi. XVI. yüzyıl tarihçilerinden Hoca Sadeddin Efendi diyor ki: *"Filibe'nin en büyük özelliği toprağının bereketli oluşu sebebiyle bolluk içinde bulunması ve etrafının geniş çiftliklerle çevrilmiş olmasıdır. Etrafında sayısız köy ve haneler vardır. Her yıl geniş ölçüde ürün kaldırılır. Hatta Rumeli'nin çeşitli yerlerinin pirinç gereksinimini burası karşılar. Hazineye sağladığı kazanç yılda 4 milyon akçadır."* Çeltik üretimi burayla sınırlı kalmadı. Birçok alanda yetiştirilir oldu. Bütün Balkanlara yayıldı. Daha sonra çeltik tarımı Macaristan'a da sokuldu.

Gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de çeltik üretimi çok yaygınlaştı. Bursa, Sakarya vadisi, Kızılcahamam, Beypazarı

vb. çeltik ekiminin yapıldığı en önemli merkezlerdi. İklimin elverişli, suyun bol olduğu her yerde pirinç tarımı yapılıyordu. Defter kayıtları bununla ilgili ayrıntılarla doludur. Ancak kuraklığın ortalığı kasıp kavurduğu zamanlarda sular soğuluyor (çekiliyor, e.n.), tarım yapılamaz duruma geliyordu. Bugün Anadolu'da çeltiğe ve pirince bağlı yer adları, bu ürünün yayılma sınırlarını gösterir. XV.-XVI. yüzyıllarda bol pirinç üretilen yerlerde bugün çeltiğin adı bile bilinmez. Ağlasun kazasının köylerinde üretilen çeltik, 70-100 mud tohum ekilebilecek kapsamda bulunuyordu. Mud, çeltik tarımında kullanılan bir hacim ölçüsüdür. İstanbul mud'u 20 kileye eşittir. Bir kile de 20 okkadır ki bu da 25,656 kg. gelmektedir. Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı Hüdavendigâr sayım defterinden vereceğim bir örnek, çeltik ekiminin ne denli genişlediğini, hatta "kapitalist" bir ivme kazandığını ortaya koyar: Nişancı Feridun Ahmet Bey, Sokullu Mehmet Paşa ile birleşerek Beypazarı'na bağlı Yeniceköy yakınlarında Sakarya nehrinden bir miktar su ayırıp kendi paralarıyla büyük bir bend bağlayıp terk edilmiş toprakları su ile suvarıp 75 büyük mud çeltik tohumu ekilmesine izin verilmiştir.

Çeltik tarımı, buğday, arpa, yulaf vb. ürünlere göre çok zordu. Örgütlenmiş bir iş bölümünü ve teknik bir donanımı gerektiriyordu. Kanalların (arığ) açılması ve temizlenmesi, bunların reis tarafından denetlenmesi, çeltiğin sürekli olarak sulanması ve "ak pirinç" elde edilinceye kadar sürekli bir çabayı gerektiriyordu. Çeltikçi reayasının Prof. İnalçık'ın ayrıntılı olarak açıkladığı gibi özel bir konumu vardı (*Turcica*, XIV (1982)). Pirinç ekilen yerler, tımar olarak verilebilir, kimi zaman özel mülkiyet kapsamına

GÜNDELİK YAŞAM

girebilirdi. Beylik ya da has adı altında Sultanın tasarrufunda bulunurdu.

Pirincin tüketimi genişti. Çorba, pilav ve dolma gibi. Etsiz pilav da düşünülemezdi. Sarayda, şöenlerde yemekler neredeyse pirinçle başlar ve pirinçle biterdi. Tatlıların da çoğu pirince dayalıydı. En çok pirinç tüketen yerlerden biri de vakıflardı. Ticareti serbest fakat denetim altındaydı. Evliya, İstanbul'da pirinç tüccarlarının 400 kişilik bir lonca oluşturduğunu yazar.

Cumhuriyet BT, 1304 (16 Mart 2011).

PATATESİN LEZZETİ

Yeni dünyadan eski dünyaya getirilen mısır, tütün, vanilya, domates vb ürünler arasında patatesin çok önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. İspanyollar, patatesi 1539'da Peru'da buldular. Potosi maden ocaklarında çalışan işçileri patatesle beslediler. Bu bitkinin yayılmasında gemicilerin belirleyici bir rol oynadığını Dr. Galip Ataç yazıyor. Çünkü patatesi bütün dünyaya birbiriyle savaşan gemiciler tanıttı. Ataç, deniz savaşlarıyla patatesin yayılması arasında bir ilişki kuruyor. Başlangıçta mantar olarak kabul edilen patatesin mantar olmadığını bütün dünyaya anlatan da bir İngiliz ve bir Fransız eczacısı oldu. Fransızlar patatesi yer elması olarak adlandırdılar.

Patates, daha XVI. yüzyılda İspanya, İtalya, İngiltere, Almanya'da yayıldı. Almanya'da giderek ekmeğin yerini tutmaya başladı. Ama Balkanlar'da ilgi görmedi. Halk arasında, "Meyvesini yerin altında saklayan bir bitki nasıl yenir?" gibi tepkiler doğuyordu. Oysa mısır, yani o zamanki deyimle *Türk buğdayı* Rumeli'de çabucak yayılmış ve çok geçmeden de Anadolu'ya geçmişti. Buna karşılık patatesin Türkiye'ye çok geç girdiğini biliyoruz.

Doğu Anadolu'ya patatesin Almanya - Polonya - Rusya üzerinden girdiğini Derleme Sözlüğü'ndeki kartol, kartal, kartul vb sözleri kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi bu yerel ağızlardaki söyleyiş biçimi Almanca kartofell sözünden

bozmadır. Batı Anadolu'ya ise Amerika yerlilerin dilindeki adıyla, yani patates olarak girdi. Patatesin 1870'li yıllarda Aydın vilayetinde yani İzmir, Aydın bölgelerinde üretilip tüketildiği anlaşıyor. Çünkü o yıllarda patatesin Akhisar pazarında satıldığı, pek büyük ilgi gördüğü, halkın patates tarımının nasıl yapıldığını öğrenmek için Vilayete başvurduğu dönemin gazetelerinde yazıyor. Anlaşıldığına göre patates tarımı ülkenin bir çok yerinde yapılmaya başlandı. Buna yöneticilerin önyak olduklarına şüphe yok. Nitekim patates ekimini Kastamonu'ya da, daha sonra Vali olarak bulunduğu Musul'a da götüren Ebubekir Hazım Tepeyran olmuştur.

Reşat Enis, patatesin Adapazarı'na nasıl girdiğini yıllar önce şöyle anlatmıştı:

“150-200 sene evvel Adapazarı'na gelen bir göçmen beraberinde getirdiği patates tohumlarını ekmiş. Mahsul yılın da aşar memurları gelmiş, fakat vergi alacak bir şey görememişler toprak üzerinde.

Pazara giden patatesler alıcı bulamamış. Evinde patatesleri kaynatıyor. Halk haşlanmış patatesleri beğeniyor. Patates ekimi de başlıyor Adapazarı'nda...”

Artık bugün bütün dünya patatesi biliyor, üretiyor ve tüketiyor. Ama bu değerli ürünün, bozulduğu zaman milyonlarca insanı zehirleyip öldürdüğünü de biliyoruz. Özellikle İrlanda'da geçmişte çok büyük zararlara yol açmıştı.

Dr. Galip Ataç, patatesin üstün besleyici niteliklerini ve lezzetini saymakla bitiremez. Kimi hastalıklar için “mucize” denebilecek bir etkisi olduğunu söyler. Şöyle diyor:

“Patatesin en büyük fazileti şeker hastalığında görülür. O derecede ki buna mucize demek mümkündür. Şekerli

hasta çokça et yemekten, çokça yağ yemekten, yahut ters bir iş yaptığından kendisini kaybeder. O vakit hekimler yetişirler, 'aman çokça patates yediriniz' derler. Gözlerini yummak üzere olan şekerli hasta yeniden dirilir."

Bu satırları okuyunca şaşırdım kaldım. Doğrusunu söyleyeyim, oldukça da rahatlamadım değil! Çünkü bugünkü hekimler bizlere yani şeker hastalarına patatesten uzak durmamızı salık veriyorlar. Ya da başka sebzeler içinde tüketilmesi gerektiğini öğütlüyorlar. Peki Ataç, yanlış mı yazıyordu. Acaba o yazının yazıldığı daha doğrusu o söyleşinin radyoda yapıldığından bu yana geçen yaklaşık 70 yıl içinde yeni buluşlar mı ortaya konmuştu? Bunu bir hekime danışmalıydım. Elbette aklıma, bu konulara hiç de yabancı olmayan, midelerimizi her deldirdiğimizde soluğu kapısında aldığımız, ne yazık ki o da bizler gibi emekli olan Dr. Eren Akçiçek geldi. Akçiçek, 1940'lı yıllardaki bu bilgilerin eskidiğini söyleyerek şunu ekledi: "Patatesin bileşikleri çabuk emildiğinden hemen insüline yanıt vermektedir."

Evet durum anlaşılmıştı. Bizler yani şeker hastaları, Dr. Galip Ataç'ın lezzetini, yararlarını öve öve bitiremediği, yenmesi konusunda türlü tarifler verdiği patatesten elden geldiğince uzak durmaya devam edecektik...

Cumhuriyet BT, 1271 (29 Temmuz 2011).

OKUDUKLARIM

FRANZ TAESCHNER ve ANADOLU YOLLARI

Türk Tarih Kurumu'nun yıllar önce Türkçeye çevirttiği eserler arasında ünlü Alman bilgini Franz Taeschner'in (1888-1967) *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları* (Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen, Leipzig, 1924, 1926) adlı eseri de var. İki cilt halinde çevrilen bu eser TTK kütüphanesinde bulunmaktadır (çev./131). Şimdiye kadar pek çok tarihçi ve sanat tarihçisi bu çeviriden yararlanmıştı. Eseri Türkçeye çeviren, daha önce yazarın iki makalesini dilimize kazandırmış olan ünlü coğrafyacı Hamit Sadi Selen'dir.

Taeschner'in söz konusu eseri, bir başka çevirmen tarafından yeniden dilimize çevrildi ve bu kez tek cilt halinde basıldı (*Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, ed. Yücel Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2010). Yayınevinin önsözünde yer alan eserin, “günümüze kadar Türkçeye kazandırılmamış” deyimi bu yüzden havada kalmakta, geçmişte yapılanları görmezlikten, bilmezlikten gelme alışkanlığımıza bir yenisi daha eklenmektedir. Ancak her ne olursa olsun yapılan işin önemini vurgulamayı da unutmuyoruz.

Franz Taeschner Osmanlı coğrafyasından Ahiliğe ve özellikle Osmanlı tarihçiliğine kadar pek çok alanda eser vermiş ünlü bir doğubilimcidir. Tarihçiliğe katkısı, XV. yüzyılın en önemli kaynaklarından biri olan Neşri'nin iki yazmasını ayrı ayrı yayımlamış olmasıdır (Band I, Cod.

Menzel, 1951; Band II, Cod. Manisa 1373, 1955). Ahilik ve bu yazmalar üzerine yaptığı çalışmalar da Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonraki çalışmalarında, Anadolu, İran ve Irak yol ağı açısından büyük önem taşıyan Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil- Sefer-i Irakeyn* başlıklı eserine ağırlık verdi.

Taeschner'in ilk araştırması, Osmanlılarda coğrafya üzerinedir (çev. Hamit Sadi, *Türkiyat Mecmuası*, II (1926)). Gerçi Doktor Adnan Adıvar bu makaleyi kimi yönlerden eleştirmiştir. Ama bunun Osmanlılarda coğrafya konusunda ilk derli toplu monografi olduğuna şüphe yoktur. Bu çalışmayı yaparken henüz Türk Kurtuluş Savaşı bitmemiş, Lozan da imzalanmamıştı. O yıllarda işgal altında bulunan İstanbul'a bir Almanın girmesine olanak yoktu. Bundan ötürü dönemin Alman Türkologları kendisine büyük destek verdiler. Türkiye'ye ancak 1924 yılında gelebildi ve pek çok malzemeye ulaştı. Anadolu yolları için büyük bir kaynak olan fakat o dönemde henüz basılmamış bulunan Evliya Çelebi'nin IX. cildini de incelemek fırsatını buldu.

Taeschner'in Osmanlı coğrafyası konusunda kullandığı kaynakları, yollar için de geçerlidir. Deniz coğrafyası açısından da Piri Reis'in en önemli kaynak olduğunu dile getirir. Son yıllarda Mahmut Ok'un yayımladığı Mehmet Aşık'ın *Menazirül Avalim* başlıklı eserini, "doğu nitelikli coğrafyanın son ürünü" olarak kabul eder. Kâtip Çelebi, "toplayıcı bir yazar"dır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi ise bölgesel coğrafyanın en "büyüğü"dür. Yalnız, Taeschner'in, Kâtip Çelebi'nin Evliya'dan haberi olmadığını vurgulamasını anlamaya olanak yoktur. Çünkü Kâtip Çelebi 1657'de öldüğü zaman, Evliya, yolculuklarına devam ediyordu ve eserini de henüz yazmamıştı. Bu

kaynakların dışında Taeschner, sefer günlüklerini, diğer Osmanlı kaynaklarını da kullanmış, özellikle yabancı seyahatnamelerden geniş ölçüde yararlanmıştır.

Anadolu yol ağının Osmanlı dönemindeki durumunu kavramak için Taeschner, Selçuklu döneminden geriye giderek antik döneme, Haçlı Seferlerine, Bizans çağına, Beylikler zamanına kadar inmek için Anadolu'nun topografyasını ele almayı zorunlu görmektedir. Kervan yollarının gelişimi ve işlerlik kazanması, Anadolu yol ağının biçimlenmesinde önemli bir rol oynar. Bir başka nokta da, askeri yolları ayrı tutmasıdır. Ancak ordu yolu kesin değildi. Kimi zaman bu yolun kervansaraylar tarafından kullanıldığı da görülmektedir. Benzer bir uygulama Hac yolları için de geçerlidir.

Ulaşım bakımından pek elverişli olmayan Anadolu'nun kapılarında son derece uygun bir merkez bulunmaktadır ki, o da İstanbul'dur. Burası Anadolu ile Balkanlar arasında doğal bir merkez işlevi görmektedir. Dünya ulaşımı açısından Anadolu'nun en elverişli yeri Batı kıyılarıdır. Burada iç Anadolu'ya kadar uzanan ve aralarında geniş vadiler oluşturan kıyı çizgisine dikey olarak uzanan silsileler ulaşımına çok elverişlidir. İzmit körfezinden başlayan yol, Tarsus ve Kilikya'dan geçerek Amanoslar üzerinden Kuzey Suriye'ye gidiyordu.

Anadolu yol ağı ekonomik, siyasal ve askeri gereksinimlere göre oluştu ve gelişti. Bu sistem Tanzimat dönemine kadar devam etti. Çağdaş Batı kökenli ulaşım araçlarının ortaya çıkması ve Türkiye'ye girmesiyle birlikte yol güzergâhları temelinden değişti. İşte Taeschner'in bu anıtsal eseri, bu gelişimin ve dönüşümün tarihsel sürecini açıklar.

BİLGİSAYAR VE BİZ

Atalarımız matbaayı Batı'dan üç yüzyıl sonra aldılar. Bu gecikmenin elbette bir takım sosyal, ekonomik, kültürel vb. nedenleri vardır. Bunlar üzerinde tek tek durmak bu yazının kapsamı dışındadır. Ancak basılı kitaba olan ilgisizlik ve duyarsızlık da herhalde bu gecikmede etkili olmuştur. Fakat bütün bunlardan çok daha önemli olan, Osmanlı toplumunda basılı kitaba gereksinim duyulmamasıdır. Bürokrat kesimin, ulemanın okuma yazma bilmesi yetiyordu. Medreselerin öğrenci kadrolarına bakmak okuryazarların sayıları konusunda bir fikir vermektedir. Hücre sayıları sınırlıydı. Bu bakımdan öğrenci sayısı da oldukça azdı. XVII. yüzyıla kadar matbaadan yalnızca bir Osmanlı tarihçisi söz etmiştir. Bu da Peçuylu İbrahim Efendidir (1574-1649). Peçuylu, “*kâfirin özge icadı*” olarak nitelendirdiği matbaanın yararlarını özet olarak anlatır ve basım tekniğine getirdiği kolaylıkları çarpıcı bir biçimde dile getirir. Kendisi basılı kitapları görmüş ve kullanmıştı. Macarca, belki Sırpça da biliyordu.

Matbaa Lale Devri'nde, İbrahim Müteferrika gibi bir bilge kişinin, Sait Efendi gibi aydın bir devlet adamının çabalarıyla ülkemize girdi. Gerçi ondan önce yabancı dilde kitap basan matbaalar vardı. Ama bunların ülkenin kültürel yaşamına önemli bir katkıda bulunduğu söylenemez.

Her yıl matbaa konusunu işlerken, öğrencilerime şu

açıklamayı yaparım: Matbaanın üç yüzyıl gecikmeyle gelmesinin yarattığı boşluk, hâlâ doldurulmuş değildir. Türkiye bugün bilgisayarı çok fazla zaman yitirmeden yakalamıştır. Peki matbaa örneğinde olduğu gibi, bilgisayarı almak için de üç yüzyıl beklediğimizi varsayalım. Bundan üç yüzyıl sonra dünya ile aramızda doğacak farkı düşünebiliyor musunuz? Dünya nereye gider, biz nerede oluruz?

Bugün bilgisayar günlük yaşamımızın vazgeçilmez bir aracı olmuştur. Fakat çağımızın bu harika buluşuna uyum sağlamak, hele yıllarca kırık dökük daktilo ile işlerini yürütmüş olan bizler için pek kolay olmamıştır. Bir aralık, fakültemiz sekreterinin aracılığıyla, taksitle elektrikli bir daktilo edindiğimizde dünyalar bizim olmuştur. Öyle ya, elimiz tuşlara değdiği anda makine oldukça düzenli bir sesle çalışıyor, çok düzgün harfler kâğıt üzerinde yerini buluyor, kâğıdı baştan sondan ayar yapmak gereği de duyulmuyordu... Sonra üniversitemizin de desteğiyle bilgisayarlar masalarımızın üzerine yerleştiği zaman, oyuncağına kavuşan çocuklar gibi sevindik... Sevindik ama bu alet nasıl çalışırdı, nasıl kullanılırdı? *Mause* yani fare bu aletin içinde dolaştığında dünyanın kapıları önümüzde açılıyordu. Açılıyordu ama işlerin o kadar da düzgün gittiği söylenemez. Tıkanmalar, ardı arkası kesilmeyen virüsler, sık sık başımıza gelen elektrik kesintileri yüzünden bütün çabamızın, emeğimizin boşa gitmesi... Bütün bunlar, elbette zaman zaman düş kırıklığı yaratıyordu. Hele hele daktilo gelenekinden gelen bizlerin bu yeni aygıtları dizginlemesi de kolay olmuyordu. Eski makinelerimize dönüşün söz konusu olmadığı, olamayacağı da bir gerçektir. Bütün bunları, değerli çevirmenimiz ve deneme yazarımız Şadan Karadeniz'in bilgisayar üzerine yazdıklarını okuyunca düşündüm. Bu ve

buna benzer öykülerle, denemelerle, bilgisayarın edebiyatımızda hak ettiği yeri almaya başladığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Karadeniz de bizler gibi bilgisayarın başına sonradan oturanlardan...Çektiği sıkıntıları, bilgisayarla iletişim kurma çabalarını, burada üzerinde durduğumuz eserinden başka, daha önceki yazılarında da dile getirmişti. Buradaki öyküler ise “findıkfaresiyle bilgisayar faresi” arasında geçtiği varsayılan sanal bir konuşmayla başlıyor. Hiç mi hiç özgürlüğü olmayan bilgisayar faresi sonunda seçimini yapacak, “ne olursa olsun” findıkfaresiyle gitmeğe karar verecektir. Acaba?..

“Bir Öykünün Yazılımı”, “Öykü Yazan Bilgisayar” vb. yazılar, bilgisayarın gücünü ortaya koyuyor. Karadeniz bu bilgisayar öykülerinde insanın bilgisayar, daha doğrusu çağdaş teknoloji karşısındaki yalnızlığını da dile getiriyor. Nitekim zaman zaman denetimimizden çıkıyor bilgisayar. İşte çarpıcı bir örnek:

“Elini uzatıp -buz gibi soğuk fareyi- avucuna aldı, belli belirsiz titreyen üç parmağıyla usulca bastı. Gözlerini bilgisayarın beyaz camına dikti. Bir soru belirdi beyaz camda: “Ölmek istediğinizden emin misiniz” (s. 44).

Ya mektup konusu? Bilgisayar, insanlar arasındaki gücünü ortaya koymaktadır. Bilgisayar, insanlar arasındaki iletişimi kökünden değiştirmiştir. Yüzyıllardan beri ilişkilerin temelinde yer alan mektup, yerini *e-mail* 'e, yani elektronik postaya bırakmak üzeredir. Her gün bilgisayarımızı açtığımızda gerekli gereksiz onlarca *e-mail* gözlerimizin önünden geçip gitmektedir. Karadeniz, bunların gerçek anlamda mektupların yerini tutamayacağına vurgulamaktadır.

Oysa mektuplar, gerçek mektuplar, bizim parçamızdır, kâğıtta¹ göz izimiz kalır. Yazdıktan sonra göndermekten vazgeçebiliriz; düşünecek zamanımız vardır; oysa e-mail mektuplarını göndermekten vazgeçmek için zamanımız yoktur; yazmamızla göndermemiz bir olur onları. Aslında gerçek mektupları göndermekten caymak da her zaman öyle kolay değildir, onları çöpe atarken koparıyormuşuz gibi bir duyguya kapılırız (Biraz abartıyor olabilirim, ama özde doğru, sanırım)... (s.48)

Sorun herhalde yazma kitap ile basma kitap arasında görülen benzer bir yarışa doğru gitmektedir. E-posta/el yazısı mektup, e-kitap/basma kitap... Belki de bunlar daha uzun süre bir arada yaşayıp gideceklerdir...

Virgül, 78 (Kasım 2004), 22.

CEM SULTAN ARAŞTIRMALARINA YENİ BİR KATKI

Cem Sultan, gerek Doğu'da, gerek Batı'da en çok ilgi uyandıran Şehzadelerin başında gelmektedir. Onun Avrupa'da geçen serüven dolu yaşamının ötesinde Doğu - Batı siyasetini çok geniş ölçüde etkileyen biri olması, bu ilgiyi arttıran bir etken olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Bilimsel araştırmalar yanında roman türündeki eserlerin çokluğu da üzerinde durulması gereken bir konudur. Rahmetli Cavit Baysun'un belirttiği gibi "esrar dolu ölüümüyle dikkatimizi çeken Cem Sultan'ın, XV. asır Türk edebiyatının orta halli bir Şairi olması da kendisine başka bir" özellik vermektedir. Cem Sultan üzerine şimdiye kadar gerek Doğu'da, gerek Batı'da pek çok araştırma yapıldı. Thuasne, Ahmet Refik, Baysun, Ertaylan, Vatin, vb. tarihçilerin olayı çok geniş boyutlar içinde ele alıp değerlendirdiklerini belirtmek gerekir. Uzunçarşılı, şerafettin Turan, Lefort gibi tarihçiler de onunla ilgili yığınla belgeyi gün ışığına çıkardılar.

Bu genel çerçeveyi çizdikten sonra, Münevver Okur Meriç'in son yıllarda ölkemizde konuya ilişkin olarak yayımlanan en kapsamlı çalışması üzerinde durmak istiyoruz. Araştırma dört ana bölüme ayrılmaktadır. Cem'in yaşamı ve ailesi, esaret dönemi, yurtdıőındaki yaşamı, çocukları, resimleri vb. ilk bölümde geniş ölçüde iőlenen

konulardır. İkinci bölümde Cem'in edebi kişiliği ele alınmıştır. Üçüncü bölüm Sultan Cem'in eserlerine ayrılmıştır. Burada Türkçe - Farsça divanları, mesnevileri, mektupları vb. üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölüm de Cem'in eserlerinden yapılan seçmeleri kapsamaktadır.

Yazarın konuyu işlemek için gösterdiği çaba her türlü takdirin üstündedir. Bu konuda bilinen ve şimdiye kadar kullanılan kaynakların dışında yazarın daha pek çok belgeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan vakıf kayıtları, defter ve belgeler de taranmıştır. Tereddüt edilen kimi konularda Avrupa kütüphanelerinde bulunan eserlerin fişlerinin örnekleri getirtilerek incelenmiştir. Bu, yazarın bilimsel titizliğine önemli bir kanıttır. Kitapta kullanılan görsel malzeme ve tıpkıçekimler, eseri daha çekici kılmaktadır.

Fatih'in ölümüyle birlikte ortaya çıkan bunalım, bu Hükümdarın son yıllarında emlak ve evkafı nesh etmiş olmasıyla yakından ilgilidir. Vakıf ve mülklerin tımara dönüştürülmesi geniş bir çevreyi rahatsız etmiş, uygulamadan sorumlu tutulan Karamanlı Mehmet Paşa, Fatih'in ölümüyle ortaya çıkan karışıklıklar sırasında öldürülerek evi yağmalanmıştır. II. Bayezit'in tahta geçtikten sonra bu uygulamayı durdurması, yığınla tapu - tahrir defterinin ortaya koyduğu gibi vakıf ve mülkleri eski sahiplerine geri vermesi anlamlıdır. Burada kapıkulunun, evkaf ve emlakın bozulmasından hoşnut olmayanların ve ulemanın yeni Padişah'a verdiği desteğin önemini özellikle vurgulamak gerekir.

Bayezit'in tahtı ele geçirmesini kabul edemeyen Cem Sultan, kardeşine savaş açtı. Cem'in İtalyan ve Rum dânişmanları, kendisinin Fatih'in tahtta bulunduğu sırada

doğmuş olmasından ötürü tahtın vârisi olması gerektiği tezini işliyorlardı. Öte yandan Fatih Kanunnamesi'nde, şehzadelere yazılacak hükümlerde kullanılacak elkapta "*Varis-i mülk-i Süleymani oğlum Sultan Cem*" denilmekte, bu da Fatih'in tahtı küçük oğluna vasiyet ettiği biçimde yorumlanmaktadır. Uzunçarşılı, buraya Cem'in adının konulmasını Veziriazam'ın (Karamanlı Mehmet Paşa) gayretkeşliğine bağlamaktadır. Ancak Saltanat iddiasında Cem'in bu elkaba dayanıp dayanmadığını ve onu kullanıp kullanmadığını bilmiyoruz. Bugün elimizde bulunan Fatih Kanunnamesi, II. Bayezit zamanında yapılmış bir düzenlemedir. O halde niçin Sultan Bayezit bu elkabı olduğu gibi bıraktı ve değiştirme yoluna gitmedi? Demek ki Bayezit, örnek olarak verilen bu yazışma kalıbını kendi saltanatı için tehlikeli bulmadı.

Tahtı elde etmek için ayaklanan Cem Sultan, üzerine gönderilen kuvvetleri yendikten sonra 30 Mayıs 1481'de Bursa'ya girer, hutbede adını okutur ve para bastırır. (Bu para, bugün açık arttırmalarda bin doların üstünde alıcı bulmaktadır.) Bursa'da çıkardığı bir ferman (tıpkıçekimi veriliyor) son derece önemlidir. Anadolu sancakbeylerine, mal müdürlerine ve kadılarına hitaben yazılan bu fermanda, amillerin topladıkları akçaları Hazine'ye teslim etmeleri isteniyordu. Bu, Saltanat değişmelerinde eski akçaların toplanıp Hazine'ye teslim edilmesiyle ilgili geleneksel bir uygulamadır. Babinger, İnalcık ile Anhegger, Beldiceanu gibi tarihçilerin yayımladıkları bir kanunname suretinde bunun pek çok örneklerini bulabiliyoruz.

Cem Sultan, talihini Mısır Sultanı katında denemesi, Karamanoğullarından destek araması, kardeşiyle herhangi bir uzlaşmaya varamaması üzerine, canını kurtarmak

için Rodos'a geçti. Fakat gelişmeler umduğu gibi çıkmadı. Çünkü artık Cem, şövalyelerin elinde değerli bir tutuştan başka bir şey değildi. Bir yandan Cem'i oldukça iyi karşılayan ve onunla sofraya oturan Üstadiazam Pierre d'Aubusson, Papa'ya ve Hristiyan hükümdarlara yazdığı mektupta şöyle diyordu: "*Şimdi Mehmet'in menfur ırkını mahvetmek artık Hristiyanların elindedir...*" Caoursin, Cem'i Rodos'ta yakından tanımış, Üstadiazam'la aralarında geçen bütün konuşmaları kaydetmiş ve Şehzade'nin oldukça canlı bir betimlemesini yapmıştır: "Yirmi sekiz yaşında, boyu uzun, sağlığı yerinde, gözleri mavi, biraz da şaşı..."

Pierre d'Aubusson bir yandan Cem ile bir antlaşma imzalarken, öte yandan II. Bayezit ile de görüşmelere başlamaktan hiçbir tedirginlik duymuyordu. Cem işin ne kadar vahim olduğunu yavaş yavaş kavramaya başlamıştı. Rodos'taki oturma süresi otuz üç gün süren Şehzade, buradan Fransa'ya götürüldü. Artık şövalyelerin tutsağı olmuştu. Şatodan şatoya götürülüyor, üzerinde pazarlıklar sürüyor, kurtarılması için yapılan girişimlerden hiçbir sonuç alınamıyor, adı Fransa'da dolaştığı yerlerde derin izler bırakıyordu. Nitekim Guy Allard'ın XVII. yüzyılda yazdığı *Philipine Hélène de Sassenagé'in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan* (çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, 2006) adlı çalışma, roman türü bir eser olarak kimi zaman doğru olan yerel geleneklere, söylentilere dayanmaktadır. Meriç'in eseri Cem'in Fransa'daki yaşamına geniş yer veriyor. Meriç, onun buradaki yaşamının geçtiği şatoların bugünkü durumlarını da görsel malzemeyle yansıtmakta, bu da bize Şehzade'nin yaşamının ne kadar sıkıcı olduğunu düşünme fırsatını vermektedir. Bourganeuf kasabasındaki Blancfort'un yedi katlı, kalın duvarlı ünlü şatosu da onun kaldığı yerlerden biriydi. Yaşadığı kat bugün Cem Kulesi

(Tour de Zizim) olarak bilinmektedir. Cem uluslararası bir sorun haline gelmişti. Şövalyelerden başka Papalık, Macar ve Napoli krallıkları da bu şehzadeyi ellerinde tutmak istiyorlardı.

Şövalyelerin sonunda Cem'i Papa'ya teslim ettiklerini, Fransa kralı ile Papa arasında yapılan pazarlıkların sonucunda Şehzade'nin Kral'a gönderildiğini biliyoruz. Ancak kısa bir süre sonra Cem hastalanarak öldü. Elbette oldukça sağlıklı ve yaşı da epeyce genç olan Cem'in ölümünün doğal olmadığı kabul edilmektedir. O dönemde çeşitli zehirler biliniyor ve bunlar güçlü bir silah olarak kullanılıyordu. Shakespeare'in trajedilerinde çok sık gördüğümüz zehirleme/zehirlenme olayları rastlantı değildir.

Meriç, arşiv kayıtlarına dayanarak Sultan Cem'in ailesinin tasarrufunda bulunan mülk ve vakıflarla ilgili oldukça ayrıntılı ve özgün bilgiler vermektedir.

Sultan Cem'in çeşitli dönemlerde yapılmış resimleri üzerine verilen bilgiler, Semavi Eyice'nin kapsamlı bir araştırmasına dayanmaktadır (*Belleten*, sayı 149 (1973)). Bağdaş kurmuş, elinde kalem, minyatür çizerken gösterilen bir resmin Bellini tarafından çizildiği ve Sultan Cem'i temsil ettiği ileri sürülmektedir. Resmin kenarındaki "Amel-i İbn-i Müezzîn ki ez üstadan-ı meşhur-ı Frangest" kaydı, herhalde bu resmin kopya edildiğini göstermektedir. Nitekim Fernand Braudel de bu iddiayı doğrulamaktadır. Fakat Braudel, bu ünlü resmi yüksek düzeyde bir Türkün oturma biçimine örnek olarak göstermekte, bunun Cem'e ait olup olmadığı konusunda bir şey söylememektedir (*Civilisation matérielle*, cilt I, 1969, s. 272 -73). Nedim Gürsel, Cem'in bilinen resimleriyle bu resim arasındaki benzerliğe dikkati çekmektedir. Bellini'nin

İstanbul'da bulunduğu sırada Cem'in Karaman Valisi olduğu biliniyor. Fakat bir ara onun İstanbul'a gelmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu tablo bugün Boston'da Isabella Stewart Gardner Müzesi'nde sergilenmektedir (Nedim Gürsel, "Cem Sultan Boston'da Yaşıyor", *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1990).

Eserin ikinci bölümü Sultan Cem'in edebi kişiliğine ayrılmıştır. Eğitimi, şehzadelerin geleneksel eğitim yöntemlerinden farksızdır. Çocuk yaşta Farsça öğrenmesi, Arapçaya da ilgi duyması, kitaplar yazılması vb. konunun ayrıntılarıdır. Şehzade'nin Konya'daki çevresi üzerinde durulmakta, şiire olan ilgisi açıklanmakta ve bu konuda belli başlı kaynaklardaki bilgiler sıralanmaktadır. Meriç'e göre Cem, şiirle ilgisini hiçbir zaman kesmedi ve yaşadığı koşulların zorluğunu dile getiren dizeler yazmaya devam etti. Bu dizeler içinde çok ünlü olan ve Sadi'ye mal edilen dizelerin de Cem'in olduğu kanıtlanmıştır: "*Cam-ı Cem nuş eyle ey Cem bu Frengistandır / her kulun başına yazılan gelir devrandır.*" Bu bağlamda Meriç, Cem'in şairliği ve şiirleri üzerindeki çözümlemeleriyle konuya önemli bir katkı sağlamaktadır. Cem'in Türkçe ve Farsça divanları, *Cemşid-i Hurşid* mesnevisi de yazarın ele alıp işlediği konular arasındadır. *Cemşid-i Hurşid* mesnevisiyle ilgili ayrıntılar, Sultan Cem'in edebi kişiliğinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Kaldı ki yazar önsözde, "çalışmamızın bir diğer hedefi Sultan Cem'in şairliğinin, edebi kişiliğinin kendi sesinden, kendi sözünden ortaya çıkarılmasıydı" demektedir. Eserin bu açıdan amacına ulaştığına hiç şüphe yoktur.

Meriç gerek eserinde, gerek kendisiyle yapılan söyleşilerde (*Cumhuriyet Kitap*, sayı 890; *Zaman*, 10 Temmuz 2007), Cem'in "asi Şehzade" olmadığını, eski Türk devletlerinde

geçerli olan ülüş düzenine göre Hanedan topraklarında hak iddia ettiğini ve bu konuda haklı olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Bu konu üzerinde kısaca durmayı gerekli görüyoruz: “Orun ve ülüş”, eski Türklerde her kabilenin, her oymağın, kavim ve toplum içinde birçok şey üzerinde hukuklarını gösteren kurumdur (Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Türk Huk. ve İkt. Tar. Mecm* I (1931), s. 121-133)). Buradan hareketle, Osmanlılarda Saltanat veraset hukukunu ülüşle açıklamak doğru gibi görünüyorsa da, bu pek yerinde olmasa gerekir. Nitekim bu konuda Halil İnalcık şu açıklamayı yapmaktadır;

*Osmanlıların hakimiyet anlayışında, Orta Asya geleneklerine ne derece bağlı olduklarını (...) belirtmeye çalıştık. Bununla beraber şu da bir vakiadır ki, bu telakkiler ve müesseseler çok defa asli mahiyetlerini kaybederek birer sembolden ibaret kalmış, yahut muhtelif tesirler altında gelişmiş ve değişmiştir. Osmanlı devleti ileri tekâmül safhalarında gittikçe daha gayri şahsi, daha bölünmez bir hükümdarlık otoritesi mefhumuna yükselmiş, buna muvazi (koşut) olarak hâkimiyetin intikali konusunda tamamiyle farklı usullere tabi olmuştur. İlk mühim tekâmül, uç beyliğinden saltanata geçişte olmuştur (“Osmanlılarda Saltanat Veraseti”, *Siyasal Bil. Fak. Der.*, XIV/ 1 (1959), s. 89)).*

Osmanlılarda tahta kimin geçeceği konusunda kesin bir kural yoktu. Tahta oturan kişi, Nizam-ı Âlem için kardeşlerini ortadan kaldırma hakkını Fatih Kanunnamesi'ne göre elinde tutuyordu. İlk önemli örneği Yıldırım Bayezit vermiş, babasının şehadeti üzerine tahta geçmiş ve düşmanı kovalamakta olan kardeşi Yakup Çelebi'yi boğdurtmuştur. Bunun daha pek çok örneği bulunmaktadır. Fatih'in bu konuda kesin bir kural koymayışı, *saltanat*

kime müyesser olursa gibi muğlak bir ifade kullanması, işin biraz da *takdir-i ilahiye* bırakıldığını göstermektedir. Padişahın sağlığında bütün erkek çocukları tahtın varisi olarak görülebiliyordu. Nitekim Fatih'in ölümünden sonra hem Bayezit'e hem de Cem'e haber gönderilerek İstanbul'a çağrılmaları bunu kanıtlamaktadır. Sonra "mutlak ve bölünmez bir egemenlik" anlayışına göre diğer kardeşlerin saltanatı hak iddia etmeleri, onların asi sayılmaları anlamına gelmektedir.

Cem'in ülkenin Anadolu ve Rumeli olarak iki kardeş arasında paylaşılması önerisi, Osmanlıların ulaştığı egemenlik anlayışıyla bağdaşmıyordu. Nitekim Osmanlı Hanedanının sözcüsü konumunda olan Hoca Sadeddin Efendi, Cem'i ağır bir biçimde suçlamaktan geri kalmaz. Bayezit, ülkenin ikiye bölünmesi önerisini getiren Cem'in elçisi Selçuk Hatun'a ve diğer temsilcilere "*Padişahlar arasında akrabalık yoktur*" yanıtını vermiştir.

Sonuç olarak şunu belirtmek istiyoruz: Eski Türk geleneklerinin Osmanlı saltanat ve egemenlik anlayışı üzerindeki etkisini yadsıyamayız. Ama Bayezit-Cem olayını bu bağlamda açıklamaya olanak yoktur. Bayezit erken davrandığı için tahta geçmiş, Cem de saltanatı elde etmek veya ülkenin bir bölümüne sahip olmak için ayaklanmıştı. Olayın özü budur.

Bu ayrıntı ve önemsiz eleştiriler elbette söz konusu eserin değerini küçültmez. Sultan Cem üzerine yepyeni, ayrıntılı olarak belgelenmiş, edebi kişiliğini ağırlıklı olarak değerlendiren bir eser karşısında bulunduğumuzu unutmamak gerekir.

YENİ BİR İSTANBUL KILAVUZU

Prof. Salih Özbaran'a gönderilen paketin içinden adıma çıkan iki kitap, beni yıllar öncesine, Çapa Yüksek Öğretmen Okullu günlere götürdü. Kitaplardan biri, Eray Canberk'in *Şiir Yazıları*, diğeri de Rüknü Özkök'le birlikte hazırladıkları *Ömür Biter İstanbul Bitmez* başlıklı eserdir.

1962 yılında Yüksek Öğretmen Okuluna girmiştim. Bir akşam okulun ikinci katında birkaç arkadaş, henüz buraya yeni girmiş olmanın tedirginliği ile bekleyorduk. Üst sınıfta olduğu anlaşılan oldukça kibar bir genç bize yaklaştı: "Arkadaşlar ben, Fransız Filolojisinden Eray Canberk, sizler Yüksek Öğretmen'e yeni mi geldiniz?" diyerek bizimle tanıştı. Bu İstanbul efendisi ile tanışmamız böyle oldu. Salih'i masa tenisi birinciliği kupasını alırken gördüm. Rüknü'yü ise *İki Efendi'nin Uşağı*'ndaki rolüyle tanıdım. O günlerde Çapa'nın yemekhanesini, bahçesini, kütüphanesini, çalışma odalarını, konferans salonunu ve seksen doksan kişilik ranzalı yatakhanelerini paylaştığımız arkadaşlar, sonraki yıllarda Türkiye'nin eğitim, bilim ve kültür yaşamına önemli katkılarda bulundular ve bulunmaya devam ediyorlar. Çetin Börekçi gibi, Ahmet Şerif'in *Tanin*'deki gezi yazılarını bugünkü kuşaklara aktaranlar da ne yazık ki aramızda değil artık.

Okulumuz aynı zamanda Eğitim Enstitüsü olarak da hizmet veriyordu. Çok değerli hocaların burada görev

yaptıklarını belirtmek gerekir. Çağatay Uluçay, Niyazi Akşit, Orhan Şaik Gökyay, Behçet Necatigil, Arif Akçabay ilk aklıma gelenlerden...Onlarla iletişim kurmak yaşamımızın en büyük kazançlarından oldu. Ama kaçırdığım bir fırsatın huzursuzluğunu hâlâ yaşıyorum. O da Orhan Şaik'in, Prof. Orhan Burian'ın çok yakın arkadaşı olduğunu bilmemek...Oysa Orhan Şaik Hocayla iletişimim sonraki yıllarda da sürmüştü. Kendisine bu konuda bir şey sormadım, soramadım. Ben bu yakınlığı Burian'ın *Günlük*'ünü ve *Mektuplar*'ını yayına hazırlarken öğrendim. İşten geçmişti ne yazık ki...

Eray, daha o günlerde şiirle, çeviri ile uğraşıyordu. Derslerin, sınavların daha çok ezbere dayalı kalıplarına katlanamadığı için fakülteyi bitiremedi. Devlete olan borcunu Konya Ovası'nın bir köyünde ilkokul öğretmenliği yaparak ödedi. Daha sonra yayıncılık, çevirmenlik, yazarlık gibi uğraşlarla yaşamını sürdürdü, sürdürüyor. Ünlü bir şair olarak da edebiyatımızda yerini aldı. Salih Özbaran, uluslararası bir tarihçi kimliği kazandı. Rüknü, Milli Eğitim'in çeşitli kademelerinde görev yaparak binlerce genç dimağı aydınlattı. İlk görev yeri olan Bolu'nun tarihi başta olmak üzere pek çok esere imza attı. *Düzce Bolu İsyanları*'yla Karacan Ödülü'nü kazandı. İşte yukarıda söz ettiğim iki kitabı alınca bütün bunlar bir film şeridi gibi gözümün önünden geçti. Eray ile Rüknü'nün hazırladığı yeni bir İstanbul kılavuzunu tanıtmak da benim için onurlu bir uğraş oldu.

İstanbul, coğrafi konumu, doğal güzelliği, tarihsel zenginliği, Doğu Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarının başkenti olması gibi daha birçok özellikleriyle insanları büyüledi. Fatih'in nişancısı Leyszade, onun bütün hükümdarların

“tamah” ettiği bir şehir olduğunu yazar. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi tam bir “şehirli” olmanın bilinciyle hareket eder, bu “*belde-i tayyibe*”nin en eski tarihinden başlayarak yaşadığı döneme kadar gelir ve İstanbul’u bütün olarak, mahalleleri, esnafı, halkı, sanat eserleri, törenleri vb ile gözler önüne serer. Onun verdiği ayrıntılar, ünlü Fransız tarihçisi Prof. Mantran için İstanbul’un kurumsal, ekonomik ve sosyal tarihini yazarken bir çıkış noktası işlevi görmüştür.

İstanbul’da uygarlıklar yüzlerce yıl yan yana değil iç içe girmiş olarak yaşadı. Dönemler arasında keskin çizgiler arayıp bulmak olanaksızdır. İstanbul’un ilk surlarının üstünde bugün İstanbul Kız Lisesi’nin yükseldiğini görmek bizi şaşırtmamalıdır. Kentin esnaf örgütü üzerine bir araştırma yapan yine Yüksek Öğretmen Okulundan Eşref Eşrefoğlu, Bizans döneminden kalan birtakım işyerlerinin hâlâ işlevsel olduğuna dikkatimizi çekmişti. Sultanahmet Meydanı’nda ilkçağ, Mısır, Roma, Bizans, Osmanlı uygarlıklarının birlikteliği ne kadar büyük bir anlam taşıyor.

İşte bu efsanevi kenti tanıtmak için son yıllarda rehber türünden birçok eser yazıldığını görmekteyiz. Bunlar kentin tarihine büyük bir katkıda bulunmaktadır. Mamboury’nin 1951 yılında basılan *Istanbul Touristique* başlıklı, harita ve planlarla bezenmiş eseri önemli bir rehber olarak görünmektedir. Doğan Kuban’ın, Mantran’ın kapsamlı çalışmalarının aynı zamanda bir klavuz niteliği taşıdığı unutulmamalıdır. Wolfgang Müller - Wiener’in çok geniş kapsamlı *İstanbul’un Tarihsel Topografyası*’nı da unutmamak gerekir. Sumner - Boyd’la Freely’nin *Strolling Through Istanbul*’u, Murat Belge’nin her basılıştta genişletilen *İstanbul Gezi Rehberi* ilk akla gelen gezi kitapları olarak görülmektedir.

Eray ile Rüknu'nün ortaklaşa hazırladığı yeni kılavuz, bitmeyen İstanbul'un köşesini, bucağını, yedi tepesini, surlarını tanıtmakla kalmıyor, bütün bunları İstanbul'un tarihi bütünlüğü içine yerleştiriyor. Kılavuzun yeni bir yöntemle hazırlanmış olması dikkati çekiyor. Karşılıklı söyleşiye dayanan bu rehber, Suriçi'nde yapılan sekiz geziyi kapsamaktadır. Gezi Sultanahmet ve çevresinden başlamakta, Topkapı Sarayı Müzesi, Çemberli Taş, Beyazıt, Kadirga, Süleymaniye, Saraçhane, Et Meydanı, Eminönü'nden Kapalıçarşı'ya, Surlar, Unkapanı'ndan Fatih, Fatih'ten Edirnekapi'ya uzanarak; Aksaray'dan Kocamustafapaşa ile son bulmaktadır.

"İstanbul şehrini merak edenlere, bu şehrin güzelliklerinin bilincine varmak isteyenlere yardımcı olmak için" düşünülen bu kitabın kenti tanıtmada önemli bir kılavuz işlevi gördüğüne şüphe yok. Soru - yanıt sisteminin çok sık kullanıldığı bu kitapta, İstanbul'un ünlü ölümsüz anıtları yanında oldukça mütevazı eserleri de tanıtılmaktadır. İstanbul'u az çok bilen biri olarak doğrusu şaşırdım. Okudukça şaşkınlığım daha da arttı. Meğer, İstanbul'da tanımadığım, bilmediğim ne kadar eser varmış! 1950'den beri buraya yönelik göçün baskısıyla bütün dengeleri altüst olan, plansız programsız cadde, sokak açmalarla pek çok tarihsel eserini yitiren İstanbul, yine de birçok değeri içinde barındırıyor, Fikret'in dediği gibi, hâlâ çekiciliğini koruyor. Bütün çirkin yapılaşmalara karşı direniyor ve direnecek. Bayezit Meydanı'nda, Üniversite'nin giriş kapısıyla mükemmel bir uyum içinde bulunan havuzu yerle bir edip burayı bir mezbelelik haline getirmek acaba hangi aklievvelin işiydi? Bunun sorumlusu kimdir? Bilen varsa beri gelsin...

İşte Rüknu ile Eray bize, hâlâ ayakta duran, kimi zaman beton bloklar arasında gizlenmiş bu değerleri tanıtıyor; tanıtmakla kalmıyor, eserler ve bulundukları mekânlar üzerine zengin bilgiler veriyorlar. Rüknu'nün tarihçiliği, Eray'ın edebiyatçı ve şair kişiliği kılavuza damgasını vuruyor. İstanbul hayranı şairlerimizden ve yazarlarımızdan yapılan alıntılar, eseri daha canlı, daha çekici kılıyor. Öyle ya, acaba Sultanahmet Camii'ni Tanpınar'ın şu sözlerinden başka bize kim daha iyi anlatabilir?

“Sultan Ahmed'in içi bütün bir bahar rüyasıdır. Pek az mimari, ışığı bu kadar lezzetle dokur... Şüphesiz mimari-den fazla çininin tesiri, fakat ne olsa yine mimarinin idaresi altında. Suya biçim veren o sun'i çağlayanlar gibi, ışığa o hükmediyor, onun imbiklerinden süzülüyor, onun duvar ve kemerlerine çarpa çarpa kıvamını buluyor. Camiye girer girmez bir menşura hapsedilmiş gibi bir rüya havası başlıyor...”

Sultanahmet Meydanı'ndaki olaylardan söz ederken Halide Edip'in o ünlü mitingdeki (23 Mayıs 1919) sözleri elbette gündeme gelecektir. Elbette Gülhane Parkının girişinde de Nâzım Hikmet'in şu ünlü dizelerini anmak gerekecektir: *“Ben bir ceviz ağacıym Gülhane Parkı'nda / Ne sen bunun farkındasın, ne polis farkında.”*

Topkapı Sarayı gezilirken, İmparatorluğun yüreği sayılan bu mekândaki belli başlı olayların gözden geçirilmesi de görülen yerleri anlamlı kılıyor. Kaşıkçı Elması üzerine bilgi verilirken, Osmanlı kaynaklarındaki ayrıntılara kadar iniliyor.

Divanyolu'ndan Çağaloğlu'na dönen ve halk arasında “Türbe” olarak adlandırılan mezarlıkta kimler yok ki... Üç Hükümdarın ve Osmanlı Hanedanından birçok kimsele-
rin yattığı bu mezarlıkta yüksey düzey devlet memurları,

Ziya Gökalp ve Şeyh Bedreddin yatıyor. Gedikpaşa semti Namık Kemal'i, *Vatan yahut Silistre*'yi ve onun oynandığı tiyatroyu çağrıştırıyor elbet. Gezi Beyazıt Meydanından Kumkapı'ya kadar uzanıyor. Burası öteden beri meyhaneleriyle ünlüdür. Ama Sümbülzade Vehbi, Kumkapı yerine Galata meyhanelerini yeğlediğini dile getirir: "*Pek çamurdan bilürüm Kumkapı meyhanelerin / Vehbiyâ gel Galatâ semtine git itme galat.*"

Dördüncü gezi Süleymaniye - Saraçhane - Et Meydanı semtleri üzerine yoğunlaşır. Süleymaniye gibi, insan zekâsının en yaratıcı eserlerinden biri olan ünlü cami tanıtılırken, Yahya Kemal'in "Süleymaniye'de Bayram Sabahı"ndaki ünlü dizeler gündeme gelecektir:

*Artarak gönlümün aydınlığı her sâniyede,
Bir mehabetli sabâh oldu Süleymaniye'de.*

Burası neredeyse Osmanlı tarihinin bir özeti gibi. Süleyman'ın, Hürrem Sultan'ın türbeleri yanında ünlülerin mezarları da burada. Mezar taşları geçmişin mutluluklarını / mutsuzluklarını günümüze taşıyor. Divan-ı Hümayun Beylikçisi Mahmut Raif Efendi'nin ölümüne dayanamayıp ertesi gün ölen eşi Dürrinev Hanım'ın mezar taşı bunun somut bir örneği olarak ayakta duruyor (Aydoğan Demir, *Tarih ve Toplum*, sayı 75, 1990, s. 40-41). Bütün İmparatorluğu anıtsal eserlerle bezeyen Koca Sinan'ın oldukça gösterişsiz türbesi de yine bu semtte bulunuyor. Süleymaniye Kütüphanesi, sonradan müftülüğe dönüştürülen Ağa Kapısı, sessizce geçmişe tanıklık ediyor.

Evet, Et Meydanı'ndan ve İstanbul'la bütünleşen Ye-

niçeri Ocağı'nın söndürülmesinden söz ederken, bu olayı ünlü dizeleriyle ölümsüzleştiren İzzet Molla'yı anmamak olanağı var mıdır?

*Tecemmü eyledi meydân-ı lahme
Edüb küfran-ı nimet nice bâgi
Koyub kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı.*

Eminönü Meydanı, Yenicami, Mısır Çarşısı ve bu çevredeki çarşılar, dükkânlar, sokaklar dünkü İstanbul'un ekonomik ve ticaret ağının yoğunlaştığı yerlerdi. Uzunçarşı'nın, Tahtakale'nin vb. bu işlevleri bugün de pek değişmemiştir elbet...

Surlar, Yedikule zindanları ve geçmişte burada yaşanan trajik olaylar, son gezinin son izlenimleri olarak kitapta yer alıyor. Her iki yazarın doğma büyüme İstanbullu olması da kitaba ayrı bir renk katıyor. Bu anılar kimi zaman, Edebiyat Fakültesi, Çapa Yüksek Öğretmen Okulu gibi mekânlarda çakışıyor ve daha da büyük anlam kazanıyor. Çalışma bugünle geçmiş arasında sağlam ve tutarlı bir köprü kurmuş bulunmaktadır. Kitabın bir dizinden yoksun olması, önemli bir eksiklik gibi geliyor bana. Eserde birçok tarihi eserin resimleri var. Bunlar böyle kılavuz niteliğindeki kitaplar için elbette gereklidir. Gezilen, görülen semtlerdeki belli başlı sanat eserlerini gösteren basit bir haritanın bulunmayışını da bir eksiklik olarak gördüğümü belirtiyim. Ancak bütün bunlar, kurulan yapının sağlamlığını etkileyecek unsurlar değil elbet.

Virgül, 90 (Aralık 2005), 81- 83.

SCHWEİGGER'İN İSTANBUL YOLCULUĞU

Osmanlıların 1526'da Macar kralını Mohaç Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratarak bu ülkeye el koymaları, Avusturya ile siyasal ilişkilerin başlaması anlamına geliyordu. Macar krallığı tahtında hak iddia eden Ferdinand, sorunu kılıç yerine kalemle, yani Diplomasi yoluyla çözmeye çalışıyordu. İlişkilerin ilk aşamasında bir takım temsilciler gelip gittiyse de fazla bir şey elde edemediler. 1547 tarihinde Malvezzi'nin maslahatgüzar olarak İstanbul'da kalmasıyla Osmanlı başkentinde sürekli bir Avusturya elçiliğinin temelleri atılmış oldu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı başkentinde görev yapan elçiler, elçilik mensupları ve kendi hesaplarına Türkiye'ye gelen Almanlar pek değerli eserler bıraktılar. Bütün bunların XVI. yüzyıl Türkiye tarihinin siyasal, ekonomik ve toplumsal yönden ana kaynağını oluşturduğuna şüphe yoktur. Doğu'dan götördükleri çiçek tohumları, el yazması kitaplar, koşum takımları da iki dünya arasında bir yakınlaşmaya ortam hazırladı. Elçi Von Busbecq, ressam ve gravür sanatçısı Melchior Lorisch, vaiz Stephan Gerlach, Függer ailesinin danışmanı Hans Dernschwam bunlar arasında ilk akla gelenlerdir.

Bu dönemin ünlü gezginlerinden biri de bir Protestan papazı olan ve elçi Joachim von Sinzendorf'un maiyetinde İstanbul'a gelen Salomon Schweigger'dir. Schweigger, efendisiyle birlikte 10 Kasım 1577'de Viyana'dan ayrılarak

10 Ocak 1578'de İstanbul'a ulaştı. İstanbul'da kaldığı üç yıllık süre içinde bir yandan Saray'ın, Avusturya elçilik mensuplarının ve İstanbul halkının gelenek ve göreneklerini, yaşayışını, öte yandan Osmanlı yönetimindeki Hristiyan uyrukluların durumlarını inceleme fırsatı buldu. İstanbul'a yeni bir elçinin atanması üzerine efendisinden izin alarak Alman soylulardan oluşan bir toplulukla beraber hac için Kudüs'e doğru yola çıktı (3 Mart 1578). Kudüs'e deniz yoluyla gitti. Bir süre burada kaldıktan sonra Girit ve Venedik üzerinden Almanya'ya döndü ve seyahatnamesi ile diğer eserlerini yazmakla uğraştı. Eserleri arasında Almanca bir *Kuran* çevirisi de bulunmaktadır. 1622'de Nürnberg'de öldü.

Schweigger, görev süresi boyunca İstanbul'da kalmıştır. İlk kez Nürnberg'de 1608'de basılan seyahatnamesi "*Almanya'dan İstanbul ve Kudüs'e Yeni Bir Yolculuk*" başlığını taşımaktadır. Kitabın 1639 yılına kadar dört kez basıldığı göz önüne alınırsa, ne denli ilgi gördüğü kendiliğinden anlaşılır. Kitapta yüze yakın gravür, İstanbul'un bir planıyla Kudüs'ün bir manzarası yer almaktadır. Bunları kendisi hazırlamıştır. Seyahatnamenin bu kadar büyük bir ilgi görmesi biraz da içindeki gravürlere bağlanmaktadır.

Salomon Schweigger'in seyahatnamesini bize ilk kez Nejat Göyünç tanıtmış ve eserin kimi bölümlerinin çevirilerini vermiştir. (*Tarih Dergisi*, sayı 17-18 (1963)). Daha sonra İlber Ortaylı, Schweigger ve Hans Dernschwam'ı tanıtan ve bunların eserlerinin önemini belirten bir araştırma yapmıştır (*A.Ü Siyasal bilgiler Fakültesi Dergisi* XXVII/4, 1972). Ortaylı, söz konusu makalesini daha sonra genişleterek Schweigger'den çevirdiği bölümlerle zenginleştirmiştir (*Tarih ve Toplum*, sayı 2/1984, s.26-3, 50-55). Şimdi

ise Schweigger'in seyahatnamesinin dilimize kazandırıldığını görüyoruz. Dernschwam'ın *Yolculuk Günlüğü* de daha önce Yaşar Önen tarafından Türkçeye çevrilmişti. Schweigger'in seyahatnamesi asıl başlığından biraz değişik biçimde *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)* adıyla çevrilmiştir. Gerçekten eser Türkçeye kazandırılırken, kimi bölümlerinden kesintiler yapılmış, Kudüs'e yapılan yolculuk ise çevrilmemiştir. Bugünkü Almancadan epeyce farklı olan bu eserin dilimize çevrilmesini Selma Türkis Noyan'a borçluyuz. Heidi Stein da kitaba gerekli notları eklemiş, ayrıca Türkçe baskıya önsöz yazdığı gibi, seyahatnameyi toplu olarak değerlendiren bir de sonsöz kaleme almıştır.

Seyahatnamenin ilk bölümü, Schweigger'in İstanbul'a gelmek için elçilik vaizliğine atanmasıyla başlayan ve İstanbul'a varıncaya kadar yaptığı yolculuğun öyküsüdür. Schweigger, ilginç bulduğu her şeyi not etmiştir. Ancak daha ilk anda Türklere olan güvensizliğini dile getirmekten de çekinmemiştir. Selimiye Camii'nden söz ederken şöyle diyor:

Bina çok büyük ve dışı gayet güzel kesme taşlarla yapılmış, içi de güzel renkli taşlarla- mermer, kaymaktaşı, yılan taşı ve başka değerli malzemelerle- süslenmiştir. Ama bu binanın inşaatını yapanlar Türkler değil, tutsak alınıp köle olarak kullanılan İtalyanlardı. Türkler böyle bir işi başaramazlar.

Her nedense bu anıtsal eserin mimarının kim olduğunu sormak da aklından geçmemiştir.

Schweigger'in gezi yazısının ağırlığı İstanbul'dur. Özellikle İstanbul'a gelen elçilerin kaldıkları kervansaray üzerinde duruluyor ki, burası Semavi Eyice'nin ayrıntılı olarak incelediği Elçihani'dir (*Tarih Dergisi*, sayı 24 (1970)). Saray'dan, Saray'daki görevliler ve bunlar

arasındaki disiplinden biraz da hayranlıkla söz edilmektedir. Osmanlı-İran ilişkileri, İstanbul'a diğer ülkelerden gelen elçi ve kuryeler hakkında ayrıntılı bilgiler veriliyor. Schweigge'ın Sokullu Mehmet Paşa'nın katli ve Paşa'nın nitelikleri konusundaki gözlemleri de önemlidir.

Gezginin, XVI. yüzyıl bilim tarihi açısından önemli bir konu üzerinde verdiği bilgi dikkat çekicidir. Ona göre Türk Hükümdarı, sözde bir astronoma kanıp, büyük harcamalarla bir rasathane yaptırmış, ancak sonunda *mutluluk veya felaket haberleri* vermediği için astronomun eseri başına yıkılmıştır (s.10-12). Oysa bu gözlemevi Takiyeddin'in eseri idi ve onun da rasathanede kullanılacak araç gereçlerle ilgili bir risalesi vardı. Ayrıca yaptığı gözlemlerin sonuçlarını da kitaplaştırmıştır. Gözlemevinin yıkılması da onu anlattığı gibi değildi. Adıvar, konuyu ayrıntılı olarak incelemiş ve Schweigge'ın yazdıklarını da eleştiri süzgecinden geçirmiştir (*İlim*, 1970 (88-93)).

Schweigge İstanbul'un binalarıyla ilgili pek çok bilgi vermektedir. Kullanılan malzeme ve yapı tekniği üzerinde de durmaktadır. Yangınlar, büyük bir tehlikedir. Bu yüzden halk, yangınlarda kül olabilecek evlerini elden geldiğince ucuza yaptırmaya çalışmaktadır. Evlerde pencere yoktur, ısınmak için garip sobalar kullanılmaktadır. Ama bunun dışında saraylar, camiler ve hamamlardan olumlu olarak söz etmektedir. Hamamlardaki edeplince davranışlardan söz ederken "*Biz Hıristiyanlar terbiye edep bakımından bu barbarları örnek almalıyız*" der (s. 131).

Bedesten her türlü değerli malın pazarlandığı büyük bir alışveriş evidir. İçinde akıl almaz büyüklükte bir hazinenin zenginliklerini barındırır. Buradan hayranlıkla söz eden Schweigge, İstanbul'un belli başlı eserleri ve

kapıları hakkında da bilgi verir. Galata ve Üsküdar, tanıtıldığı semtler arasında yer alır. Rum ve Ermeni Patriklerinin konutlarından da söz eden gezgin, dönemin padişahı III. Murad'ın da ayrıntılı bir portresini çizmektedir.

Schweigger'in Osmanlı İmparatorluğu'nu topluca değerlendiren sayfaları ilginç gözlemlerle doludur. Osmanlı İmparatorluğu'nu daha yakından tanımak için dönemin ünlü tarihçilerinin eserlerini gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Üzerinde durduğu ilk konu, Türk İmparatorluğu'nun tarihte görülen imparatorluklarla karşılaştırılamayacak kadar zorba bir devlet olduğu tezidir. Buna örnek olarak da kardeş katlinin bir yasa olarak devam etmekte olmasını göstermektedir. Tarihin büyük felaketleri olan Attila ve Timur'dan sonra Türkleri yeni *Terror Europae* olarak görmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki, bütün bu önyargılar Avrupa'da yerleşmişti ve İstanbul'a gelen gezginlerin çoğu da buna benzer düşünceler taşıyorlardı. Nitekim 1603 yılında *Türklerin Genel Tarihi* başlıklı anıtsal bir tarih kitabı yayınlayan İngiliz tarihçi Richard Knolles, Osmanlı İmparatorluğu'ndan *The Present Terroure of the World* olarak söz etmektedir. Yine, Türklerin Hristiyanları cezalandırmak için Tanrı tarafından gönderilen bir afet olduğu görüşü de epey yaygındı. Türk tehlikesinin Hristiyan devletlerini birbirine daha çok yaklaştırdığını belirten Schweigger, Türklerin Macaristan'a ayak basmasından sonra Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında şaşılacak bir denge kurulduğunu da dile getirmektedir. Osmanlı hükümdarları arasında, Avrupalıların "muhteşem" dediği tek padişah olan Kanuni'den "kana susamış zorba" diye söz etmesi pek yerinde olmasa gerek. Şarlken'in Kanuni'nin karşısına çıkmamasını korkaklık olarak değil,

dikkat ve temkinle açıklaması yeni bir şey değildir. Bu görüş daha önce Busbecq tarafından savunulmuştur.

Türklerin Hristiyanlara üstün gelmelerini Tanrı desteğine bağlayan Schweigger, bunun yanında başka etmenlerden de söz etmektedir. Mutlak bir itaat, kişilerin kendi yeteneklerine ve becerilerine göre bulundukları mevkilere gelmesi, Türklerin sürekli olarak sefere hazır bulunması bunlar arasında sayılabilir. Ancak silah ve araç gereç bakımından Hristiyanların Türklerden üstün olduğunu yazan Schweigger'in bir Haçlı Seferi tasarısından söz etmemesi ilginçtir.

Sonuç olarak denilebilir ki Schweigger'in seyahatnamesi, XVI. yüzyıl Türkiye'sinin idari yapısından sosyal yaşamına ve hatta siyasal durumuna kadar çok geniş bir alana ışık tutmaktadır. Bütün bu gezi yazıları, bizim tarihçilerimizin uzun süre üzerinde pek durmadıkları konular hakkında insanımızı aydınlatmaktadır. Bunların sayılarının onlarla değil, yüzlerle ifade edildiğini göz ardı etmemek gerekir. Bu tür eserlerin yüzlerce yıl sonra dilimize çevrildiğini görmek, herhalde büyük bir kazançtır...

Virgül, 80 (Ocak 2005), 62-63.

KAPADOKYA'NIN KEŞFİ

1924 Türk - Yunan Mübadelesine kadar Anadolu'nun Konya, Kayseri, Karaman, Nevşehir, Ürgüp, Alanya, Antalya vb. kentleriyle Göller yöresinde Türk nüfusu yanında Ortodoks Hristiyanlar da yaşıyordu. Bunların anadili Türkçe idi ve Türkçeyi hayli farklı bir ağızla konuşuyor, ibadetlerini ise Rumca yapıyorlardı. Fakat bu dili anlamıyorlardı. Avrupa'da XV. yüzyıldan beri Anadolu'da böyle bir topluluğun yaşadığı bilinmektedir. 1555 yılında Avusturya elçilik heyetiyle birlikte İstanbul'dan Amasya'ya kadar yolculuk eden Hans Dernschwan, Yedikule semtinde Türkçe konuşan, Ortodoks olan, Karaman'dan getirildikleri için de kendilerine Caramonos adı verilen bu topluluktan söz etmektedir. Hatta Karamanlı kadınların sokağa çıkarken başlarına giydikleri uzun, sivri, beyaz ya da renkli bir serpuşun resmini de çizmiştir. Yine XVI. yüzyılda Avusturya elçiliğinde din adamı olarak görev yapan Stephan Gerlach da "Ortodoks oldukları halde Rumca bilmeyen Karamanlılar"dan uzun uzun söz etmektedir. Evliya Çelebi, Batı Anadolu'dan geçerek Hicaz ve Mısır'a kadar yaptığı uzun yolculuğu sırasında (1671-1672) Antalya ve Alanya'da gördüğü Hristiyanların "asla Urumca" bilmediklerine ve "batıl Türk lisanı üzre kelimat" ettiklerine tanık olmuştur. "Batıl Türkçe" kaba ve öz Türkçeyi yani Türk dilinin arkaik biçimini anlatmaktadır. Ünlü Fransız

gezgini ve bilgini Charles Texier de Isparta Rumları için böyle bir gözlemini dile getirmiştir.

Karamanlıların kökeni öteden beri tartışılmıştır ve hâlâ da tartışılmaktadır. Şunu da belirtelim ki bunlar kendilerini Karamanlı olarak nitelemezler. Karamanlı adı Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlara yabancılar tarafından verilmiştir. Kimi Yunan bilim adamları bunların dillerinin zorla değiştirildiğini iddia etmektedirler. Buna karşılık kimi Türk tarihçileri ise Karamanlıların Bizans İmparatorluğu hizmetinde bulunan Türk askerlerinin, yine Türk tutsak ve mültecilerinin soyundan indikleri üzerinde durmuşlardır. Cami (Baykut), Mütarekede önce İzmir gazetelerinde dizi halinde yayımlanan ve kısa bir süre sonra da kitap olarak basılan *Anadolu'da Hristiyan Türkler* başlıklı eseriyle bu konuya ilk eğilen Türk yazarıdır. Daha sonra Ömer Lütfi Barkan, Nejat Göyünç gibi tarihçilerin özellikle tapu-tahrir defterleri üzerinde yaptıkları araştırmalardan anlaşıldığına göre Anadolu'da yaşayan Ortodoks Hristiyan topluluk Türkçe konuşmakla kalmıyor, içlerinden pek çoğu da Türkçe adlar taşıyordu (Kutalmış, Tanrıvermiş vb).

Karamanlılardan kalan ve Grek harfleriyle fakat Türkçe yazılan aşağıdaki dörtlük, bunların kimliği ve kendi kendilerini nasıl algıladıkları konusunda önemli ipuçları vermektedir (aktaran Mahmut H. Şakiroğlu, "Séverin Sallaville - Eugène Dallegio, *Karamanlidika...*, Athènes 1974" başlıklı kitap için tanıtma yazısı, *Belleten*, 154 (1974), 757-765))

*Gerçi Rum isek de, Rumca bilmez, Türkçe söyleriz,
Ne Türkçe yazar, okuruz, ne de Rumca söyleriz.*

*Öyle bir mahlûti hatt-ı tarikatımız vardır
Hurufumuz Yunânice, Türkçe meram eyleriz.*

“Ne Türkçe yazar okuruz” sözü, Prof. Nejat Göyünç’ün de daha önce işaret ettiği gibi (*Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, 1983, s.30) Arap alfabesini bilmemek ve kullanmamak anlamına gelmektedir. Karamanlıca yalnız bir konuşma dili olarak kalmadı, aynı zamanda mezar taşları, çeşme ve kilise kitabeleriyle daha pek çok alanda kullanıldı. Tanzimat döneminde, Isparta’da yapılan büyük kilisenin görkemli kitabesi de yine Karamanlıca olarak kazınmıştır. Bu örnekler çoğaltılabilir. Prof. Dr. Semavi Eyice’nin Karamanlıca kitabeleri toplama konusunda gösterdiği çabayı özellikle vurgulamak gerekir. Bunu daha pek çok araştırma izlemiştir ki bunları burada teker teker belirtmeyi gerekli görmüyoruz. XVIII. yüzyılın ilk yıllarından başlamak üzere dışarıda Karamanlılara yönelik yine Grek harfleriyle fakat Türkçe bir yayın etkinliğinin başlayıp geliştiğine tanık oluyoruz. Böylece Karamanlıca bir yazı dili olarak da önemli bir gelişme gösterdi. XIX. yüzyılda doğrudan doğruya Karamanlıların kendileri gazete çıkarmak, kitap yazmak gibi çabalar içine girdiler. Evangelinos Misailidis Efendi’nin R. Anhegger ve Vedat Günyol tarafından yayımlanan *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş* başlıklı ünlü romanı da yine Karamanlıca olarak yazıldı. Osmanlı salnameleri içinde Karamanlıca olarak yazılmış olanlar da bulunmaktadır. Karamanlıca, mübadele ile birlikte Türkiye’de bir yazı dili olmaktan çıktı. Ancak Yunanistan’a giden Karamanlıların daha bir süre bu dili ve yazıyı kullanmaya devam ettikleri bilinmektedir. İşte Karamanlıca olarak bilinen bütün bu yayınların derlenmesi ve katalog-

lanması çalışmaları öteden beri sürmekte ve günümüzde de devam etmektedir. Daha önce Sévérin Sallaville ve Eugène Dallegio'nun üç cilt olarak basılan araştırmaları günümüzde Evangelia Balta tarafından sürdürülmekte ve elde edilen sonuçlar yayımlanmaktadır. Balta'nın özellikle Osmanlı tarihi ile ilgili pek çok çalışmaya imza attığını da bu arada belirtmek gerekir.

Evangelia Balta ile Ilias Anagnostakis'in birlikte Grekçe olarak hazırladıkları ve Bruno Dulibine tarafından Fransızcaya çevrilen, "XIX. Yüzyılda Kapadokya'nın Keşfi" başlıklı eser, Karamanlıların sözlü kültürlerinin derlenmesi konusunda yapılan çalışmalara önemli bir ışık tutmaktadır.

Tanıtilması belki biraz geciken bu araştırmadan anlaşıldığına göre, Karamanlıların sözlü geleneklerinin, özellikle türkülerinin, destanlarının derlenmesi yanında bunların kökeniyle ilgili çalışmalar da daha XIX. yüzyıl ortalarında gündeme gelmiştir. Nitekim bunların Helenlerin soyundan geldikleri, Karamanlıların diliyle Lakonyalıların dili arasında bağlantı bulunduğu tezlerinin işlendiği belirtilmektedir. Ayrıca N. Rizos, 1856 yılında İstanbul'da Karamanlıca yayımlanan, Anadolu matbaasında basılan *Kappadokika* başlıklı eserinde Kapadokya bölgesinde Rumların konuştukları dilin Grekçenin bir başka biçimi olduğunu ileri sürüyordu. 1875 yılında Sathas ve Legrand'ın *Digenis Akritis*'i yayımlamaları, Kapodokya'ya yönelik ilgiyi daha da artırdı. Konuyu ilişkin bazı görüşlerin zamanla ideolojik bir nitelik kazandığına şüphe yoktur. Öyle ki Kapadokya bölgesi "Yunan ırkının ilk anavatanı" olarak kabul ediliyor, burada derlenen türkülerle Bizans gelenekleri arasında bağlantı kuruluyor ve daha da ileri gidilerek Megali

İdea bağlamında bu yöre Türk egemenliği altında bulunan “Yunan Toprağı” olarak algılanıyordu. Bu ideolojik yaklaşımlar giderek yerini bilimsel bir sağduyuya bırakmaya başladı. Pavlos Karolidis’in Kapadokya’nın dil, tarih ve türküleri üzerine yaptığı derlemeler bu bağlamda büyük bir değer taşımaktadır. Pavlos Karolidis’in Kapadokya’da konuşulan dilin kökenini Yunanistan’da değil doğrudan doğruya burada araması kimi Yunan aydınlarının ona karşı bir tavır almalarına da yol açtı. Bununla birlikte Pavlos Karolidis’in çalışmaları Yunan Filoloji Derneği tarafından ödüle değer görüldü.

Aslında Osmanlı uyruklu olan Karolidis bir ara Atina Üniversitesi’nde ders vermiş, Yunan vatandaşlığına geçmiş, daha sonra Türkiye’ye dönerek mebus olmak için İzmir’den adaylığını koymuştur. İzmir’deki Türkçe basın, Karolidis’in Yunan vatandaşı olduğu için aday olamayacağını savunmuş, Rum ve Türk gazeteleri arasında bir tartışma başlamıştır. Sonunda Karolidis, Osmanlı Mebusan Meclisi’ne girmeyi başarmıştır. Bu sırada Kritovulos’un Fatih’e sunmuş olduğu, *Tarih-i Sultan Mehmet Han-ı Sani* başlıklı ünlü eserini Türkçeye çevirerek yayımlanmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Karamanlıların destan ve türkülerinin derlenmesi yolunda önemli adımlar atıldı ve bu derlemeler basıldı. “Kapadokya’nın Keşfi” yazarlarına göre derlenen bu türküleri ve destanları üç bölümde ele almak olanaklıdır:

1. Grek harfleriyle ve Türkçe olarak basılan türkülerin bir kısmı gerçek anlamda Türk damgasını taşımaktadır.
2. Ortodoks Türkofonlar tarafından çağrılan türkülerin bir bölümü Karamanlıca yayınlar içinde yer almıştır.

3. “Kudüs’e Hac Yolculuğu” (*Jerusalem Ziyaretnamesi*), Aziz Alexios örneklerinde olduğu gibi, kimi türkü ve destanlar doğrudan doğruya Karamanlı ya da Kapadokyalı ruhunu yansıtmaktadır. Bunların birçok basımı vardır.

Köroğlu, Âşık Garip ve Şah İsmail destanları ise Ermenice baskılar esas alınarak yayımlanmıştır ki bunlar Karamanlılara hiç de yabancı değildi. Yüzyılın sonlarına doğru (1891-1892) Anastasios Levidis, Kapadokya’nın sözlü değerlerini toplamak için büyük bir çaba gösterdi. Onun yaptığı derlemeler bugün Atina’da, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi’nde yazma halinde bulunmaktadır. Levidis Anadolu’nun birçok kentinde öğretmenlik yaptı. Anadolu’nun dil, tarih ve folkloru üzerine yığınla araştırma gerçekleştirdi. Levidis’e göre Anadolu yüzyıllarca çeşitli kavimlerin bir geçit, bir yerleştirme yeri olmuştu ve buna bağlı olarak kültürel bir etkileşim de söz konusuydu. Levidis, derlediği Kapadokya Türkülerini Yunanca yayımlamak istiyordu. Bu derleme içinde, Karamanlıların gelenek ve görenekleri, bayramları, oyunları vb. içinde özel bir yer ayırdı. Levidis, Kapadokyalıların son derece ileri bir düzeyde peşrev, şarkı, gazel, destan, dübeyit, Âşık Garip, Kerem, Divan, Çukurova havası seslendirdiklerini de eklemekten geri kalmamaktadır.

Bütün bu çalışmalarda ideolojik amaç ve tercihlerin başat bir rol oynadığına şüphe yoktur. Bu da Karamanlıların Greklerle olan yakınlıklarını ortaya koymak, bağlantılarını göstermek, yörede konuşulan Türkçenin aslında Grekçenin farklı bir biçimi olduğunu, söylenen şarkı ve türkülerin Grek ruhunun bir yansıması olduğunu kanıtlamak gibi çok değişik açılımlar getiriyordu. Ancak konuya farklı bir açıdan yaklaşıncâ bütün bu çalışmalar

Anadolu’da yaşayan insanların nasıl ortak kültür değerleri çevresinde birleşebildiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Köroğlu, Âşık Garip, Kerem, Şah İsmail vb., Anadolu’da yaşayan bütün insanların ortak değerleri, ortak kahramanları değil midir?

Her ne olursa olsun XIX. yüzyıl ortalarından başlamak üzere Kapadokya bölgesinde yapılan bu yerel araştırmaların, burada yaşayan insanların sözlü kültürel varlıklarını toplama çabalarının ne kadar önemli olduğunu vurgulamaya bile gerek yoktur, sanırım. O dönemdeki Osmanlı aydınlarının bu çalışmalardan haberi olup olmadıklarını bilmiyoruz. Ancak bu yöreden merkeze kimi şikâyetlerin geldiği de anlaşılmaktadır. Sadrazam Kâmil Paşa evrakı içinde bulunan 1903 tarihli bir belgede Kapadokya bölgesinde Yunan propagandası yapıldığından şikâyet edilmektedir. Özellikle Fener Patrikhanesinin Türkçe konuşan Ortodokslar üzerindeki baskılarından büyük zarar görüldüğü de “bir Türk” imzalı bu belgeden anlaşılmaktadır (Zekeriya Türkmen, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Türkçe Konuşan Hristiyanlara Dair Bir Belge”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4 (2001), 85-104)).

Burada, Cumhuriyet döneminde, herhangi bir ayırım gözetilmeksizin, Anadolu’nun sözlü kültürünün derlenmesi yolunda yapılan çalışmalara özellikle işaret etmek gerekir. Türk halk müziğinin derlenmesi yolunda atılan adımlar, bütün yokluklara karşın bu yolda gösterilen çabalar bir destandır. “Geleceğin büyük sanatçılarına bir duygu unsuru olması” için, halk ezgilerinin verimlerini toplamak için yapılan bu derlemelerin ne kadar büyük bir değer taşıdığı, bugün kırsal kesimdeki sözlü kültürün giderek tükenmesiyle daha iyi anlaşılmaktadır. Ya *Derleme*

Sözlüğü? Bu sözlük, bilindiği gibi, Türk Dil Kurumu'nun 1932-1960 yılları arasında ülkenin türlü bölgelerinde halk ağzından derlediği, yazı diline girmemiş sözcükleri içeren anıtsal bir eserdir. Tarihin derinliklerinden süzülüp gelen ve bugün halkımızın ağzında yaşayan bu sözcükler içerisinde elbette yabancı kökenli olanlar da vardır. Bunların kökleri ve kaynakları üzerine yapılacak karşılaştırmalı araştırmalar şüphesiz daha sağlıklı sonuçlar verecek ve birçok sorunun açıklığına kavuşmasına yardımcı olacaktır.

“Kapadokya'nın Keşfi” için gidilen yolları, aşılan belle ri ortaya koyan değerli araştırmacılar, Binboğa'nın destanını da Türkçe olarak çalışmalarına almışlar. Burada ilk dörtlüğü sunuyoruz:

*Çıktım dört yanına seyir eyiledim,
Aşkım sana düştü gönlüm Bin Boğa,
Otun derde dermanıdır deyü işittim,
Felekte meth için ünün Bin Boğa.*

Virgül, 47 (Ocak 2004), 10-12.

HİNT OKYANUSU'NDAN PORTEKİZ'E KARA YOLCULUKLARI

Büyük coğrafi keşiflerin hemen ertesinde Portekizliler, Hindistan'ın belli başlı stratejik noktalarına yerleştiler. 1510'da Goa'yı ele geçirerek burayı üs konumuna getirdiler. Bütün Hint Okyanusu'nda üstünlük kuran Portekiz Krallığı, hiçbir İslam gemisinin buradan geçmesine izin vermiyordu. Dahası, Hindistan-Basra Körfezi arasındaki ticareti kesmek için 1515'te Hürmüz Adası'nı ele geçirdiler. Mekke ve Medine'yi tehdit ettiler. 1519'da Portekiz filosu Cidde açıklarında görüldü. Portekiz'i Hint Okyanusu'ndan uzaklaştırmak için önce Memluk Sultanlığı'nın, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptıkları girişimler bir sonuç vermedi. Hindistan ve Hint Okyanusu'ndaki Portekiz egemenliği yeni sömürgeci güçlerin, Hollandalıların, İngilizlerin ve Fransızların buralara uzanmasına kadar, yani XVII. yüzyıl ortalarına kadar sürdü.

Portekiz'in Hindistan'la bu egemenliği sırasındaki iletişimi deniz yoluyla olduğu kadar kara yoluyla da sağlanıyordu. Bu ikinci yol İran, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır üzerinden, yani XVI.-XVII. yüzyıllarda büyük ölçüde Osmanlı yönetimi altında bulunan bölgelerden geçiyordu. Bu bakımdan, anılan yüzyıllarda bu güzergâhı kullanan yolcuların bıraktığı eserler -hepsi aynı düzeyde olmasa bile- Osmanlı tarihi açısından büyük bir değer taşımaktadır. Yolcuların kimlikleri çok değişikti. Hatta çeşitli uluslara

mensup olanlar da az değildi. Yolcular arasında kuryeler, tacirler, papazlar, elçiler, serüvenciler, seyyahlar, hacılar, ajanlar, tutsaklar vb. vardı. Seyrek de olsa kadın yolculara da rastlanmaktadır. 1513-1663 tarihleri arasında Goa-Lizbon arasında yolculuk yapan 138 kişi belirlenmiştir.

Hindistan'dan kara yoluyla Akdeniz'e ulaşmak için değişik güzergâhlar bulunuyordu. En kısa yol Kızıldeniz ve Süveyş'ten geçiyordu. Bender Abbas üzerinden Lahsa-Bağdat-Halep ve Şam yolu da öteden beri çok iyi biliniyordu. İsfahan-Tebriz-İzmir ya da Bağdat ve Halep yolları İran'ı, dolayısıyla Goa'yı Akdeniz'e bağlıyordu. Portekizli seyyahlar doğudan batıya giderken genellikle bu yollardan geçtiler. Kimi zaman Kıbrıs'a da uğrayarak Batı Akdeniz limanlarına ulaştılar. Batıdan doğuya giderken de değişik güzergâhlar izliyorlardı.

Fransa, İngiltere, Almanya'dan Türkiye'ye gelen seyyahları ve bunların bıraktıkları eserleri biliyoruz. Kaldı ki, bu seyahatnamelerin bir kısmı da dilimize çevrilmiş bulunmaktadır. Ancak, Doğu ticaret yolları üzerinde XVI. yüzyılda Osmanlı'nın en büyük rakibi olarak ortaya çıkan Portekiz dünyasını pek bilmiyoruz. Bunda dilin önemli bir engel olduğuna şüphe yoktur. Şimdi bu perde Salih Özbaran'ın çalışmalarıyla aralanmış bulunmaktadır. Özbaran, Hint Okyanusu'nda Portekiz varlığı, Osmanlı-Portekiz ilişkileri, Doğu ticaret yollarının yön değiştirmesinin sonuçları vb. konular üzerine yığınla eser ortaya koymuş, adı geçen ülkenin arşivlerine de inerek tutarlı araştırmalara imza atmıştır.

Özbaran, şimdi de bize Goa'dan karayoluyla Avrupa'ya giden ve deyim yerindeyse Portekiz pasaportu taşıyan kimi gezginleri tanıtmaktadır. Eserde bu bağlamda altı yolculuk üzerinde durulmakta, bu yolculukları yapanların kimlikleri

belirtilmekte ve bıraktıkları eserlerin önemine değinilmektedir. Söz konusu yolcuların eserlerinden yapılan alıntılar araştırmayı derinleştirmekte, haritalar ve resimler ise çalışmaya çekici bir boyut kazandırmaktadır. Hindistan-Portekiz arasındaki kara yolculuklarının ve bu bağlamda seyahatnamelerin önemini vurgulayan birkaç makalenin çevirileri de ek olarak kitaba konmuştur.

Üzerinde durulan ilk gezgin, Antonio Tenreiro'nun (1524-25) görevi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan yönüne bir deniz seferi tasarlayıp tasarlamadığını öğrenmekti. Ancak o bize İran'dan Kahire'ye uzanan yolculuğu ile ilgili çok değerli bir eser bıraktı. İran Şahı'nın yönetimi altında bulunan Türkmenler, keçeden yapılmış barınaklarda yaşamakta ve at yetiştirmektedirler. Şiraz'a hayran olan seyyah, kısa bir süre önce Osmanlı yönetimine geçen Diyarbakır hakkında da epeyce bilgiler vermektedir. Birecik, Halep, Hama, Şam üzerinden Kahire'ye gelen Tenreiro, ilginç bir rastlantıyla, o sırada ıslahat için Mısır'a gelmiş bulunan Sadrazam İbrahim Paşa ile de karşılaşmıştır. Seyyah, Kahire'nin sosyal ve ekonomik durumu üzerine oldukça dikkate değer ayrıntılara yer vermektedir. Sonunda İskenderiye'den gemiye binerek bin bir zorlukla Kıbrıs'a ulaşır.

Hürmüz'den Doğu Anadolu'ya gelen Mestre Afonso, 1565-66 yıllarında bize, Semerkand'dan Delhi'ye, İran'dan Anadolu'ya uzanan geniş bir coğrafyanın panoramasını yansıtmaya çalışır. Topladığı malzeme yanında sözlü kaynaklar da önemlidir. Urfa, Diyarbakır'dan da büyük, çoğu harap kulelerle çevrilidir. Şehirde Ermeniler ve Türkmenler yaşamaktadır. Fırat'tan bolca balık gelmektedir. Nehirde işleyen sallar, kürek ve yelkenle hareket etmektedir. Halep, kozmopolit bir kent ve ticaret merkezidir. Burada

10-12.000 hanelik bir nüfus yaşamaktadır. Ömer Lütfi Barkan'ın hesaplarına göre Halep, 1586'da 8.430 haneden oluşuyordu. ("Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s.1-32) Bunun beş katsayısı ile çarpılması bize yaklaşık nüfusu vermektedir. Halk Müslim ve gayri Müslim'dir. Gayri Müslim nüfus içinde Ermeniler, Rumlar, Nasturiler, Süryaniler, Yakubiler, Yahudiler bulunmaktadır. Bu tarihlerde kent uluslararası ticaretin önemli bir merkezi olarak görülmektedir. Buradan Venedik'e bolca ipek, baharat, değerli taşlar, saten damasko (kumaş), kadife vb. gönderilmektedir. Sözü'nün kısısı Afonso, 1566'da gördüğü Halep'in, giyim kuşamından kadınların sosyal durumlarına varıncaya kadar pek çok yönden canlı bir tablosunu çizmektedir.

XVII. yüzyılda yine karayoluyla Şiraz'a gelen, oradan Bağdat-Halep ve İskenderiye üzerinden Marsilya'ya varan Nicolau de Orta Rebelo'nun günlüğünde ilgi çekici ayrıntılar yer almaktadır. Bu zengin günlük Portekiz seyahat edebiyatında önemli bir yer tutmaktadır. Rebelo, Hint Okyanusu'nda serüven dolu bir yolculuktan sonra İran topraklarına girer, Lar'ın güzelliklerini anlata anlata bitiremez. Şiraz'da "Mükemmel düzenlenmiş, ferah odalarıyla gelip geçen yolculardan ziyade soylulara yaraşır bir malikâne gibi" bir kervansarayda kalır. Çok çeşitli milletlerden insanların barındığı bu kervansaray çok güvenilir bir yerdir. Şiraz'ın antik dönem tarihi, meyve ve sebze bahçeleri, büyüleyici su yolları, pazarı vb. seyahatnamenin ilginç sayfalarıdır. Rebelo, 11 Kasım 1606'da Bağdat'a ulaşır. Burası Osmanlıların elindedir. Bakımlı suların çevrelediği kentte zarif minareler yükselmekte, nehrin iki yakasında sebze bahçeleri uzanmaktadır. Onun yolculuğu Kıbrıs üzerinden gittiği Marsilya'da sona ermektedir.

Manuel Godinho'nun yolculuğu XVII. yüzyılın ortalarına doğrudur (1663). Anılan dönemde J.B. Tavernier'in yolculuğuyla Anadolu, İran, Basra Körfezi, hatta Hindistan'ın kapıları Fransız gezginlerine açılmıştı. Hindistan'dan Portekiz'e 1663 yılında giden Godinho da Hindistan, Basra Körfezi, Doğu Anadolu, Suriye ve Akdeniz ülkeleri hakkında toplumsal, siyasal olayları derinlemesine çözümleyen önemli bir seyahatname bıraktı. Onun yaşadığı dönemde Portekiz'in Asya İmparatorluğu çöküşe geçmişti. Godinho, Hindistan'ın önemli merkezlerini inceler. Arabistan yarımadası, ticaret yolları üzerinde durur. Osmanlı egemenliğinin Mekke ve Medine'ye kadar uzandığını vurgular. Osmanlı padişahlarının kendilerini bu kutsal yerlerin "hizmetkârı" saydıklarını dile getirir. Basra, Godinho'nun seyahatnamesinde ayrıntılı olarak tanıtılır. Kent, üzerleri Türk usulünde örtülmüş dükkânlarla doludur. Verdiği bilgiler, Basra'nın canlı bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Anlaşılan, Portekiz egemenliğinin sarsılması, Doğu ticaretinin canlanmasına yol açmıştır. Çünkü Hindistan'ın bütün zenginliğinin Basra üzerinden Halep, Tripoli ve İzmir üzerinden İtalya, Fransa'ya taşındığını yazmaktadır. Bu durum, Fernand Braudel'in XVII. yüzyılda kervan ticaretinin canlandığı, karayollarının önem kazandığı yolundaki yaklaşımını da doğrulamaktadır.

Yolcuların Kızıldeniz ve Etiyopya üzerine yazdıkları da büyük değer taşımaktadır. Bu bağlamda seçilen iki örnekten birincisi Francisco Alvares'in 1520, ikincisi de Manuel de Almeida'nın 1623-24 yıllarındaki yolculuklarıdır. Alvares, Massava'da Habeşistan Krallığı'na gönderilecek elçilik heyeti içinde yer alan bir papazdı ve gördüklerini kaleme alarak çok değerli bir seyahatname bıraktı. Massava'da Rumilerden de söz etmektedir ki, bu deyim sonraları Osmanlılar için kullanılmıştır. (Krş. Salih Özbaran, *Bir*

Osmanlı Kimliği, Kitap Yayınevi, 2004) Alvares'i ilgilendiren, Etiyopya'daki Hristiyanların durumu idi. Etiyopya kralının ordugâhı, yöneticileri, adalet çadırı, tutuklular, pazaryeri ve binlerce kişi tarafından taşınan Kral hazinesi, Kudüs yakınlarında katledilen 300'den fazla keşişin öyküsü seyahatnamenin ayrıntıları olarak dikkati çekmektedir.

XVII. yüzyılda Etiyopya'ya gelip burada yıllarca kalan Cizvit papazı Manuel de Almeida, söz konusu ülkenin tarihi ve coğrafyasına önemli katkı sağlayan bir seyahatname bıraktı. Fransız Cizvitlerinin Etiyopya'ya nüfuz etmeye çalışmaları Portekiz Cizvitlerini de harekete geçirmişti. Almeida da böyle bir misyon için Hindistan'dan Etiyopya'ya gelmiştir. Eseri Etiyopya için önemli ve ilginçtir.

Portekiz seyyahlarının bıraktıkları eserler İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ve güney eyaletleri için büyük bir değer taşır. Kentler, insanlar, ekonomi, ticaret ve tehlikeli yolculuklar bu gezi yazılarının ana malzemesidir. Diğer ülke yolcularının bıraktığı eserler ve kaynaklar bir bütün olarak düşünüldüğünde, Osmanlı tarihinin incelenmesi için elimizde ne kadar geniş olanaklar bulunduğu anlaşılır. Bu gerçeği daha 1940'lı yıllarda sezen Orhan Burian, Türk-İngiliz ilişkilerinin ilk dönemini ele alan doçentlik tezinde şöyle diyordu:

“Osmanlı Devleti'nin yürüyüşüne siyasi bir gözle tekrar tekrar bakan Türk tarihçilerinin yanında memleketin iktisadi ve içtimai cephelerini aydınlatan yabancı kaynaklar, medeniyet tarihimizin yazılması için ihmal edilmez birer malzeme hazinesidir.”

Virgül, 115 (Şubat 2008), 52-53.

KARAYAZICI ABDÜLHALİM - DELİ HASAN İSYANI

Anadolu’da 1592 yıllarında başlayan ve XVII. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Celali İsyanları ülkenin toplumsal yapısını, ekonomik dengelerini alt üst eden bir nitelik kazanmıştır. Yine bu ayaklanma süresince yaşanan “Büyük Kaçgunluk” dönemi, uzun yıllar onarılamayacak yaralar açmıştır. Uzun süre Osmanlı İmparatorluğu’na özgü bir gelişme gibi algılanan bu olayların, aslında XVI. yüzyılda bütün Akdeniz dünyasını kucaklayan bir içerik taşıdığı, Fernand Braudel’in çalışmalarıyla anlaşılmış bulunmaktadır. Nitekim Braudel, eserinin “sefillik ve eşkıyalık” (Misère et banditisme) başlıklı bölümünde, ayaklanmaların Osmanlı İmparatorluğu’nda da çok yaygın olduğu üzerinde durmaktadır. 1590’dan 1600’e kadar bütün Anadolu’yu etkisi altına alan isyanlar dışında benzer olaylar Suriye, Kuzey Afrika, Banat ve Bosna-Hersek’te de görülmektedir (*Méditerranée*, Paris, 1966, II, 77).

XVI.-XVII. yüzyıllarda devletlerin merkezileşmeye başlaması ve artan vergi yükünün etkisiyle Avrupa’da gerginliklerin ve ayaklanmaların artmış olduğu üzerinde durulmaktadır (Yves-Marie Bercé, *Modern Avrupa’da Ayaklanmalar ve Devrimler* (çev. Muna Cedden), İmge, 2003)). Celali İsyanları üzerine çok farklı tezleri geliştirildiğini, bu tezlerin Osmanlı tarihi uzmanı Prof. Suraiya

Faroqhi tarafından çözümlendiğini belirtmekle yetiniyoruz ("1600 Yıllarında Anadolu Kırılarında Toplumsal Gerilimler, Bir Yorumlama Denemesi", *Onbirinci Tez*, 7 (Kasım 1987, 106-120)). Öte yandan XVI. yüzyılda nüfusun bütün Akdeniz dünyasında sürekli artış göstermesi, geçim kaynaklarının sınırlı oluşu, yeni dünyadan gelen değerli madenlerin sürekli dalgalanmalara yol açması vb nedenler, işsizliği, huzursuzluğu artırmıştı. İklimin değişkenliği, çerkeze istilaları, üretim dengelerini bozmuştu. Halkın dağa bayıra "ot otlamak" için çıktığını görmek şaşırtıcı değildir. Bütün bunların yarattığı bunalımlar, isyanların ana nedeni olarak görülmektedir. Timar sisteminin çözülmesi, reaya-dan yasal olmayan ağır vergiler alınması, adaletnamelere bile yansımıştı. Medreseliler arasındaki tedirginlik ve bunlar arasında baş gösteren ayaklanmalar, Kanuni dönemine kadar geri gidiyordu. Verimsiz Avusturya ve İran savaşlarını Celali sürecini hızlandıran etmenler olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerektir.

Celali İsyanları birçok önderin sivrilmesine ve ön plana çıkmasına ortam hazırladı. Bunların ilki ve en ünlüsü, asıl adı Abdülhalim olan Karayazıcı'dır. Abdülhalim'in 1602'de Canik dağlarında ölümü üzerine yerine geçen Deli Hasan, Celalilerin başı oldu. Ama birliği sağlayamadı. Diğer reisler onu tanımadılar ve kalabalık sekban kitleleri ile Anadolu'nun her yerine yayılarak ayaklanmayı daha da genişlettiler.

Karayazıcı Abdülhalim ve kardeşi Deli Hasan isyanları üzerine ilk derli toplu araştırma, Sovyet tarihçisi Anna S. Tveritinova tarafından yapılmış ve eser 1946 yılında Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nce yayımlanmıştır. Yazar, Türkçe bildiği için, konuyla ilgili temel

Osmanlı kaynaklarını da kullanmıştır. Tveritinova'nın daha sonra yazma halinde bulunan Sultan I. Selim Kanunnamesi'ni (aslında Fatih'in) de yayımladığını ekleyelim. Tveritinova bu konu üzerinde çalışmaya başladığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal/ekonomik yapısı ve vergi düzeniyle ilgili araştırmalar henüz emekleme sürecinde idi. Bununla birlikte yazar, kimi boşluklara ve yanlış yorumlara karşın, zor olan bir işi başarmıştır.

Eser, aşağı yukarı yayımlandığı tarihte Türk Tarih Kurumu adına Abdülkadir İnan tarafından Türkçeye çevrilmiş fakat basıl(a)mamıştır. Şimdi Almanya'da bulunduğu anlaşılan Ali Haydar Avcı, bu çeviriyi günümüz Türkçesine uyarlayarak, kimi eklerle yayınlamıştır. Kendi alanında ilk örnek olan bu eserin çevirisinden altmış yıl sonra okurla buluşması elbette önemli bir yayın olayıdır.

Önce hazırlayanın önsözü üzerinde durmak istiyorum. Avcı, "Karayazıcı isyanı hakkında bugüne dek kitap bütünlüğünde herhangi bir çalışma yapılmamıştır" derken kısmen haklıdır. Ama bu ayaklanma üzerine, diğer Celali İsyanlarını da içine alan çok önemli araştırmalar yapıldığını da unutmamak gerekir. Elbette öncelikle Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın eserlerini dile getirmek gerekir. Akdağ yıllarca Anadolu'daki müzeleri dolaşarak buralardaki şer'iyye sicillerini didik didik etti. Başbakanlık Osmanlı Aşivi'ndeki belgeleri de taradı. Yalnız Celali İsyanları konusunda değil Türkiye İktisat Tarihi üzerine de büyük bir birikime ulaştı, yeni tezler geliştirdi. Fakat 1940'lı, 1950'li yıllarda ekonomik etmenlere öncelik veren tarihçiler, bizde hemen "Marksist" damgası yiyordu. Akdağ da böyle bir damga yemekten kurtulamadı. Ama bugün onun tezlerinin pek yabana atılır olmadığını herkes kabul ediyor.

Marx, uzun yıllar ihmal edilen ekonomik ve toplumsal olgulara tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Ancak çağdaş tarihçilik, sosyal bilimlerdeki bütün gelişme ve ilerlemeleri hesaba katmak zorundadır. Üstelik ekonomik nedenlere öncelik vermek mutlaka Marksist olmayı gerektirmiyor. Çünkü Marksist tarih anlayışı toplum yapısını çözümlerken, onu alt yapı-üst yapı bağlamında ele alır. Tarihsel süreci sınıf çatışması olarak yorumlar. Eğer Marksist bir yaklaşımla irdelemek gerekirse Celali İsyancıları anti-feodal bir nitelik taşımaktadır. Ezen/ezilen ikilemi de Marksist tarih anlayışına dayanır. Oysa Akdağ'ın çalışmalarında bu tür yaklaşımlar pek söz konusu değildir. Bir örnek vermek istiyorum: Marx'tan geniş ölçüde etkilenen ve çalışmaları baştan başa ekonomik verilerle dolu olan Braudel, Sovyetler Birliği dağılmadan önce, ülkenin tarihçileri tarafından ağır biçimde eleştirilmiş ve bir "burjuva tarihçisi" olarak sanık sandalyesine oturtulmuştu.

Metnin Türkçeye çevrildiği sırada basıl(a)mamış olması, elbette önemli bir boşluktur. Fakat bunun nedeni hehalde aşağıdaki yargıya bağlanamaz:

"Fakat çeviri metni her nedense- belki ilgisizlikten belki de duruş noktası ve kimi değerlendirmelerin- özellikle resmi tarih tezinin etkisinde bulunan bazı çevrelerde hoşagitmeyeceği düşünüldüğünden yayınlanmamıştır."

Olabilir, buradaki bakış açısını beğenmeyenler çıkabilir. Nitekim 1940'lı yıllarda Hasan Âli Yücel'in başlattığı çeviri hareketine de karşı çıkanlar oldu. Fakat bütün bunları bir "resmi tarih" saplantısıyla açıklamak doğru mudur? Değildir. Şöyle ki: Türk Tarih Kurumu, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda "Türk ve Türkiye Tarihine dair" kaynak ve araştırmaların Türkçeye çevrilmesine büyük önem

verdi. Bu çerçevede 142 eser Türkçeye çevrildi ve bunlardan ancak otuz kadarı basılabildi. Acaba bunların hangisi bilinen Türk Tarih Tezini destekliyor? Hangi Ermeni kaynağı, hangi seyahatname, hangi İslam kaynağı bu teze ışık tutuyor? Bu eserler, Türk ve Türkiye tarihi araştırmalarına malzeme olmak üzere çevrilmiştir. Ancak basılmamış olmaları da büyük eksikliktir. Bunlar çeşitli neden ve olanaksızlıklar yüzünden basılamadı. Taeschner'in *Anadolu Yolları*, şimdiye kadar basımı ihmal edilmemesi gereken bir çeviridir. Iorga Tarihi'nin çevrilen iki cildinin bugün yerinde yerler esmektedir. Barthold'un Türkistan'ın Moğol istilasına uğramasını ele alan o anıtsal çalışması, çevirenin imzasıyla değil, *hazırlayanın* adıyla, yanılmıyorsa, kurum dışında basılmıştır. Bence asıl üzerinde durulması, sorgulanması gereken bu olumsuzluklar, bu umursamazlıklardır. Her olumsuzluğun başına bir "resmi" sıfatını koymak herhalde sağlıklı bir yaklaşım değildir. Asıl bunların üzerine gidilmesi gerekirken, basmakalıp düşünceler ve önyargılar içinde kıvranıp duruyoruz.

Son olarak, konuyla yakından ilgisi olduğu için bir eserden söz etmek istiyorum. Bu, Amerikalı tarihçi William J. Griswold'un *Anadolu'da Büyük İsyân (1591- 1611)* adlı eseridir (Tarih Vakfı Yayınları, 2000). Prof. Griswold, Talas Amerikan Koleji'nde İngilizce öğretmenini iken İstanbul'a geldi. Edebiyat Fakültesi'nde kimi hocaların derslerini izledi. Eski harfleri öğrendi ve arşive girerek Celali İsyânları ile ilgili malzeme topladı. Eserin İngilizcesi 1983'te basıldı.

Virgöl, 105 (Mart 2007), 56-57.

KELEMEN MİKES, PRENS RAKOCZİ ve TÜRKLER

*Muin-i Al-i Osmanın itaat üzereyim emre
Kral-ı Orta Macarım ki namım Tököli İmre*

Bu dizeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yardım ve desteğini alarak Orta Macaristan'ı Avusturya'nın zulüm ve baskısından kurtarmak amacını güden Macar ulusal kahramanlarından Tököli İmre'nindir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Tököli İmre'ye büyük destek vermiştir. II. Viyana kuşatmasının ana nedenleri arasında Tököli İmre'ye yardım etmek düşüncesi de vardır. Fakat bilindiği gibi, II. Viyana kuşatması büyük bir bozgunla sonuçlanmış ve Ahmet Refik'in yerinde bir deyiimiyle “*felaket senelerinin*” de başlangıcı olmuştur. Tököli İmre'nin Karlofça Antlaşması hükümlerine göre İzmit'te zorunlu ikamete tabi tutulmasından sonra, yeni bir Macar ulusal kahramanı ortaya çıktı. Bu, Rakoczi Ferenç'dir (1676-1735). Rakoczi, Karlofça'dan birkaç yıl sonra Avusturya'ya bayrak açtı (1703). Ancak Osmanlı devlet adamları, başlangıçta Rakoczi ayaklanmasının niteliğini pek kavrayamadı. Yine de Macar Prensi bu ayaklanmada Osmanlı İmparatorluğundan yardım ve destek sağlayacağını ummuş ve 1706'da Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'ya başvurmuştu. Fakat, Babiâli'nin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan ötürü Rakoczi'ye herhangi

bir yardım yapılamadı. Ne var ki diplomatik ilişkiler devam ediyordu. Rakoczi, Avusturya'ya karşı girdiği savaşta yenildi. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya arasında savaş patlak vermiş ve Sadrazam Şehit Ali Paşa, Rakoczi Ferenç'i açıkça desteklemiş ve kendisine gönderilen Name-i Hümayun'la Macar Krallığı ona tevcih olunmuştu. Sadrazam'ın Peter-varadin'de şehit düşmesinden sonra Rakoczi Ferenç'in İstanbul'a gelmesine izin çıktı. O sırada yanındaki soylularla Fransa'ya sığınmış olan Ferenc ve arkadaşları Marsilya'dan gemiye binerek Gelibolu'ya geldiler. Buradan Edirne'ye hareket eden Macar soyluları Mihál köprüsü yakınında parlak bir törenle karşılandılar. Kendilerine gerekli "*ulufe ve taayünat*" tertib edildi. Bu sırada Osmanlı-Avusturya savaşları devam ediyordu ve Macarlar, Türklerin galip gelmesi durumunda isteklerini elde edeceklerine inanıyorlardı. Fakat savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı (1718). Nemçe Çasarının isteği üzerine Ferenc ve arkadaşları Tekirdağ'a (Rodosto) yerleştirildi. Rakoczi, Tekirdağ'da bulunduğu sürece siyasal konularla ilgilenmekten vazgeçmedi. Fransa, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ilişkilerin düzelmesine yardımcı olmaya çalıştı. Fransa ona artık gereken desteği vermiyordu. Bütün umutlarının suya düştüğü bir sırada Rakoczi 8 Nisan 1735'de öldü. Tekirdağ'daki Macar soylularının korktukları başlarına gelmiş ve "*atalarının*" ölümlüyle öksüz kalmışlardı.

Rakoczi Ferenç'in kendisine bağlı Macar soylularıyla birlikte Türkiye'ye sığınması XVIII. yüzyılın siyasal olayları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanında Prens'in yakın çevresinde bulunan Kelemen Mikes'in bu

dönemde yazdığı mektuplar¹⁸, Macar edebiyatına büyük bir eser kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda XVIII. yüzyıl Türkiye'sine de önemli bir ışık tutmuştur. Mektup biçiminin o dönem Fransız edebiyatında önemli bir yer tuttuğunu belirtmek ve Fransız edebiyatını iyi tanıyan Mikes'in buradan etkilendiğini ileri sürmek yanlış olmasa gerektir.

Kelemen Mikes, Erdel'in seçkin ailelerinden birinin oğlu olarak 1690 yılında Zagon köyünde doğmuş, 17 yaşında Rakoczi Ferenç'in hizmetine girmiş ve ondan bir daha hiç ayrılmamıştır. Onunla birlikte önce Fransa'ya, sonra Türkiye'ye sığınmış ve efendisi ile birlikte Tekirdağ'daki sessiz günleri de onunla paylaşmıştır. Mikes bir süre dışarı çıkabilmiş ama yine bütün yaşamı Tekirdağ'a bağlı kalmıştır. Nitekim 2 Ekim 1761 günü Tekirdağ'da son nefesini verdiği zaman yaşamının büyük bir bölümünü, tam 44 yılını Türkiye'de geçirmiş bulunuyordu.

Mikes yalnızlığını mektuplarıyla gidermeye çalışmıştır. Anlaşıldığına göre, Mikes Türkiye'ye ayak basar basmaz mektup yazmaya başlamış ve bu işi hemen hemen yaşamının sonlarına kadar sürdürmüştür. İlk mektubun tarihi 10 Ekim 1717'dir ve Gelibolu'da yazılmıştır. Sonuncu mektup ise Tekirdağ'da yazılmıştır ve 20 Aralık 1758 tarihini taşımaktadır. Bu mektupların toplamı 207'dir.

Mektuplar P. E adlı bir "abla"ya yazılmıştır. Fakat böyle bir ablanın varlığı da hiçbir zaman kanıtlanamamıştır. Belki de Mikes yalnızlığını yenmek için bir abla uydurmuş ve sürekli olarak ona mektup yazmıştır. İşin

18 Kelemen Mikes, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, Çeviren: Edit Tasnadi, Günümüz Türkçesine uyarlayan: Figen Turna, İstanbul, Aksoy Yayıncılık Tarih Dizisi, 15, 296 s.

ilginç yanı bu “abla” Türkiye dışında değil, İstanbul’da yaşamaktadır.

Bu mektupların Macar mültecilerinin umutları, umutsuzlukları, Tekirdağ’daki tekdüze yaşantıları gibi ayrıntıların ötesinde, o dönemin Türkiye için de oldukça büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur. Osmanlı sadrazamlarının ve yöneticilerinin çapı, Türklerin cömertliği ve mültecilere gösterdiği yakınlık, törenler, halkın günlük yaşayışı konusunda verilen ipuçları, komşuluk ilişkileri, av eğlenceleri ve ülkenin ekonomik durumu vb., üzerinde durulan belli başlı ayrıntılar olarak görülmektedir. Bunca yıl Türklere yakın yaşamış olmakla birlikte Mikes’in tam olarak Türkçeyi öğrenememesi aradaki ilişkilerin sınırlı olmasıyla açıklanabilir.

Bu mektupların nasıl bulunduğu ve Macaristan’a nasıl ulaştığı bilinmiyor. Türkiye Mektupları’nın ilk çevirisinin (aş. bak) önsözünde denildiğine göre;

“Hayatının başlıca eseri olan Türkiye Mektupları, güzel bir tarih eseri olarak memleketine getiriliyor. Bu mektuplar güya aslen Macar olup, Çanakkale istihkâmlarını yapmış olan Fransız generali Baron Fransuva Tott tarafından Tekirdağ’da bulunup, Macaristan’a götürülmüştür. Bir söylentiye göre de bunları Horvath adlı bir ihtiyarın delaletiyle Meszaros isminde bir Macar bulmuştur. Meszaros, Viyana’ya gittiği zaman bu elyazılarını orada Demeter Göröge vermiş, ondan da Istvan Kulcsar’ın eline geçmiştir. Mektuplar ilk defa 1794’te bu Kulcsar tarafından bastırılmıştır.”

Ne var ki bu ilk baskı pek dikkati çekmemiş, mektuplar daha sonra giderek büyük bir ilgi odağı haline gelmiştir. 1906 yılında lüks bir baskısı yapılmış ve bu yayında mektuplarla ilgili incelemeler de yer almıştır.

Şimdi bu mektupların dilimize kazandırıldığını gazete ve dergilerde günlerce arka arkaya çıkan ilanlardan anlamış

olduk. Gerçekten mektuplar lüks bir baskı içinde sunulmaktadır. Başta Rakoczi Ferenç ve yazarın kendisinin olmak üzere belgesel nitelikte birçok resim de bu kitapta yer almaktadır. Anlaşıldığına göre kitap, Edit Tasnadi tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Figen Turna da günümüz Türkçesine uyarlamıştır. Ancak kitap hakkında verilen bilgide, “*bu kitabı sanırım Edit Tasnadi'den başkası Türkçe'ye çok zor kazandırır*” denilmekte, aynı zamanda bu Macar yazarının “günümüz Türkçesine” hakimiyetinden söz edilmektedir. Bu anlatımlardan sonra, günümüz Türkçesine uyarlamak için geriye hangi iş kalmıştır? Onu anlamak gerçekten zor. Kitabın önsözünde Macar mültecileri, bu olayın önemi ve Türkiye tarihindeki yeri hakkında verilen bilgiler hem yetersizdir, hem de bu konuda hiçbir çalışmaya gönderme yapılmamış olması şaşırtıcıdır. Bu konuda *Tarihi Sevdiren Adam Ahmet Refik*'in ilk önemli araştırmaları yaptığını özellikle belirtmek gerekir. Onun bu konuyla ilgili kitabına ve 1937'de Akşam gazetesinde (21. 5. 1937) çıkmış bir makalesine ulaşmak belki zor olabilirdi. Ama Rakoczi Ferenç ve Macar mültecileri üzerine yapılan bir sempozyumda toplanan bildirilere ulaşmak hiç zor olmasa gerek. 31 Mayıs - 3 Haziran 1976 günleri arasında İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde yapılan bu sempozyumun düzenleme kurulunda Prof. M. Tayyip Gökbilgin (Başkan), Prof. Semavi Eyice, Prof. Cengiz Orhonlu ve o zaman Dr. Asistan olan Prof. Salih Özbaran bulunuyordu. Bu bilim adamları ve hocalarımızdan Gökbilgin ve Orhonlu ne yazık ki bugün artık yaşamıyorlar. Pek çok yerli ve yabancı katıldığı bu sempozyumda Türk - Macar ilişkilerinin tarihsel gelişimi, Rakoczi Ferenç ve dönemi; Kelemen Mikes üzerine bildiriler sunuldu ve tartışıldı. Birçok resim ve özgün belgelerin tıpkıçekimleriyle bu bildiriler basıldı ve kamuoyuna sunuldu. Bütün bunların

ötesinde asıl üzerinde durmak istediğimiz nokta, Kelemen Mikes'in Türkiye Mektupları'nın yıllarca önce dilimize kazandırılmış olması ve yayıncıların ne yazık ki böyle bir çevirinin varlığından hiç mi hiç söz etmemeleridir. Bu mektupların Türkçeye çevrilmesi; Hasan Âli Yücel'in her alanda olduğu gibi çeviri yolunda da attığı sağlam ve tutarlı adımlarının bir sonucudur. 1940'lı yıllarında bir yandan aydınlanmanın ve hümanizmanın klasik kaynaklarını oluşturan eserler birer birer Türkçeye çevrilir ve dünya edebiyatının seçkin eserleri Türk okuyucularının önüne serilirken, öte yandan tarihimizi ilgilendiren yabancı yayınların da dilimize kazandırılması için büyük bir çaba gösterilmiştir. Bu bağlamda Mikes'in mektupları, iki cilt halinde Macar klasiklerinin bir numaralı eseri olarak Sadrettin Karatay tarafından Türkçeye çevrildi ve basıldı. Sami N. Özerdim'in belirttiği gibi Türkiye'de bu eser üzerinde çok durulduğu, eleştirildiği söylenemezse de özellikle 1940'lı yıllarda *Yücel* dergisinde bununla ilgili olarak bazı yazıların çıktığını belirtmek gerekir.

Sadrettin Karatay'ın söz konusu çeviriye uzun bir önsöz yazdığını görüyoruz. Onun bu önsözü içinde şu değerlendirmelere dikkati çekmek istiyoruz:

"...Esere can veren bu ahenkli bütünü meydana getiren şey, Mikes'in ruhundaki havadır.

Eserdeki bu hava gerçekten zengindir ve Macar edebiyatında tektir. Bunda eşine az rastlanır bir şahsiyetin gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık çağlarına ait gittikçe silikleşen fakat hiçbir vakit acılaşmayan mizahi zekâ, geniş ve barışçı dünya görüşü, dinci ruhu, kadere boyun eğişi ve yurduna karşı sarsılmaz bağlılığı dokunaklı bir tablo halinde gözümüzün önüne serilmektedir" (I, XIII).

Karatay'ın çevirisinde sürekli olarak "abla" olarak geçen

kişinin yeni çeviride, hep “teyze” olarak geçmesi de dikkati çekiyor. Bu konuda bir yargıda bulunacak bir durumda olmadığımızı belirtmekle yetiniyoruz.

Vurgulamak istediğimiz nokta şudur: Bir eser daha önce Türkçeye çevrildi diye yapılan ikinci bir çeviriye gerek olmadığı gibi bir düşünceye saplanmak son derece sakattır ve böyle düşünmek de anlamsızdır. Herhangi bir başyapıtın bir değil birkaç kez çevrilmesinin de zararı değil, tam tersine pek çok yararı vardır. Ancak bizim kaygımız bundan önce yapılanların görmezlikten gelinmesi, deyim yerindeyse bunlara hiç “iltifat” edilmemiş olmasıdır. Ne yazık ki, açıkça adını koyalım, bir kadirbilmezliğin yığınla örneklerine tanık oluyoruz. Sözelimi, geçen yüzyılda ülkemizde Fransa'yı uzun süre temsil etmiş olan Engelhardt, Sultan II. Mahmut döneminden başlayıp 1876 Anayasası'nın kabul edilmesine kadar geçen dönemi kapsayan Türkiye reformlarının oldukça ayrıntılı bir tarihini yazmıştır. Eser denilebilir ki, 1940'da Milli Eğitim Bakanlığı'nın *Tanzimat I* 'i yayınlamasına kadar da bu alanda tek başvuru kitabı olarak görülmüştür. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Ali Reşat, pek çok eseri ve bunu da Türkçeye kazandırmıştır. Fakat yakın zamanda, biraz kırpılarak yapılan bir çeviride Ali Reşat'ın yaptığı çeviriye en ufak bir gönderme yapılmamıştır. Bütün bunları, eğer bilgisizlikten kaynaklanmıyorsa, ahlaki açıdan doğru bulmadığımızı üzümlere dile getirmeyi bir borç biliyorum.

Not: 27 Mart 1976'da Macaristan II. François (Frenc) Rakoczi'nin doğumunun 300. yılını kutladı. Macar bağımsızlık savaşının öncüsü olan bu Prens hakkında yeni araştırmalar gündeme gelmiş ve seçkin kişiliği tartışılmıştır.¹⁹

Kitap Gazetesi, 102/103 (Mart/Nisan 2000).

19 Bk. Bela Köpeczi, “Frenc Rakoczi II”, *The New Hungarian Quarterly*, no: 61 (ayrı basım).

MEHMET BAŞARAN VE HASAN ÂLİ YÜCEL

Ahmet Hamdi Tanpınar, yakın arkadaşı Hasan Âli Yücel'in ölümünden sonra yazdığı bir yazıda onun Köy Enstitüleri'nin kurucusu olduğunu dile getirerek şöyle der : "Enstitülerin sadece münevver yetiştirmemizdeki tesadüfleri değiştirmesi bence kâfidir." Tanpınar, bu sözüyle, aydın yetiştiren mekânlarımızın kentlerden köylere kadar indiğini vurgulamak istemiştir. Bu, edebiyatımızda sözün tam anlamıyla bir devrimdir. Köy Enstitülü yazarlarımız bize gerçek anlamda köyü, köy yaşamını anlatmışlardır. Bu gelişme, geniş anlamda "köyün gücü"nü göstermektedir. Ataç, enstitü çıkışlı yazarlardan köyü değil, köylüye kentleri anlatmalarını isterdi hep. Peki köyü ve köylüleri kim anlatacaktı? Enstitü çıkışlı yazarlar, bu alanda inanılmaz bir atılım yaptılar ve yepyeni bir çığır açtılar.

Mehmet Başaran, Köy Enstitüsü çıkışlı yazar, şair ve düşünürlerimizden biridir. Kısaca özetleyelim: Başaranı 1926 yılında Lüleburgaz'ın Ceylan köyünde doğdu. Uzunköprü Gazi Mahmut ilkokulunu bitirdikten sonra Kepirtepe Köy Enstitüsü'ne girdi. Burayı 1943 yılında tamamladı ve Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'ne yazıldı. Prof. Sabahattin Eyüboğlu, burada tanıdığı Başaran'ı şöyle anlatır:

"Kırk bin köyün en yoksullarının birinden geliyordu Başaran. Kendi yağıyla kavrulmuş sabırlı titizliği hâla

üzerindeydi. Sin sin, için için bakışları, yakalanması güç, ama yakalanınca da insanı birden ısıtan bakışları vardı. Köylünün bahtı gibi kolay kolay açılmaz, ama açıldı mı yaman açılır, birden sözün en acısı veya en tatlısıyla boşanıverirdi (Eyüboğlu'nun Ahlat Ağacı' na yazdığı önsöz).

Başaran 1945 yılında bir gün Hasanoğlu'dan Ankara'ya gelir. "Bilim İşçisi" Orhan Burian'la tanışmak için. Bu onun yaşamının en önemli dönüm noktalarından biridir. Bunu kendisinden dinleyelim:

"1945'te birgün, Fakülte'nin önünde durdum. Bir boz elbiselerime, içi nasırlı soyuk soyuk ellerime baktım; kendi okuduğumuz daha sıvası kurumamış taze taze harç kokan yerleri hatırladım, bir de bu güzel yapıya baktım; cesaretim kırıldı... Neden sonra Orhan Burian'ı tanıyabilmek için yürüdüm..."

Orhan Burian'la karşılaşınca, bambaşka bir adam karşısında olduğunu anladı. "Beni öylesine kendisine doğru yükseltmişti ki, henüz tanıştığımız halde; çoktan beri görmediğim bir dosta, bir ağabeye, özlediğim bir öğretmene kavuşmuşçasına dilim çözülmişti. Büyük bir ilgiyle dinliyordu. Adamakıllı kanım ısınmıştı ona ..." *Ufuklar*, özel sayı, (15/16 (1953), 82- 83)).

Orhan Burian'la tanışması gerçek bir dostluğa dönüştü. Amerika'da bulunduğu sırada onunla mektuplaşırlar. Burian bir Anadolu gezisi sırasında Edremit'te Başaran'lara uğradı. Birlikte Edremit'i, zeytin ülkesini ve Bergama harabelerini gezdiler. Bugün, Orhan Burian'ı yakından tanıma fırsatını bulmuş pek az insandan biridir Başaran...

Başaran, Burian'ın vakitsiz ölümüne duyduğu acıyı, tıpkı Dağlarca gibi, şiirle dile getirdi. "İlk Tohum Patladığında" başlıklı şiirin ilk bölümünü buraya alıyorum.

*İlk tohum patladığında uç verdiğinde ilk
Bitki
Üstümüzde olacak bakışın
Ak bulutlar iplik iplik sarkacak yere
Sesini duyacağız kitaplar boyu
Anılar yakacak içimizi...*

Başaran genç yaşta bir şair olarak sevildi. “*Ahlat Ağacı*” 1946 yılında ikinci baskısı yapılan Orhan Burian’ın derlediği *Kurtuluştan Sonrakiler*’de yer aldı. Fakat nedense Ataç, bu şiiri bir türlü beğenmedi. Ama bunun nedenini de açıklamadı. Oysa Eyüboğlu, o güzelim şiiri bakın nasıl değerlendiriyor:

“*Köyün şehirde, şehrin köyde eriyebileceğini ve bu erime-
den en lezzetli fikir meyvalarımızın doğacağını insan Başaran
ve Başaran gibileri gördükçe anlıyor. Ahlat Ağacı iki köklü
ağacın ta kendisidir.*” Bu güzelim şiirin ilk dizeleri şöyle:

*Eşin dostun yaşıyor bak bahçelerde
Sen çıplak bir doruğun üzerindesin
Tam rüzgârın engini sardığı yerde*

*Durmuşsun kırların bir ucuna
Ah senin halin köylü hali
Yaşarsın kıraç toprakta Servi - simin misali*

Başaran’ın yazarlığı da şairliği gibi öğrencilik yıllarına kadar geri gitmektedir. O bir aydın sorumluluğu ile birçok esere imza attı. “Özgürleşme Eylemi” olarak adlandırdığı

Köy Enstitüleri üzerine yazdıkları çağına tanıklık eden oldukça önemli eserlerdir. Köy Enstitüleri'nin kuruluşunu gerektiren koşullar, enstitülerin kuruluşu, gelişmesi, yapısı, Yüksek Köy Enstitüsü'nün yaşama geçirilmesi; son çözümlemede enstitülerin kapatılma süreci... Bütün bu aşamalar, bir tanık olarak incelenmiş ve onun usta kalemiyle bir bütünlük kazanmıştır. Bu eserlerinde Başaran, okul arkadaşlarından okul müdürüne, Genel Müdür Tonguç'tan Bakan Hasan Âli Yücel'e varıncaya kadar herkesin emeğini, hakkını veren bir çizgi izlemiştir. Şimdi de bunun yeni bir örneğini vermektedir. Onun son olarak çıkan, büyük aydınlanmacı Hasan Âli Yücel'i anlatan kitabından söz etmek istiyorum. Başaran'ın sunuş cümleleri, kitabın ruhunu ve felsefesini kusursuz biçimde dile getiriyor:

“Biz Hasan Âli - Tonguç yetiştirmeleri onların sevinçlerini de acılarını da birlikte tattık. Çağdaş bilgemiz, Köy Enstitüleri Dergisi'nde dile getirilen ilkelere uyarak yaşadı; Halk düşmanları ona baldıran şerbetini içirmeye kalkıştığı halde, yüreğinin durduğu ana değin “uyuyanları uyandırma” işini sevgiyle sürdürdü. Devrimci Türkiye'nin ekin yaşamına bir ruh olarak hümanizmayı katanlardan biriydi Yücel.” (*Büyük Aydınlanmacı Öğretmenim Hasan Âli Yücel*, T.İş B., İstanbul, 2008).

Başaran'ın Yücel'le tanışması öğrencilik yıllarına kadar geri gider. Hasan oğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde bir toplantıda şiir okurken tutulup kalan Başaran'ı güç durumdan önce Tonguç, sonra Yücel kurtarır. Bakan'la Başaran arasında içten bir söyleşi geçer. Yücel, Kurtuluş'tan sonra, 1922'de İzmir'de öğretmenliğe başladığı günleri anımsar. Yücel, yıllar sonra Başaran'la yeniden karşılaşır. Ama koşullar değişmiştir. Yücel, bir dâvayla yıpratılmak istenmiş,

Köy Enstitüleri'ne karşı yıkıcı bir saldırı başlamıştı. Yücel de Başaran da bundan nasibini almış, "bir ihanet dönemi" bir kasırğa gibi geçmişti. Yücel'i bir gece evinde ziyaret eden eski öğrencisi Doç. Niyazi Berkes (*Unutulan Yıllar*, İstanbul, 1997, 393) "*O şen derviş adam yıkılmış, derin bir kötümserlik içine düşmüştü*" diye yazar. Bu gözlem, Başaran'ın gözlemleriyle uyum içindedir. Köy Enstitüsü çıkışlılara karşı başlatılan "baskı, sürgün, kıyım..." Yücel'i derinden etkilemişti. Yücel, yaşadıklarını, başından geçenleri şiirleştirdi ve bu şiirleri *Dinle Benden* başlığı altında "Tonguç'un Ruhuna" armağan etti.

Yücel, Başaran'la son karşılaştığı zaman İmece dergisinin ne durumda olduğunu sormuş, 1 Mart'ta [1961] çıkacağı yanıtını almıştı. Hele hele Başaran'ın, önsözün İnönü'nün kaleminden çıkmış olduğunu söylemesi Yücel'i eski günlerdeki gibi heyecanlandırmıştı. Başaran, Yücel'le karşılaşmasının sevincini yaşarken, radyo da onun ölüm haberini veriyordu. Artık Yücel sonsuza değin susmuştu.

Başaran, eserinin önemli bir bölümünü Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde (1938-1946) yaptığı büyük işlere ayırmıştır. Bunları üç başlık altında toplayıp incelemektedir:

- Cumhuriyet'in en önemli eseri Köy Enstitüleri
- Aydınlanmaya ivme kazandıran çeviri devinimi
- Hasan Âli döneminde ortaöğretim, lise vb. eğitim kurumları.

Yücel'in bakanlık döneminde yaptığı işler, Türkiye'yi bir Rönesans'ın eşiğine getirdi. Şûralar, komisyonlar birbirini izledi. Ansiklopediler, sözlükler, dergiler ve diğer yayınlar Türk kültür yaşamına yepyeni açılımlar sağladı. 1939-1945

arasında tam dokuz dergi yayınlandı. Kâtip Çelebi'nin ünlü bibliyografya kitabı, Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim*'i Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar*'ı yayınlanan eserler arasında yer almaktadır.

Dünya klasiklerinin Türkçeye çevrilmesi, tarihin büyük çeviri hareketleri içinde yer almaktadır. Bu hareketlerden üçü insanlık tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi antik dönemde Grek, Mısır ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerde görüldü. İkincisi İslam dünyası ile Grek dünyası arasında görüldü. Bu çeviri hareketi antik dünyanın İslam dünyası aracılığıyla yeniden “keşf” edilmesine önemli bir katkıda bulundu. Yücel'in başlattığı çeviri etkinliği, Türkiye ile Batı dünyasının birbirine yaklaşmasına büyük katkıda bulundu. Türkiye'yi Rönesans'ın eşğine getiren, bu çeviri eylemi olmuştur.

Türkiye'nin içine girmek istediği uygarlık dünyasının eserlerini kendi dilinde okuyup anlaması gerektiği Birinci Neşriyat Kongresi'nde dile getirilmiş, çok geçmeden bir Çeviri Bürosu oluşturularak geniş bir çeviri işine girilmiştir. Özellikle Ankara ve İstanbul Üniversitelerinin birikiminden çok geniş ölçüde yararlanıldı. Bu alanda öteden beri yapılan bölük pörçük çalışmalar ilk kez bir sisteme bağlandı. Doğu'nın ve Batı'nın anıt eserleri dilimize kazandırıldı. Bu çeviriler yanında *Tercüme* dergisinin yayınına da girildi. Dergide karşılıklı çeviriler, şiirler, öyküler, düşün yazıları yer alıyor ve çeviri sorunları tartışılıyordu. Derginin kimi özel sayılarının büyük bir boşluğu doldurduğunu özellikle belirtmek gerekir. Bütün bu çabalarla Türkiye, bir çeviri cenneti konumuna geldi.

Başaran, Yücel döneminde orta öğretim konusunu da ele alıyor. Unutmamak gerekir ki Yücel, 1935 yılında siyasete

atılmadan önce iki yıl Ortaöğretim Genel Müdürlüğü'nde bulundu. Bu görevde bulunduğu sırada anıtsal bir eser hazırladı ve bu eser 1938'de basıldı. *Türkiye'de Orta öğretim* başlıklı bu eserinde Yücel, orta öğretimi bir bütün olarak ele alır. Bu kitapta bütün orta dereceli okulların tarihleri verilmiş ve bu sırada var olanların resimleri de kitaba konmuştur. O nedenle bu anıtsal eserin büyük bir belgesel değer taşıdığını unutmamak gerekir. Yücel'in görevli olarak gittiği Fransa'da orta dereceli kurumları da incelediğini biliyoruz.

Yücel, orta öğretimde Cumhuriyet'in temel ilkelerini egemen kılmak istiyordu. Bu okulların, yüksek öğrenime temel olan genel kültürü ve aydın sınıfı yetiştirmekle görevli olduğunu dile getiriyordu. Ama liselerde öğretmenin konferansçı, öğrencinin de ezberci olmasını istemiyordu. Lise öğretiminde Yücel, dil ve terimler sorununa büyük önem veriyordu. Akademik çevrelerde "Coğrafya" anlayışı yetersizdi. Bunun için Coğrafya Kongresini topladı (1941). Türk dilinin öğretiminde temel bir grameri yapılmamıştı. Gramer Komisyonu, Felsefe Terimleri Komisyonu bu boşluğu doldurmak için toplandı. Yücel, liselerde niteliğin yükselmesine çok önem vermiş, fakat bunların sayılarının arttırılması yoluna gidilmemiştir. Kendisi de bunu dile getirir... Ama mesleki teknik eğitime de büyük önem vermiştir. Yücel, Bakanlığı döneminde çok sayıda lise açma yoluna gitmedi. Şöyle diyor:

"Hazin bir itiraf olacak ama cesaretle ifade edeyim ki bütün seleflerim (öncekilerim) ve haleflerimle (sonrakiler) beraber cümlemiz henüz Türkiye'de "lise kurucusu" olamadık.

Niçin?

Çünkü hiç birimiz Türk kültürünün kaynağı olması lazım gelen medeniyet ve dilleri tayin edip büyük bir fikir hareketine cesaret edemedik. Hatta çoğumuz, böyle bir meseleyi düşünemedik bile... Bu hususta mahdut ve ancak bir başlangıç sayılacak bir teşebbüs, gene 1939 ve 1946 arasına rastlar. Birkaç lisede “klasik şube” nin açılması ve orada Latince ile eski Yunanca’nın okutulmaya başlanması, bu düşüncenin bir denemesi idi. Fakat sonra bu da tutulmadı ve tutunamadı. Bakanın şahsi teşebbüsü mahiyetinden ileri geçemedi.”

Başaran’ın eserinin büyük bir bölümü Köy Enstitüleri üzerinedir. Konu olaylar, anılar, tanıklar bağlamında ele alınıp işlenir ve görsel malzemeye de desteklenir. Böylece “Bize özgü, ama dünya eğitime katkı sayılan özgün eğitim kurumları” ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çok partili yaşama geçtikten sonra enstitüler üzerine kurulan yoğun baskı bunların kapatılmalarıyla sonuçlandı. Yalnız enstitüler kapatılmakla kalmaz, Yücel’in başlattığı çalışmalar, ortaya koyduğu eserler teker teker yok edilir. Üstelik uydurma bir dâvayla da yıpratılmaya çalışılır. Tam bir cadı kazanı kaynar Türkiye’de birçok kimse deyim yerindeyse yalancı tanık olarak dinlenir. Yücel bu hukuk ve insanlık savaşında yalnız bırakılır.

Hasan Âli Yücel’in Türk eğitim, kültür, sanat ve aydınlanma tarihinde seçkin bir yeri vardır. 1997’de UNESCO, O’nu anılmaya değer büyük adamlar listesine koymuştur. Yücel’in 100. doğum yılı etkinlikleri pek çok eserin ortaya çıkmasına fırsat verdi. Yücel, yurdun her yerinde konferans, seminer, sempozyum vb etkinliklerle anıldı. Onun yaşamını ve eserini inceleyen yayınlar yapıldı. Dahası, bakış açısı değişti ve onu vaktiyle suçlayan yargılar yerini

OKUDUKLARIM

daha olumlu bir sağduyuya bıraktı. Başaran'ın kitabı ise çok farklı bir nitelik taşımakta. Bu eser, onu yakından tanıyan bir aydının, büyük ölçüde kendi tanıklığından yola çıkarak ürettiğı özgün bir çalışma özelliğı taşıyor.

Yeniden İmece, 24 (Ekim 2009), 109-111.

SAKALLI CELAL EFSANESİ

Sakallı Celal (1886-1962) adına ilk kez İlhan Selçuk'un yazılarının birinde rastladım. İlhan Selçuk, onun neredeyse bir özdeyiş haline gelen ünlü sözünü anıyordu. "*Türkiye Doğu'ya yol alan bir büyük gemi. Bu geminin içinde Batı'ya koşanlar var, ve biz bunu 'Batılılaşmak' sayıyoruz.*" Düşündüm. Bu denli ilginç söz söyleyen bir adam kim bilir neler yazmış, ulusal kitaplığımıza neler kazandırmıştı! Daha sonra adını yine kimi gazete yazılarında gördüm. Onun bıraktığı(!) eserleri -soyadını bilememekle birlikte- fişlerde ve kataloglarda arayıp durdum. Doğrusu böyle bir insanı yeterince bilemediğim, tanıyamadığım için kendi kendime kızıp duruyor, utancımдан hiç kimseye, hiçbir arkadaşşıma soru sormak gücünü de kendimde bulamıyordum. Bilinçaltına yerleşen bu merakım içimi kemirdi durdu. Ta ki Sayın Orhan Karaveli'nin Sakallı Celal üzerine o ayrıntılı eseri çıkıncaya kadar (*Sakallı Celal, Bir Bilinmeyen Ünlü'nün Yaşam Öyküsü*, İstanbul, 2004). Eser gün ışığına çıktıktan sonra basınımızda epey yankılandı, üzerine birçok değerli yazılar yazıldı. Ayrıca herkes de kendisine Sakallı Celal'den bir pay çıkarmaktan geri kalmadı. Ben de yıllardır beni uğraştıran bir sıkıntıdan kurtulmuş oldum..

Sayın Karaveli neredeyse iğneyle kuyu kazmış, pek çok eser tarayıp sözlü kaynaklara da başvurmuş, böylece yakın tarihimizin bu ilginç kişisini her yönüyle bize tanıtmıştır.

Yalnız bugünkü kuşaklar için değil, gelecek kuşaklar için de kalıcı bir eser bırakmıştır. Ayrıca elde edilmesi hiç de kolay olmayan yığınla görsel malzemeye ulaşmış ve eserini daha daha kalıcı ve çekici bir hale getirmiştir.

Sakallı Celal bir Paşazade. Dönemin birçok Paşazadesi hatta Şehzadesi gibi o da Galatasaray Sultanisi'ni bitirir. Paris'in yolunu tutmuş. Kafası ve yüreği dopdolu, ülkesine hizmet aşkıyla yurda döner. Üsküp, Kastamonu ve İzmit'te öğretmenlik, Ankara Sultanisi'nde müdür yardımcılığı görevlerinde bulunarak ülkeye eğitim yoluyla hizmet eder. Üsküp'te öğrencilerine futbol oynattığı, Kastamonu'da başı açık gezdiği için başına gelmeyen kalmaz. Asıl ilginç olanı onun 5 Kasım-5 Aralık 1922 tarihleri arasında Moskova'da toplanan Komintern'in dördüncü kongresine diğer birkaç Türkle birlikte katılmış olmasıdır. Daha sonra Ankara Sultanisi Müdürü iken Bakanlığın "öğrencilerin sınıf atlatılması" genelgesine karşı çıkarak görevden ayrılır.

Bundan sonra Sakallı Celal makinistlik yapar. Aydın İncir Kooperatifi'nin tütsüleme (fumigasyon) fabrikasında çalışır. Burada başına gelen kaza ve polis baskısı onu düzenli bir yaşamdan koparmaya yetmiştir. Başına gelen kazadan İzmir gazeteleri ayrıntılı olarak söz etmiştir. Yaşamının sona kadar sırtında çantası, bilinen o "nev'i şahsına münhasır", Galatatasaray'la ilgili törenlerde taşkın haliyle yaşamını sürdürür. 1962 yılında sessizce yaşama veda eder.

Karaveli bize, bu ilginç yaşamın ayrıntılarını sunuyor. Burada yazardan özür dileyerek bir iki dizgi yanlışına değinmek istiyorum. Sakallı Celal'le ilgili Hizmet gazetesinde bir yazı yazan Zeynel Rasin değil, İzmir'in ünlü gazetecilerinden Zeynel Besim (Sun) olmalıdır. Gazete 1886'da Halit Ziya ve Tefik Nevzat tarafından kuruldu. Zaman

zaman kapandı, el değiştirdi. Mehmet Şeref (Aykut), Abdülhamit döneminde İzmir'e sürgün olarak gönderildi ve gazetede dil konusunda yazılar yazdı. Yine o yılların bir başka sürgünü de Mehmet Şeref'in yakın arkadaşı ünlü Türkçü Necip idi. Bunlar İzmir'de Türkçenin sadeleşmesi yolunda büyük bir dil hareketi başlattılar. Prof. Hikmet Bayur'un soyadı, bir dizgi yanlışı nedeniyle Boyur olarak çıkmıştır.

Bir başka nokta üzerinde durmak istiyorum. Kültürü, birikimi, zekâsı, yabancı dil bilgisi Sakallı Celal'in önemli eserler verecek bir yetenekte ve konumda olduğunu gösteriyor. Ama hiçbir şey yazmamış olması, üzerinde durulması gereken bir konu. Neden böyle yazısız bir yaşamı yeğledi? Onu Sokrates'e yada Diyojen'e benzeterek avunmanın anlamı yoktur bence. Sakallı Celal, Türkiye'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerine tanık oldu. İkinci Meşrutiyet'in ilanı, Balkan ve Dünya savaşları, Milli Mücadele, Cumhuriyet'in kurulması, devrimler vb... Bütün bunları yaşayan bir aydının elbette söyleyecek ve yazacak çok şeyi olmalıydı. Bu konuda bir örnek vermekle yetineceğim.

Yıl 1917, Tevfik Fikret'in ölümünün üzerinden iki yıl geçmiştir. Dönemin aydınları büyük özverilerle *Muallim* dergisinin bir sayısını Fikret'e ayırmışlardır. Ertesi yıl, *Düşünce* dergisi, daha kapsamlı Fikret özel sayısı (nüsha-i mahsusa) olarak çıkmıştır. Kimlerin yazıları yok ki bu anıtsal özel sayılarda? O tarihte henüz lise öğrencisi olan Hasan Âli'nin (Yücel) bile *Düşünce*'de Fikret için bir şiiri var. Gündeme Sakallı Celal gelince, bu dergileri sayfa sayfa yeniden taradım. Ne yazık ki Sakallı Celal'in tek satır yazısı yok. Hani o hayranı olduğu, hocası, müdürü, yanına

gömölmek istediği Fikret hakkında üç beş satır bile çiziktirmemiş. Ne acı! Oysa o yıllarda Sakallı Celal en enerjik ve en verimli olacak çağını yaşıyordu. Anısını elbette incitmek istemem. Kendisinden bu yolda beklentilerimizin olması gerektiği düşüncesiyle bu satırları yazıyorum. Çünkü söz uçar, yazı kalır... Yoksa bu dünyadan göçmüş birinden bir şey beklemek artık anlamsızdır.

Orhan Karaveli arka arkaya verdiği eserleriyle kültür tarihimize büyük ve önemli eserler verdi. Bir Ankara Ailesi, Tefik Fikret, Nazım Hikmet üzerine yazdığı kitaplar büyük ses getirdi. Sakallı Celal de bunlardan biridir.

Yeniden İmece, 5 (Kasım 2004), 69.

AYVALIK ÜZERİNE

Emekli Felsefe öğretmeni Nâzım Bayata'nın yaz tatillerinde gittiği yerlerden biridir Ayvalık. 1979 yılında ilk kez uğradığı Sarımsaklı'dan Ayvalık'a uzanmak onun için bir fırsat olmuş ve bu geliş-gidiş sürekli bir hale gelmiştir. Bayata, Ayvalık üzerine şu gözlemlere yer vermektedir:

“Ayvalık bildiğimiz bir Türk kenti değil. Halkı da biraz değişik. İnsanların çoğu yerli turist.” Sonra şunları ekler: “Ayvalık'ı anlamaya çalışıyorum yavaş yavaş. Bu kentte kimler nasıl yaşamış, neler olmuş, 1920'lerde özellikle Mübadeleyi yaşamış Ayvalık. Buradaki Rumlar gitmiş. Adalardan, Girit'ten Türkler gelmiş yerlerine. Kolay mı toprağı, vatanı terk? Nice acılar yaşanmış karşılıklı.”²⁰ Bayata, Alibey'de (Cunda) Rumlardan kalma evleri görür. Bunların içinde metruk kilise, yine terk edilmiş papazın köşkü de var. Papazın köşkü denilen yer, Cunda'nın tarihsel mekânlarından biri. Burası 5.000 altına yapılmış. Sonra kaza merkezi olmak üzere çok ucuz bir fiyatla devlete satılmış. Cumhuriyet döneminde uzun yıllar yetiştirme yurdu olarak hizmet vermiş. Yıkım tehlikesi nedeniyle boşaltılmış. Buranın tarihsel önemini, kurtarılması gerektiğini belirten başvurumu yetkili kurullara verdim. Gazetelerde bazı yazılar çıktı. O kadar...

Nâzım, daha sonraki yıllarda Ayvalık'a gelip gitti. Sokaklarında bu kentin tarihini, daha doğrusu tarihinin

20 Nâzım Bayata, *Giderayak (Anılar)*, (Ankara, 2011), s. 459, 460.

izlerini aradı. Pek çok bilgiye ulaştı. Buranın tarihsel konumunu el yordamıyla anlamaya çalıştı o keskin zekâsı ve engin kültürüyle... Şu dilekte bulunuyor sonunda : “Biri çıkıp da Ayvalık’ın 1920’lerden öncesi ve sonrası toplumsal tarihini yazmalı, değer.. Belki de yazan vardır” (s. 503). Keşke, diyorum, Nâzım, o günlerde Ahmet Yorulmaz’ın sık sık basımı yinelenen *Ayvalık’ı Gezerken* başlıklı kitabını görebilseydi! Hiç değilse zaman kaybetmeden Ayvalık üzerine derli toplu bilgiler edinebilirdi. Yorulmaz, her basımında yeni bilgilerle eserini zenginleştirdi. Üstelik Girit’ten Ayvalık’a göç edenlerin tarihini de yazdı, bu çalışkan Ayvalık sevdalısı insan...

Çok gerilere gitmeye gerek yok. Günümüze yakın bir zamanda dahi kurulmuş olsa, kentlerimizin ortaya çıkışı efsanelerle örülmüştür. Çeşme yenilgisinden sonra buradan geçen Gazi Hasan Paşa’nın Papaz İkonomos tarafından ağırılanması, Sadrazam olduktan sonra vefa borcunu ödemek için Ayvalık’ı ayrıcalıklarla donatması efsanesi bunlardan biridir. Elbette hiçbir tarihsel gerçeğe uymaz.²¹ Ayvalıklı Yorgo Sakkarı’nın bu öyküsü pek tutunmuşa benziyor. Oysa, ne Cezayirli Gazi Hasan Paşa buralardan geçmiş, ne de Ayvalıklılara böyle bir imtiyaz fermanı verilmiştir.

Piri Reis’in *Kitab-ı Bahriye*’sinde (1935, s.152-154) yalnızca Yunt adalarından söz edilir ve bu adalar üzerindeki bir doğal liman üzerinde durulur. Prof. Ömer Özyiğit, antik dönemdeki Kidonya (=Ayvalık) adının sürekliliğine dikkati çeker ve bugünkü Ayvalık’ın da onun bir devamı olduğunu vurgular (Sayın Prof. Özyiğit’ten alınan sözlü

21 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Cezayirli Gazi Hasan Paşa’ya Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, VII - VIII (1942), s.17-40. Hasan Paşa İstanbul’a dönerken kesinlikle kara yolunu kullanmamıştır.

bilgi). Ancak Osmanlı kaynaklarında XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ayvalık adı görülmez. Keza Yunda adası için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bu tarihlerde Anadolu kıyılarına doğru genişlemek isteyen adalar halkının, özellikle Midilli halkının Ayvalık'ın yeniden canlanmasında etkili olduğuna şüphe yoktur.

Yorgo Sakkari'den Arnold Toynbee'ye kadar bir çok tarihçi Ayvalık'ın serbest bir şehir olarak geliştiği üzerinde durmuşlardır. Ancak, bunun günümüzdeki anlamda bir serbest şehir olduğunu söylemek zordur. Bir Osmanlı belgesine göre bu serbestlik kavramı, *"Ayvalık kazası her ne kadar bir ufak mahal ise de müsaade-i mevkiye ve reayasının serbestiyet-i tabiiye..."* sinden ileri geliyordu.²² Yani Ayvalık'ın uygun bir yere kurulmuş olması ve reayasının serbest tavırları bu kavramla örtüşüyordu. Kendilerine verilen ayrıcalıklar arasında, bir akademinin kurulmasına izin verilmesi, tahsis edilen arazi ve zeytinliklerin senetlerinin Türkçe değil Rumca yazılması da vb. sayılabilir. Akademi, Sultan Selim'in fermanı üzerine Kuruçeşme'deki akademi ile aynı tarihlerde kuruldu. Kısa sürede parlak bir gelişme gösterdi²³. Rumca senetler ancak Tanzimat döneminde Türkçeye çevrildi.

Ayvalık'ın yanı başındaki Yunda (Cunda, Alibey) adasının Ayvalık ile idari bir bağlantısı yoktu. İşin ilginç yanı, burası Ayvalık'ın değil, Midilli'nin bir kazası idi. Moskonisi (kokulu ada) denilen bu adanın belediyesi ayrı idi. Mutasarrıf Namık Kemal, bir soruşturma için buraya

22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet (Dahiliye), no. 1046. Krş. Z. Arıkan, "1909 Ayvalık Hadisesi", *Belleten*, 272 (2011), s. 160.

23 Richard Clogg, "Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819), *Revue des Etudes Sud -Est Européennes*, X/4 (1972), s. 633-667.

geldiği zaman, bu adanın neden Midilli'ye bağlı olduğunu anlamakta güçlük çekmişti. Öyle ya Midilli'nin Yere ve Molova gibi büyük ve kalabalık kazaları varken burası niçin Midilli'ye bağlanmıştı? Yunda'nın yerli halkı da buranın Midilli'den ayrılmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Dilekçe örnekleri arşivde var. Adanın gümrüğü de ayrı idi. Ayvalık'la bu adanın halkı arasında sürüp giden bir rekabetin var olduğu anlaşıyor.

Son yıllarda, mutlu bir raslantı, Ayvalık üzerine dikkate değer araştırmalar gün ışığına çıktı. Bunlardan bir ikisi üzerinde durmak istiyorum. Üzerinde duracağım ilk eser, 2003 Ekim'inde Midilli'de düzenlenen, Türk araştırmacıların da katıldığı ya da vize engeline takıldıkları için bildirimlerini gönderdiği, büyük ölçüde Yunanistan ve değişik ülkelerden gelen bilim adamlarının içinde bulunduğu bir sempozyum kitabıdır. Bu sempozyumda Midilli ile Ayvalık, daha doğrusu bu ada ile Kuzey Doğu Ege bölgesi arasındaki karşılıklı tarihsel ilişkiler ele alınmaktadır. Bu Beşinci Uluslararası Tarih Sempozyumu, Helenik Araştırmalar Ulusal Vakfı, Yeni Helenik Araştırmaları Enstitüsünce düzenlendi. Bu sempozyumun düzenlenmesinde Türkiye üzerine pek çok araştırmaya imza atan Prof. Evangelia Balta'nın rolünü özellikle belirtmek isterim. Bu sempozyumun bildirileri 2007'de basıldı.²⁴

Burada şu noktayı belirtmekte, daha doğrusu anımsatmakta yarar var. Midilli, Ege Denizi'nde yer alan en verimli, en bereketli adalardan biridir. Suyu kendi kendine

24 Pachalis Kitromilidis – Panagiotis. D. L. Michailaris (ed.) *Mytilene and Ayvalık. A Bilateral Historical Relationship in the North Eastern Aegean. Vth International History Congress*, Athens, National Hellenic Research Foundation, Institute for Neohellenic Research, 2007, 557.

yeterli olan tek ada sayılır. Baştan başa zeytin ağaçlarıyla kaplıdır. Çam ağaçları, eskiden daha geniş alanları kapsıyordu. Bugün, zeytinciliğin geçmişteki kadar adanın ekonomisinde üstün bir rol tuttuğunu söylemek zor. Artık bu ada da geleceğini “turizm” de arıyor. Diğer adalarda Türk nüfusu vaktiyle kent ve kalelere yerleştiği halde burada karma ya da bağımsız köylerde yaşıyordu.

Bu sempozyumun amacı, Midilli adası ile Ayvalık daha doğrusu Kuzey Doğu Ege kıyıları arasındaki tarihsel, coğrafi, ekonomik ve kültürel bağları karşılıklı olarak ele alıp incelemektir. Geniş bir zaman dilimine yayılmış makaleler, antik dönemden günümüze uzanıyor. Makaleler Grekçe, İngilizce, Fransızca. Bunların özetleri de veriliyor. Sözgelimi Grekçe makalelerin genellikle İngilizce, İngilizce ve Fransızca yazıların da Grekçe özetleri verilmiş. Eserin çok geniş ölçüde görsel malzemeye de desteklendiğini belirtelim. Bildiride yer alan makaleler şu başlıklar altında toplanmış: Dinsel yaşam, eğitim ve kültürel yaşam, nüfus, dil, ekonomi, sanat, yaşayanlar ve kişisel tanıklar, müzik, mimarlık ve şehircilik belli başlı bölümler olarak görülmektedir.

Ayvalık-Midilli ekonomik yönden bir bütünlük göstermektedir. Zeytinyağı, sabun üretimi her iki bölgede de büyük bir gelişme göstermişti. Midilli’de tuz üretimi de, Osmanlı Kanunnamelerinin ortaya koyduğu gibi, ileri bir düzeydeydi. Midilli, hem Marsilya’ya zeytinyağı ihraç ediyor hem de İstanbul’u besliyordu. Patrick Boulanger’nin ortaya koyduğu gibi Marsilya, özellikle XVIII. yüzyılda zeytinyağı işleyen önemli bir sanayi merkeziydi. Fransız tüccarları Ayvalık, Yunda, Urla ve Midilli’den gemilerine zeytinyağı yüklüyordu. Zeytinyağı, Fransız sofrasında ve mutfağında tüketiliyordu. Elbette burada geniş ölçüde

üretilen sabunun da ham malzemesi idi. Ayvalık ve Midilli, geniş yurt dışı bağlantılarının yanında İstanbul'un zeytinyağı gereksinimini karşılayan en önemli kanallardı. Mehmet Genç, Avrupa'ya ihraç edilen zeytinyağından alınan vergiler üzerinde duruyor. Gülden Sarıyıldız, Midilli'deki sabun üretimi ve sabunhaneleri inceliyor. Malzeme geniş ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine dayalı. Yed-i vahitten biri olan zeytinyağı üzerinden tekel kalktıktan sonra Ayvalık, diğer Anadolu üretim merkezlerinin başkenti besleme zorunluluğu devam ediyordu. Sempozyuma sunulan bütün bilgileri burada değerlendirmeye olanak yok. Ancak sunulan bildirilerin, iki bölgenin tarihsel alt yapısına önemli bir katkı sağladığına şüphe yok.

Edhem Eldem, 1897-1914 yılları arasında Osmanlı Bankası'nın Midilli'deki etkinliklerini ele alıyor. Burada zeytin ve zeytinyağı üreticileri için bir banka kurulması Namık Kemal'in düşlerinden biriydi. Ne yazık ki o, bunun gerçekleştiğini göremedi. Yine Mutasarrıf Namık Kemal, İslam ve Rum gençlerini kaynaştıracak bir eğitim sistemini ayrıntılı olarak planlamaktan geri kalmamıştı. Midilli'de nüfus, nüfus sorunları ve Mübadele'nin sonuçlarını ise Emile Kolodny ele almaktadır. Savvas K. Kofopoulos XIX. yüzyılda Midilli-Ayvalık yöresinde geçerli olan *contre-marque* (ikinci marka, ikinci damga) paraları ele almaktadır. Konu, çok geniş ölçüde görsel malzeme eşliğinde işlenmektedir. Ayvalık'taki kiliseler ve daha pek çok konu bu bağlamda işlenmiştir.

Ayvalık-Midilli arasındaki tarihsel sürecin 1922'de keşildiği sık sık dile getiriliyor. Bu bir ölçüde doğru olabilir. Lozan antlaşması, onu izleyen Mübadele, sınırların yeniden çizilmesi, Mübadele ile birlikte Grekçe'nin Ayvalık'ta egemen bir dil olmaktan çıkması vb. bunlar arasında sayılabilir.

İçinde bulunduğumuz ortamda, iki ülke arasında sağlıklı ilişkilerin devam etmesini yürekten diliyoruz. İki ülke arasındaki dostça ilişkiler, Ayvalık'la Midilli arasındaki karşılıklı vapur seferleri, alışverişler bunun göstergeleridir. Bu cildin ortaya koyduğu gibi, bilimsel ilişkilerin kurulması ve devamı, üzerinde en çok durulması gereken bir ilke olmalıdır. Nitekim İzmir Ege, Midilli Ege üniversiteleri arasındaki işbirliği her iki kenti de ortak bir projede bir araya getirmiştir.²⁵

İkinci olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi'nde bu konuyla ilgili çıkan birkaç araştırmaya dikkati çekmek istiyorum. Anılan dergi, Prof. Dr. Korkut Tuna'ya Armağan sayısı olarak hazırlanmış.²⁶ Prof. Tuna'nın biyografisi, kaynakçası, bilimsel etkinlikleri yanında dergide bir çok araştırma da yer alıyor. Prof. İsmail Coşkun'un sunuş yazısından dergide Ayvalık ve hatta Girit üzerine araştırmalara yer verildiği anlaşıyor. "...Böylece (Tuna'nın) hayatı, eserleri, sosyal muhiti, çalışma alanları etrafında dört ana öbeğimiz oluştu. Ayvalık, Girit mübaddilleri, bizim tarihimizde Girit meselesi, Girit üzerine kaynakların değerlendirilmesi... ilk öbeği oluşturdu..."

Diğer araştırmalar bir yana, Ayvalık'la ilgili üç incelemenin altını çiziyoruz. Bunlar; Süheyla Balcı Akova'nın "Ayvalık Şehrinin Nüfus Özellikleri" (s. 59-87), Aylin Yaman - Kocaoğlu'nun "Şehir Coğrafyası Açısında Bir İnceleme: Ayvalık" (s. 89-155) ve Elif Yılmaz'ın ("Demirden

25 *Ayvalık ve Midilli. Bir Kültürel Turizm Bölgesine Doğru*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Proje yöneticisi Prof. Dr. Füsün Baykal, Bornova/İzmir 2010. Basılmamış. Projenin Midilli'deki yöneticisi Dr. Theano Terkenli'dir.

26 *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3. dizi – 22. sayı, 2011/1 Korkut Tuna'ya Armağan, 2011, XI, 594.

Leblebi: Girit, Ayvalık'a Yerleşen Girit Mübadilleri" (s. 157-189) başlıklı araştırmalarıdır.

İlk makalede Ayvalık şehrinin nüfus özellikleri, tarihsel süreç içinde ele alınmaktadır. Ayvalık'ın coğrafi konumu, ekonomik yapısı nüfusu için de belirleyici olmuştur. "Kentin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulmasından sonra nüfusu sürekli artmış, 1820'de 40.000'e ulaşmıştır" deniyorsa da doğru olmasa gerektir. Çünkü Yunan ayaklanması sırasında 25.000 olan kentin nüfusu, Ayvalık isyanından sonra 5000-6.000'e düşmüştür. 1831 sayımında Ayvalık'ın erkek nüfusu Müslüman 16, gayrimüslim 1932 olmak üzere toplam 1948 idi. Bu sayı, bize Ayvalık'ın isyan sırasında nüfusunun ne kadar azaldığını göstermektedir.

1914 verilerine göre kentin İslam nüfusu 454, Rum nüfusu 33.440, toplam nüfus 33.894'tür. Görüldüğü gibi kentin Müslüman nüfusu tamamen güvenlik güçlerinden ve idare adamlarından oluşuyordu. Buna karşın XIX. yüzyıl sonlarında burada bir cami ve Müslüman çocukları için bir de okul yaptırıldı.

Cumhuriyet döneminde Ayvalık nüfusu artış göstermekle birlikte, Türkiye nüfus artışı hızının gerisinde kalmıştır. Nüfus artışı zeytinciliğe bağlı olarak gelişen sabun, zeytinyağı kollarının artmasına ve iyileşmesine bağlıdır. Bütün bu ayrıntılara bağlı olarak Ayvalık nüfusunun eğitim durumu, ekonomik etkinliklere, yaş gruplarına göre dağılışı ele alınmış ve elde edilen veriler istatistiklerle ve grafiklerle gösterilmiştir.

Ayvalık kenti, etrafını çevreleyen doğusundaki tepelerle batısındaki deniz arasında sıkışıp kalmıştır. Etrafındaki yüksekliği 200 metreyi geçmeyen alçak tepelerle kent çevrilmiş durumdadır. Kentin yerleşme düzeni bu tepelerin

yamaçları yönünde ve kuzeye doğru bir gelişme göstermiştir. 2009 yılı verilerine göre 16 mahalleden oluşan 35.986 kişilik bir nüfusu barındırmaktadır.

Şehir coğrafyası açısından Ayvalık'ı ele alan Aylin Yaman - Kocadağlı, öncelikle burasının XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIX. yüzyılda ulaştığı ekonomik zenginliğe, kültürel düzeye dikkati çekmektedir. Kentin kuruluşu, tarihsel gelişmesi yanında Ayvalık şehri ve fonksiyonları üzerinde durulmaktadır. Kentin ekonomik fonksiyonları içerisinde ticaret ve sanayi önem taşımaktadır. Bu işlev tarihsel sürecin bir devamı ya da yeniden önem kazanmasıdır. Ayvalık bir kıyı kenti olmasına karşın balıkçılık burada pek gelişmemiştir. Ama yine de balık dış ülkelere ihraç edilmekte ve yerel pazarlara sürülmektedir.

Ayvalık kenti, Cunda (Alibey) adası ve çevresi 1980'lerde yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmeye başladı. Gelenlerin sayısında giderek artış görüldü. Kentin idari ve kültürel fonksiyonları da giderek arttı. Ancak Ayvalık'ın tarihsel dokusu pek bozulmadı. Bunda Ayvalık ve Cunda'nın sit alanı ilan edilmesinin yanında Sarımsaklı'nın giderek çekim merkezi haline gelmesi de önemli bir rol oynadı.

Elif Yılmaz'ın çalışması, 1924'te başlayan Mübadele sorununa geniş bir ışık tutmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında yaşanan Mübadele, iki ülke yani Türkiye ve Yunanistan için de büyük sıkıntılara ve acılara yol açmıştır. Ayvalık da bu sorunlardan uzak kalamamıştır. Yılmaz, sorunun temeline inmek için çok geniş ölçüde sözlü kaynaklara başvurmuş, sözlü tarih yöntemini başarıyla uygulamıştır. Mübadele açısından Ayvalık'ın önemi şudur. Mübadele başlar başlamaz Ayvalık'ın neredeyse tamamı boşaldı. Bu bakımdan gelen mübadillerin kolayca buraya yerleşmesi, herhangi bir sorun yaşanmaması gerekirdi. Fakat

öyle olmadı. Bu açıdan en sorunlu yerlerden biri oldu Ayvalık. Diğer yerlerde olduğu gibi, burada da haksız yere servet edinenler oldu. Mübadillere tahsis edilen arazinin bölüşümünde haksızlıklar yapıldı.

Temel sorun, Ayvalık'a Girit'ten, Midilli'den vb yerlerden getirilen mübadillerin üretken bir konuma getirilmeleiydi. Çünkü Mübadele ile birlikte Ayvalık'ta tabakhaneler, boya fabrikası kapanmış, şarap ve tuz üretimi de yok olmuştu. Milli Mecmua'da yer alan bir makalede (15 Haziran 1926) Ayvalık'ın "en zengin bir ticaret merkezi" olabileceği üzerinde duruluyordu. Ancak gelen mübadillerin "iskân ve tefviz" işlerinin uzun süre sonuçlanmaması yüzünden evler ve zeytinlikler bakımsız kalmış, hattâ buraya yerleşenler mallarını satıp Ayvalık'ı terk etmeye başlamışlardı.

Bütün bunların yanında bir uyumsuzluk süreci de yaşanmış ve Midilli'den gelenlerle Girit'ten gelenler arasında çatışmalar da başlamıştı. Bu çatışma büyük ölçüde dil sorunundan kaynaklanıyordu. Giritlilerin Türkçe bilmemeleri anlaşmazlığın ana nedeniydi. Bütün bunlara farklı yerlerden gelen insanların ekonomik, sosyal ve kültürel bir bunalım içine düşmeleri ekleniyordu. Geldikleri yerlere duydukları özlem de bu psikolojik bunalımları körüklüyordu. Bütün bunlardan ötürü Ayvalık'ta Mübadele'den kaynaklanan sorunların aşılması, Ayvalık'ın üretken bir konuma gelmesi epeyce zaman aldı...

Burada üzerinde durduğumuz her iki yayın, yani Midilli'de yapılan sempozyum bildirileri ve Sosyoloji Dergisi'nin özel sayısında yer alan makaleler, Ayvalık ve Midilli'nin tarihsel, coğrafi, sosyal, ekonomik ve kültürel mirasına önemli bir ışık tutmaktadır. Bu yayınların içeriğinden kısaca söz etmeyi zevkli bir görev bildik.

(yayımlanmamıştır.)

ŞEHİR DÜŞTÜ!

Eskiçağların Batı'da büyük bir kenti vardı ki ona *Ebedi Şehir* (Roma Eterna) deniyordu. Yeniçağların yine Batı'da büyük bir kenti vardı, Paris, o da *Işıklar Şehri* (Ville de Lumières) olarak anılıyordu. Ortaçağların Doğu'da büyük bir kenti vardı ki o yalnızca *Şehir* (Polis) adını taşıyordu (Adnan Adıvar, *Tarih Dergisi*, 9 (1954)). İşte bu "Şehir" uzun ve yorucu bir kuşatmanın sonunda, 29 Mayıs 1453 tarihinde Türklerin eline geçti. "Şehir düştü!" sözü en kısa yoldan Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedildiğini anlatıyordu. Bu fetih, şüphesiz tarihin en önemli olaylarından biridir ve doğurduğu sonuçlar yalnız Türk tarihi açısından değil, doğrudan doğruya Avrupa tarihi açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü İstanbul'un fethiyle Batı dünyası büyük bir çalkantı içine sürüklendi. Kentin düşmesi, Hristiyanlığın korkunç bir yenilgisi, bir çöküşü olarak algılandı. Dahası bu, Tanrının günahkâr kullarını cezalandırması anlamına da geliyordu. Küllenmeye yüz tutmuş Haçlı söylemleri yeniden alevlendi. Ortodoks, Slav, Latin halkları dilinde fetih, çok zengin bir edebiyatın filizlenip sergilenmesine ortam hazırladı.

Doğu İslam dünyası ise neredeyse yüzyıllık bir sorunu kökünden çözmenin rahatına erdi. Onu açan genç komutan, Fatih ya da Ebu'l Feth (Fethin babası) olarak anılmaya değer görüldü. 1963 Kıbrıs olayları sırasında Meclis'te

bir konuşma yapan İsmet Paşa, 1453 yılında İstanbul'u alan Türklerin en yüksek uygarlık düzeyine ulaştıklarını dile getirmiştir. Bu bakımdan, olayı yalnızca Bizans İmparatorluğu'nun elinde kalan son kalenin düşüşü olarak görmemek gerekir. XV. yüzyıl ortalarında bile İstanbul'un surları, çağın en ileri kuşatma planına ve ateşli silahlarına karşı günlerce direnebilecek sağlamlıkta idi.

Fethin 550. yılı, birtakım geleneksel ya da yeni icat edilmiş kutlamalar dışında, bu konuda çok yetkin ve bilimsel bir eserin dilimize kazandırılmasına tanık oldu. Burada bu değerli araştırmayı tanıtmaya çalışacağız.

İstanbul'un fethini çağdaşların tanıklığı bağlamında ele alan bu eser, Bizans tarihi ve edebiyatı uzmanı olan ve Batı kaynaklarında Türk tarihi ile ilgili araştırmalara da imza atmış bulunan İtalyan Profesör Agostino Pertusi'nindir. Kitap Batı dünyasını, özellikle İtalyan kaynaklarını çok iyi bilen Prof. Dr. Mahmut H. Şakiroğlu tarafından dilimize çevrilmiştir ki bunu önemli bir katkı olarak kabul etmek gerekir. Bu, aslında üç ciltten oluşan kitabın birinci cildinin çevirisidir. Diğer ciltlerin de en kısa sürede çevrilip basılmasını diliyoruz.

Prof. Pertusi'nin bu araştırması, İstanbul'un fethi üzerine yazılmış çağdaş kaynakların ana metinlerine inerek bu önemli olayı tanıkların verdiği bilgiler ışığında değerlendirmeye yöneliktir. Her kaynağın verdiği bilgiler en ince ayrıntısına kadar değerlendirilmiş, bütün kaynaklar arasında tam bir karşılaştırma yapılmış ve hiçbir ayrıntı kenara itilmemiştir. İstanbul'un fethi üzerine, herhalde ilk kez bu kadar geniş bir kaynak taraması yapılmıştır. Kitap aynı zamanda geniş bir filolojik çalışmayı gerektirmiştir. Öyle ki yazar, neredeyse her cümleyi bu açıdan çözümlemiş, nüsha

farklılıklarını da belirtmiştir. Türkçe kaynakları ise İtalyan bir Türkolog olan Mario Grignaschi'nin desteği ile taramıştır. Bu kaynakları da diğer kaynaklarla karşılaştırma yoluna gitmiştir. Çevirmen, her iki bilim adamını ilk sayfalarda Türk okuyucularına tanıtmıştır.

Yazarın, giriş bölümünde fethin yarattığı “büyük korku”ya yer verdiğini görüyoruz. Sonra, çağdaşların gözüyle II. Mehmed'i tanıtmaktadır. Bu değerlendirme, onun merhametsiz, hırslı, mutaassıp dindarlığı ile “hümanizma” kültürüne büyük önem veren kişiliği arasında gidip gelmektedir.

İstanbul'un fethi, küçük bir arazi parçasının Türklerin eline geçmesi gibi bir olay olarak görünse de büyük ses getirecek niteliktedir (s.7). Bu bakımdan günümüzdeki deyimle *flaş* bir haber değeri taşımaktadır. Haberin kaynağı, çıkış noktası Konstantinopolis'tir. Sonra Eğriboz, Girit, Korfu, Venedik, Sakız, Cenova gibi değişik ülkeler, adalar, önemli kentler haberin ulaştığı yerlerdir. Pertusi, haberin çıkış ve yayılma alanlarını büyük bir titizlikle belirlemiş bulunmaktadır. Haberin Batı'ya ulaşmasında, kaçmayı başaran gemilerde bulunan tüccarlar, gemiciler, tutsaklar vb. önemli rol oynamışlardır. Yazarın, geniş bir kaynak tanıtımının ardından verdiği zamandizini, kuşatmanın tam bir günlüğü olarak görülmektedir (s. 32-91). Bu liste, Profesörün incelediği kaynaklardan yola çıkarak oluşturulmuştur. Konstantinopolis'in düştüğü haberi Venedik kentine 29 Haziran'da ulaşmıştır. Unutmamak gerekir ki Venedik, XV. - XVI. yüzyıllarda Türklerle ilgili olarak Avrupa'nın ana haber merkezidir. Haberler buradan Avrupa'ya yayılmaktadır.

Fethin çağdaşlarının tanıklığı, kitabın bundan sonraki geniş bölümünü kapsamaktadır. Bu konu işlenirken

Pertusi, önce kaynağın yazarını tanıtıyor, bu kaynakla ilgili her metnin çevirisi veriliyor. Metinlerle ilgili açıklamalar, yorumlar, karşılaştırmalar, değerlendirmeler, “izah”lar oldukça uzun bir yer tutmaktadır (s. 292-405).

Bu ilk ciltte on dört yabancı yazara (Nicolo Barbaro, Angelo Giovanni Lomellino, Kievli Isodoro vb.), iki de Türk tanığa (Akşemseddin, Tursun Bey) yer verilmiş, biraz geç olmakla birlikte çok önemli bir kaynak olan Kemalpaşazade’nin eseri ise Tursun Bey tarihi içinde harmanlanmıştır. Kimi tanıkların eserleri oldukça ayrıntılıdır (Barbaro, Kievli Isodoro, Sakızlı Leonarda vb.). Yine bunlar arasında üç beş sayfayı geçmeyen mektuplar da bulunmaktadır. Türk kaynaklarının başında Akşemseddin’in Sultan Mehmed’e gönderdiği bir mektup gelmektedir. Bu mektup, 20 Nisan günü Latin gemilerinin Türk donanmasına karşı elde ettiği üstünlükten sonra yazılmıştır. Burada Padişah’ı da eleştiren oldukça serbest bir anlatım söz konusudur. Fakat savaşın kesinlikle kazanılacağını söyleyen Akşemseddin, endişeye pek yer olmadığını da dile getirmektedir.

Aslı Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan bu mektuptan İsmail Hakkı Uzunçarşılı söz etmiş, Halil İnalcık da yayımlamıştır. Söz edilmemekle birlikte mektubun ilk çeviri yazısı Hasan Âli Yücel’in imzasını taşımaktadır (“Akşemseddin’den Fatih’e”, *Hürriyet Gene Hürriyet*, cilt 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 481-5). Tursun Bey, İstanbul’un fethinin tanığıdır. Üstelik fetihten sonra boşalan ev, dükkân ve emlakın yazımında da görev almıştır. Kemalpaşazade, Tursun Bey’in eserini temel kaynak olarak almış ve başka belgelere de başvurmuştur. Şunu da ekleyelim: Fetihden sonra, ulemanın “İstanbul’u dualarımızla aldın”

sözlerine karşılık Fatih'in "Hayır, askerimle aldım" yanıtını verdiğini yazan tek kaynak *Kemalpaşazade Tarihi*'dir.

Her ne olursa olsun, bütün bu kaynaklar Konstantinopolis'in kuşatma planı, iki tarafın ordusunun durumu, deniz ve kara savaşları, Haliç'e indirilen donanma, yine burada fiçılardan yapılmış ikinci bir köprünün kurulması, kentin düşmesi, yaşanan kargaşa, Fatih'in Ayasofya'ya girmesi, Padişah'ın kişiliği hakkında kimi zaman abartılmış da olsa, çağdaş tanıklar olarak dikkate değer bilgiler vermektedir. Ancak bütün bu bilgiler içinde yer yer tutarsızlıklar vardır. Sözelimi Galata'nın yerle bir edildiği, "köye çevrildiği" konusunda Kardinal İsidorro'un isteği üzerine noter Pasio di Bertipaglia tarafından yazılan mektuptaki anlatımın gerçeğe ilgisi yoktur (s. 134, 327). Kentin düşmesinden sonra Fatih'in Ayasofya'ya girişi ve yerli halka karşı tutumu üzerine verilen ayrıntılar da oldukça çelişkilidir. Burada altmış bin kişinin tutsak edilip hepsinin zincire vurulduğundan söz ediliyor ki bunun olanaksızlığı ortadadır. Ostravica'lı Konstantin "hatırat"ında ise Fatih'in davranışı, diğer kaynaklardan çok farklı biçimde verilmektedir:

"Patrik, ruhban ve halk gözyaşları ve iniltiyle hüznelerini belirttiler ve ayaklarına kapandılar. Sultan eli ile bir işareti yapıp durmalarını istedi ve onlara şunu dedi: "Atanasios sana söylüyorum, senin yanındakiler ve halkına da yöneliyorum: bugünden itibaren kızgınlığımdan korkmayın, hatta ölümden ve esir olmaktan korkmayın" (s. 261).

Bu olumlu ve gerçekçi yaklaşımın yanında Fatih'e yönelik "Şeytan, İblisin oğlu, Deccalin habercisi, kâfir, dinsiz, Neron kadar zalim vb." nitelemeler hiç de az değil. Yazarın çoğu kez bütün bu olumsuz nitelemelerin "uygunluğu"

konusunda görüşünü belirtmesi de üzerinde durulması gereken bir konudur. O günün psikolojik ortamı içinde bu yaklaşımları doğal karşılamak gerekir. Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ta Napoléon'a bakışı da pek farklı görünmüyor.

Üzerinde durulması gereken bir konu da Fatih'in Türkçe, Arapça ve Farsça'dan başka dil bilip bilmediğidir. Bu konuda yazarın verdiği kaynakçaya bakılırsa epeyce mürekkep tüketilmiştir. Ama nedense hiç söz edilmiyor. Bu soruna ilk kez eleştirel bir gözle yaklaşan Dr. Adnan Adıvar olmuştur. Bizans tarihçilerinin tanıklığına göre Arapça ve Farsçadan başka Fatih'in İbranice, Keldanice, Yunanca, İslavca ve Latince bildiği söylene de sorun henüz çözülmemiştir (*Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 1991, s. 25 vd). Adıvar, uzun açıklamalardan sonra, Fatih'in bu dilleri bildiğini kesin olarak kanıtlamanın olanaksız olduğunu belirtmektedir. Diğer Avrupalı tarihçiler ise II. Mehmed'in ne Yunanca ne de Latince bildiğini ileri sürmektedirler. Onun antik kültürle çeviri eserler aracılığıyla iletişim kurduğu söyleniyor. Ancak bu konuda son söz henüz söylenmemiş olsa gerek. Nitekim elimizdeki kitapta Sultan Mehmed'in teslim sırasında Galatalılarla İtalyanca konuştuğuna ilişkin kayıtlar dikkati çekmektedir (s. 186). Babinger'in "Fatih Sultan Mehmet ve İtalya" başlıklı makalesinde Fatih'in Venedik elçisiyle doğrudan doğruya iletişim kurduğu da yazılıdır (*Belleten*, 65 (1953), s. 41-82)). Ama yine de Babinger ve onu izleyenler Fatih'in yabancı dil bildiğini kabul etmiyorlar. Peki Kritovulos'un Grekçe yazıp II. Mehmed'e sunduğu tarih neden Türkçe ya da bir başka Doğu diline çevrilmemiştir? Fatih'in kütüphanesinde *İlyada* destanının eski bir Grekçe kopyasının

bulunmasının anlamı nedir? Yazarın, Sultan Mehmed'in kültürünün "hayali bir görüntü"den başka bir şey olmadığını söylemesi de biraz haksızlık olmuyor mu acaba? (s. 331)

Deyimlerle ilgili bir noktaya dikkat çekmek isterim: *Leşker-i Rumi* elbette *Yunanlı askerler* anlamına gelmez. Rumi, *Türk*'ü anlatan bir deyimdir. Yazarın bunu *Leşker-i Ruzi*, yani o günün askerleri diye okuması anlamsızdır (s. 339).

(Ayasofya efsaneleriyle ilgili olarak bkz. Stefanos Yerasimos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, 1993 (s. 404)).

İstanbul'un fethiyle ilgili bunca kaynağı bir araya getiren ve bu kaynakları titiz bir çözümle değerlendiren Prof. Pertusi'nin bu eserinin dilimize çevrilmesi büyük bir kazanıftır. Prof. Mahmut H. Şakiroğlu, eseri yalnızca Türkçeye çevirmekle kalmamış, açıklama ve eklerle büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Eserin 2. cildi 2006, son cildi de 2008 yılında basıldı. Böylece İstanbul'un fethi üzerine dönemin tarih, anı, mektup, nutuk, vb. bütün kaynaklarını bir araya getiren bu önemli eser dilimize kazandırılmış oldu. İkinci ciltte fetih sırasında İstanbul'da bulunmayan ya da gelişmeleri başkasından dinleyen kimselerin dönemin siyasi ve ruhani liderlerine yazdıkları mektuplar ve edebi metinler yer almaktadır. Yazarı belli olmayan metinler de bu ciltte bulunmaktadır (II, 225-248). Bu bağlamda Kıvami, Neşri, Cafer Çelebi, Hoca Sadeddin gibi biraz genç, fethiye tanık olmayan Türk yazarlarının eserlerine de yer verilmiştir. Yazar, bu metinleri kendi diline çevirtmiş, böylece şaşkınlık yaratan bir durum ortaya çıkmıştır. Çevirmen

Şakiroğlu bunları yeniden Türkçe'ye çevirirken pek çok sorunla karşılaşmış ve bu zorlukları yenmiştir.

Olayın Doğu ve Batı dünyasında yarattığı sarsıntı ve yeni bir Haçlı Seferi düşüncesi bu yazılarda dile getirilmektedir. Bunun yaşama geçirilmesi durumunda “barbar kişilere karşı da muzaffer” olunacağı dile getirilmektedir (II, 27-28 vb.). Bunun yanında Trabzonlu Georgios gibi düşünenler, Fatih'in Doğu'yu ve Batı'yı birleştirecek güçte olduğunu savunuyorlar (II, 38):

“... Biri kalkıp da iki soyu yani Hıristiyan ile Müslümanları tek bir iman ve tek bir itikad içinde birleştirmeye muvaffak olur ise, yeri ve göğü yaradan Allah adına yemin ederim ki bütün insanlar tarafından bu zat daha çok tebcil edilecek, yerde ve arşta olduğu kadar meleklerin düzeni gelecektir. Sen kudretli emir bu tarz bir teşebbüsü senden başka hiç kimse hitâma erdirmeğe muvaffak olamaz...”

Üçüncü cilt de İstanbul'un fethine ilişkin yayımlanmış ve az bilinen metinleri kapsar. Bununla, bu ortaçağın en önemli olayı hakkındaki bütün kaynaklar derlenmiş, Türkçeye kazandırılmış, çevirenin notları ve açıklamalarıyla da yepyeni bir nitelik kazanmıştır.

Virgöl, 84 (Mayıs 2005), 25-26.

YİTİRDİKLERİMİZ

ZİYA BÜYÜKKAYALAR'IN ARDINDAN

Cumhuriyet'in 27 Haziran 2008 günkü sayısında gördüğüm bir kayıp duyurusu dünyamı alt üst etti. Sanki yüreğime, "yarası kapanmaz" bir "hançer" saplandı. Evet, burada Ziya Bykkayalar'ın son yolculuğuna çıktığı duyuruluyordu. Ziya'nın bu duyuruda yer alan resmi, benim onu tanıdığım günlerdeki gencecik, pırıl pırıl bir delikanlının fotoğrafi değildi elbette. Bizim okuduğumuz yıllarda Eyüp Ortaokulu (sonra lise), Haliç boyunca uzanan fabrikaların ortasına sıkışıp kalmıştı. Tam bir sanayi bölgesi olan Eyüp'te sabahları fabrika bacalarından yükselen düdük sesleriyle uyanır, yine düdük sesleri arasında derslere başlardık. Eyüp, o zamanlar Sait Faik Abasıyanık'ın Semaver'inde anlattığı günleri yaşıyordu. Öykünün bütün ruhu, işçi evlerinde kaynayan semaverde yatar. Mutluluğın simgesi de odur: "... Odanın iini kızarmış bir ekmek kokusu doldurmuştu. Semaver ne güzel kaynardı. Ali, semaveri, içinde ne ıstırap, ne grev, ne de kaza olan bir fabrikaya benzetirdi. Ondan yalnız koku, buhar ve sabahın saadeti istihsal edilirdi." Sabahları işe giden, vardiya değıştiren işçiler, Eyüp'n caddelerini, sokaklarını dolduruyor, burada tam bir *mahşer* kaynaşıyordu. Okulumuzun ğrencilerinin çoğunun babası, anası işçiydi. Seyrek olarak esnaf ve memur çocukları da vardı aramızda.

Ziya'yı böyle bir ortamda tanıdım. Benden bir sınıf ileride olmasına karşın onunla çabucak kaynaşmıştık. Neydi Ziya ile beni birbirimize yaklaştıran? Sosyal durumumuz,

yoksulluğumuz olsa gerek diye düşünüyorum. İkimizin de babası fabrika bekçisiydi. O, Alibeyköyü'nde bir gecekon-
duda oturuyor, ben de, Silahtarğa Caddesi üzerindeki bir
fabrikada, görevi gereği babama özgülenmiş bir odada büyük
kardeşlerimle kalıyordum. Yaşayışımız Sait Faik'in öyküsüne
pek uyuyordu. Sabahları çayımızı demler, sıcak ekmekle kah-
valtımızı yapardık. Düdük sesleri yükseldiği zaman kardeşle-
rim fabrikada iş başı yapar, ben de okulda olurdum.

Edebiyata ilgi de ortak eğilimlerimiz arasındaydı. Eyüp'ün,
İstanbul'un caddelerini, sokaklarını az dolaşmadık...

Ziya, ortaokuldan sonra Deniz Harp Okulu'na girdi.
Hafta sonları pırıl pırıl Deniz Harp Okulu üniforması içinde
yine onu Eyüp'te görüyor, konuşuyordum. Sonra artık kar-
şılaşmaz olduk. Okulumuzun en çalışanlarından, Ziya'nın
yakın akrabası Emel'i de bir daha göremedim. Ben de Yüksek
Öğretmen Okulu'nu bitirince İstanbul'dan ayrılmıştım.

12 Mart yargılamaları sırasında gazetelerde Ziya Büyük-
kayalar adını görünce az kalsın küçük dilimi yutuyordum.
İnanmak istemedim. Olamazdı. Benim tanıdığım Ziya,
ülkesine zarar verecek bir eyleme girişemezdi. *"Ben ülkemi
seviyorum, hiçbir ayrım gözetmeksizin. Bunun içinde katiller,
hırsızlar, üçkâğıtçılar olabilir. Bütün olarak herkesi, ülkemin
insanlarını seviyorum"* derdi. O, daha ortaokul sıralarında
bunları söyleyecek bir bilince, bir olgunluğa erişmişti. Bun-
dan ötürü, ben onun yargılandığı haberini bir ad benzerliği-
ne bağladım ve üzerinde pek durmadım.

Aradan yıllar geçti. İstanbul'da rastladığım bir yakını-
na durumu sordum. Evet, Ziya'nın yargılandığı doğruy-
muş. Ayrıntıya ilişkin bir şey sormadım. Zavallı dostum,
kim bilir ne sıkıntılar, ne acılar çektin? Işıklar içinde yat
sevgili Ziya...

(Yayımlanmamıştır).

Prof. Dr. ALİ MENTEŞ'İ UĞURLARKEN

Bundan 5-6 yıl önce bir gün odama uzun boylu, enine boyuna, oldukça sağlıklı görünen, gözlüklü, oturduğu koltuğa sığmayan bir arkadaş geldi. Soyadı bana yabancı değildi. Çünkü sık sık gitmek zorunda kaldığım üniversitemizin gastroenteroloji bölümünün kapısı üzerinde Prof. Dr. Namık Kemal Menteş adı yazılıydı. Gelen de onun oğlu Prof. Dr. Ali Menteş idi. Son derece rahat, konuşurken sözcük aramayan ve kabına sığmayan oldukça zeki bakışlı bir insandı. Artık ameliyatı bırakmış, kendisini bilim tarihi araştırmalarına vermişti. Üzerinde durduğu, daha doğrusu araştırdığı konu, Atatürk'ün Üniversite Reformu idi. O, bu devrimin Atatürk reformları içinde gerçek yerini, özünü, niteliğini kavramış ender mi ender bilim adamlarından biriydi. Çoğu kimsenin bir "tasfiye" olarak gördüğü bu reform, Menteş'e göre, gerçek anlamda bir devrimdi. Ancak ne yazık ki, yine onun anlatımına göre bu devrim, sonraki yıllarda aynı kadrolar tarafından yozlaştırılmıştı. Fakat Menteş, hemen bu konuyu yazmak düşüncesinde değildi. Öncelikle Türkiye'de bir üniversite reformunu zorunlu kılan tarihsel süreci, koşulları araştıracaktı. Araştırmaya başlamıştı bile. Türk-İslam bilim tarihine ilişkin yığınla malzeme toplamıştı. Oldukça kapsamlı 4-5 ciltlik bir eser yazmayı tasarlıyordu. İlk cildini yazdı da... Yalnız bana değil, gerek tarih bölümünde, gerek diğer bölümlerde kimi arkadaşlara birer örnek vererek bu eseri incelememizi ve görüşlerimizi bildirmemizi istedi. Doğrusu bu ilk cildi

okuduğum zaman şaşırdım. Mesleği hekimlik ve cerrahlık olan bu araştıracının birikimine hayran olmamak elde değildi. Bilim tarihinin temel kaynaklarına inmiş, neredeyse görmediği bir eser, bir inceleme kalmamıştı. Bir yandan Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi bilim tarihini derleyip toparlarken, öte yandan da Üniversite Reformu için araştırma yapıyordu. Uzun süre, Cumartesi günleri açık olan Milli Kütüphane'de çalışmaktan geri kalmadı. Ben, gerek Prof. Menteş, gerek midelerimizin her delinişinde kapağı odasına attığımız Dr. Eren Akçiçek gibi bu iki güzelim insanla aynı yeri paylaşmak için Cumartesi günlerini iple çekiyordum. Vaktiyle Felsefe doktoru Ziya Somar'ın söylediği gibi, burası "İzmir'in en mübarek insan kâsesi" değil miydi?

Prof. Menteş'le sık sık görüştük. Eleştiriye açık bir insandı. Fakat bir tarihçi olarak dile getirdiğim kimi ayrıntıları gülerек karşılar, katılmaya pek yanaşmazdı. Sonunda, "Yahu Hoca..." der, kahkahayı basardı. Bir gün üniversitemizin rektör adayları arasında onun adını görünce şaşırdım. Çünkü idareciliğin ağır yükü altında bilimsel araştırmalarının aksayacağından kaygı duyuyordum. O, amacının rektör olmaktan çok kafasında tasarladığı bir üniversite modeli için söz konusu göreve "talip" olduğunu her yerde dile getiriyordu.

Bugün (13 Kasım 2002) Prof. Dr. Ali Menteş oldukça kalabalık bir topluluk tarafından sonsuz yolculuğuna uğurlandı. Yakından tanımış olmaktan onur duyduğum bir arkadaş, bir dostu, bir bilim adamını yitirmiş olmanın derin acısı içindeydim. Onu tanıyan herkes, bu acıyı yüreğinde taşıyor. Birkaç yıl önce, bir tanıdığım hastanede yatıyordu. Erimiş ipliğe dönmüştü, fakat direniyordu. Sordum. "Hoca" dedi, "bu adam gençliğinde çok sağlıklı idi. O nedenle can kolay kolay çıkmıyor." Peki aziz dost, sen gençliğinde çok mu sağlıksız biriydin ki, birkaç gün içinde son nefesini verdin?... Işıklar içinde yat.

Güncel Gastroenteroloji, Aralık 2004, 64.

ALİ EKREM ERKAL'IN (1927-2010) MİRASI

İzmir bir aydınını, bir araştırmacısını, Kemeraltı da eski bir esnafını yitirmenin acısını yaşıyor. Ali Ekrem Erkal yok artık. Sağlıklı görünmesine karşın, içini kemiren, oldukça geç teşhis edilen menhus hastalık, bu güzelim ve dost insanı alıp götürdü ne yazık ki. Ailesine ve dostlarına başsağlığı diliyorum. Kimdi Ali Ekrem Erkal? Erkal, 1927 Söke doğumlu. Ailesi mübadeleden çok önce Girit'te başlayan ve giderek yoğunlaşan karışıklıklar sırasında anayurda gelmiş. Bu göç, Kurtuluş Savaşı sırasında tamamlanmış. Kendisi Söke doğumlu olmakla birlikte Ada'nın yerli dilini ailesinden öğrenmiş ve unutmamış. Ailesi Girit'ten göç etmiş olmanın acısını, sıkıntılarını, yeni topraklara uyum sürecini bütün göçmen ve mübadillerle birlikte yaşamış. Elbette bu sıkıntılar zamanla aşıldı. Ama Erkal, atalarının yüzyıllarca yaşadığı, kök saldıgı toprakları hiçbir zaman unutmadı ve sık sık Ada'yı ziyaret etti. Çocuklarını da götürdü, ata yurdunu tanıtmak ve göstermek için... Bu topraklara duyduğu sevgiyi, özlemi, deyim yerindeyse borcunu ciltler tutan eserleriyle ödemeye çalıştı.

Ali Ekrem Erkal, 1946 yılında Ankara İkinci Sanat Enstitüsü'nü bitirdi. Kendisine yüklenen on yıllık zorunlu hizmeti ancak Kore Savaşı sırasında ödeyebildi. Daha sonra sarraflıkla uğraşmaya başladı. Fakat uzun süreden beri işini çocuklarına bırakmıştı. Kendisi araştırma yapmakla, yazıp çizmekle vakit geçiriyor, İzmir'deki bilimsel

etkinlikleri yakından izliyordu. Onun İzmir'e en önemli katkılarından biri, sözün tam anlamıyla bir harabe haline gelmiş olan Kızlar Ağası Hanı'nı ayağa kaldırmak oldu. Bir kooperatifin kurulmasına öncülük etti. Gerekli yasal işlemler yapıldı, hazırlıklar tamamlandı. Han onarılarak hizmete açıldı. Bugün Kemeraltı'nın en işlek hanlarından biri olarak varlığını sürdürüyor. Bununla da yetinmeyen Erkal, hanın tarihini, büyük ölçüde ender bulunan görsel malzemeye dayanarak yazdı. Böylece XVIII. yüzyılın ortalarında deniz kıyısında inşa edilen, bugün epeyce geride kalmış olan Kızlar Ağası'nın tarihine de büyük bir katkı sağlanmış oldu.

Erkal, katıldığı Kore Savaşı'nın tarihini görsel malzemeye ve yazılı kayıtlara dayanarak yazdı. Onda belge toplama merakının ilk gençlik yıllarına kadar geri gittiği anlaşıyor. Kore'ye gidip dönünceye kadar her aşamayı hem objektifle hem de yazıyla saptadı. Böylece Türkiye'nin yakın tarihinde önemli bir yeri olan bu uzak savaşın anıları derlenmiş, toparlanmış ve tazelenmiştir.

Erkal'ın asıl büyük çalışması, yukarıda değindiğim gibi Girit üzerine yoğunlaştı. Yıllardan beri Girit'le ilgili yerli - yabancı malzeme topluyor, sınıflandırıyor, bir kütüphaneden ötekine koşuyordu. Ortaya çok oylumlu bir eser çıktığı için bunu ciltlere, daha doğrusu üç cilde ayırmak zorunda kaldı. Bastırılması da pek kolay olmadı. Yığınla teknik sorunu ve maddi külfeti aşmak zorunda kaldı. Kendisine, yanılmıyorsa, destek çıkan bir kurum yada kuruluş olmadı. Bu ciltlerde Girit'in toplumsal yapısını inceledi, siyasal tarihini ele aldı ve son olarak, yaşama veda etmeden önce eserinin, birinci cilt olarak adlandırdığı sonuncusunu bastırdı. Basımı tamamlanan bu cilt, Ustazade Yunus'un Girit Tarihi'dir. Bütün ciltlerin özgün görsel malzemeyle bezendiğini belirtmek gerekir.

Basımı sona eren bu ciltlerde Girit'in bütün tarihini, Ada'nın sosyal, ekonomik kültürel yapısını ve masal, mani, şiir vb değerlerini öğreniyoruz. Göçle, mübadele ile birlikte bu kültürün Anadolu'daki ayağını yakalayabiliyoruz. Elbette bu kültürden bugün kimi tortular dışında fazla bir şey kalmadığını biliyoruz. Zar zor ayakta duran bir iki cami dışında Bektaşî tekkelerinden, kitabelerden ve diğer anıtlardan bir şey yoktur. Ama yüzyıllarca süren bir birikimin büsbütün yok olup gittiğini söylemek zor. Girit mutfağı bölgemizde biliniyor. Girit manileri, mübadiller arasında uzun süre varlığını korumuş, Erkal bunların büyük bölümünü titizlikle derlemiş ve ustaca Türkçeye çevirmiştir.

Son olarak basılan Ustazade Yunus'un Girit Tarihi aslında yazmadır ve tek nüshadır. Ustazade Yunus Giritlidir. Bektaşidir. Türkiye'ye gelmeden önce Girit üzerine pek çok eser kaleme aldı. Bunların çoğu yazma olarak kaldı ya da kayboldu. Kitabeler ve Girit'teki Bektaşî tekkeleri üzerine yaptığı çalışmalar, Fuat Köprülü'nün oğlu Orhan F. Köprülü tarafından yayımlandı. Öyle anlaşıyor ki Ustazade'nin kimi eserleri Fuat Köprülü'nün eline geçmiş, oğlu da bunları değerlendirmiştir. Kendisi, Fuat Köprülü'yü yakından tanıyordu. Tarihi ise bilinmiyordu. Erkal, yorucu çalışmaları sırasında bu tek nüsha Girit Tarihi'ni de buldu, değerlendirdi ve eserin çeviriyazısını bastırdı. Böylece XX. yüzyıl başlarında çağdaş tarih yöntemlerine uygun olarak yazılan bu eser kazanılmış, kurtarılmış oldu. Bu, Girit tarihine en büyük katkıdır şüphesiz. Ali Ekrem Erkal'ın da mirası budur, daha doğrusu Girit'le ilgili ciltlerde yatmaktadır. Değerini bilelim... Işıklar içinde yatmasını diliyorum.

YAPICI'YI UĞURLARKEN

24 Temmuz'da son yolculuğuna uğurladığımız Mestan Yapıcı (1925-2005) kimdi? O her şeyden önce bir Anadolu bilgesi, bir aydın, Köy Enstitüsü çıkışlı bir eğitimci, bir halkbilimci ve bütün bunların ötesinde bir insan, eskilerin deyimiyle bir insan-ı kâmil. Köy Enstitüsü çıkışlı olması, onda kendisine ve topluma karşı duyduğu sorumluluk bilincini olabildiğince geliştirmişti. Onu bir halk bilgesi haline getiren ve üretken kılan da bu duygu ve bilinçti.

Mestan Yapıcı, Beydağ'ın Yeniyurt köyünde doğdu (1925). Kızılçullu Köy Enstitüsü'nü bitirdi (1943). Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nün Hayvan Bakım Bölümü'nden diploma aldı (1946). Burada kan işeyen ve ölen koyunların tedavisinde büyük başarı gösterdi. Yine burada okuduğu sırada Ankara yöresinin florasıyla ilgilendi. Anadolu'nun, özellikle Ege Bölgesi'nin florası üzerindeki engin uzmanlığını Hasanoğlu'daki bu ilk çalışmalarına borçludur. Yapıcı da o dönemde Yüksek Köy Enstitüsü'nü bitirenlerin acılarını ve sıkıntılarını yaşadı. Gezici başöğretmenlik, öğretmenlik, ilköğretim müfettişliği gibi görevlerde bulundu. Ülkeyi, ülke insanını daha yakından tanıdı. Ege Bölgesi Köy Öğretmenler Derneği'nde görev aldı. Derneğin yayın organı olan Gayret Dergisi'nin çıkarılmasında ve sürdürülmesinden etkin bir rol oynadı.

Son yıllarda kendisini derin araştırmalara verdi. Kendi

memleketi olan Beydağ üzerine yaptığı bir çalışma, yerel tarih ve kültür araştırmalarının nasıl yapılabileceği konusuna büyük bir açıklık getirdi. Yerel araştırmalara yepyeni bir açılım sağladı. Bütün yazılı ve sözlü kaynakları taradı. Bunları tam bir eleştiri süzgecinden geçirdi. Böylece yalnız Beydağ'ın değil, geniş bir çevrenin tarihini, sosyal, ekonomik ve kültürel durumunu ortaya koydu.

Ekmeğin tarihi yazılır da, kabağın tarihi yazılmaz mıydı? Elbette yazılabilirdi ve Mestan Yapıcı bunun en çarpıcı örneğini vermekte gecikmedi. “Kabak Yemekleri” kitabı, kabağın tarihiyle, coğrafyasıyla, folkloruyla, mutfağıyla vb. toplumumuzdaki yerini bütün ayrıntılarıyla sergiledi. O, kabağın tam yüz kırk beş türlü yemeği olabileceğini bu araştırmaya girerken belki de hesap etmemiştir.

Mestan Yapıcı çevresine duyarlıydı. Çok rahat iletişim kurabiliyordu. Onun bu girişkenliği sayesinde bizler, yani üniversitede görev yapanlar, kendisini yakından tanıdık; onunla aramızda çok sıkı dostluk bağları kuruldu. Odalarımıza geldiği zaman saatlerce konuşur, bu konuşmadan büyük bir zevk alırdık. Araştırmalarının sonuçlarını bizlerle paylaşmaktan büyük mutluluk duyardı. Üzerinde konuştuğu her konudaki bilgisine ve çözümlemelerine, açıkça söylemek gerekirse, hayranlık duyardım. Kendisinden pek çok şey öğrendiğimi içtenlikle dile getirmeyi bir borç, bir görev biliyorum. Bir gün çocuk eğitiminde ananın rolünden söz eder, bir başka gün şifalı bitkilerin özelliklerini anlatırdı. Hiç unutmam; biçim - öz arasındaki bağlantıyı konuştuğumuz sırada şu ilginç örneği verdi: Sanatçılar niçin oynadıkları rolün dönemlerindeki kıyafetleriyle sahneye çıkıyorlar? Öyle ya, kravatlı, fraklı bir Hamlet rolü inandırıcı olabilir miydi? Yapıcı, gerçekten İskender'in

HAYDARPAŞA'DAN İZMİR'E TARİH SÖYLEŞİLERİ

“*Kördüğüm*” öyküsünde olduğu gibi, sorunu bir çırpıda çözüp atıvermişti...

İzmir, aydın ve çalışkan bir hemşehrisini yitirdi. Geride kalan bizler, yakın bir dostu, yüce bir insanı bir daha göremeyecek olmanın acısını yüreklerimizde taşıyoruz. Işıklar içerisinde yatmanı diliyorum aziz dost...

Cumhuriyet EGE, 29 Temmuz 2005.

Prof. Dr. SERAP YILMAZ (1949-2008)

“Ölmek uyumak; belki de rüya görmek!..” Serap’ı son yolculuğuna uğurlarken aklıma Hamlet’in bu ünlü dizesi geliyor. Serap da “Sınırlarını aşan yolculuklardan hiçbirinin geri gelmediği” bir ülkeye doğru yolculuğa çıkıyor. Onun da geri gelmeyeceğini biliyoruz.

1979 yılında Ege Üniversitesi’nin Sosyal Bilimler Fakültesi’ne geldiğim zaman, Serap da tarih bölümünde birkaç asistandan biriydi. Genç, alımlı, enerjik, çalışkan, meraklı, sürekli kendini yenilemeye uğraşan biri... Yaşama bağlı, gelecekten umutluydu. Bütün bunların ötesinde oldukça heyecanlıydı. Bir konu üzerinde konuşurken bir başka konuya geçer, heyecanını yenemezdi. Fransız hükümetinden sağladığı bir bursla Paris’e gitti. Doktorasını tamamlayarak yine bölüme döndü. Çalışmalarını sürdürüyor, derslere giriyor, yurt içi ve yurt dışı bilimsel etkinliklere katılıyor, yolu Osmanlı arşivlerine kadar uzanıyordu. Ancak üzülererek belirteyim, akademik yükselmeleri, başkalarının kurduğu tezgâhlar, engellemeler yüzünden kolay olmadı. Bu, 12 Eylül’den sonra üniversitelerimizde kaynamaya başlayan cadı kazanının fokurdamasıyla açıklanabilir ancak!.. Bütün bu engellemelere karşın akademik yaşamın son aşaması olan profesörlüğe kadar yükselebildi. Fakat bir gün ağlayarak geldi. Niçin? Çünkü çok genç yaşta emekliliğe karar vermişti. Bu belki de zorunlu bir karardı. Bunun gerçek nedenini hiçbir zaman öğrenemeyecektik... Akademik yaşamın kurallarına alışmış olan Serap, emeklilik yaşamına bir türlü uyum sağlayamadı. Sonunda Adnan

Menderes Üniversitesi'nde bir kadro buldu. Oraya yerleşti. Oradaki gençlere rehber oldu. Ancak yakalandığı menhus hastalık yakasını bir türlü bırakmadı. Son bir yıldır Ege Üniversitesi hastanesinde tedavi görüyor, sürekli gözetim altında yaşıyordu. İğneler, ilaçlar, ağrı kesiciler onun acılarını bir türlü dindiremiyordu. Serap artık bugün yaşamıyor. Bir ton ilacın dindiremediği acıyı, sonsuzluk uykusu dindirdi ancak... Serap, üzülererek belirteyim, yaşamında kimsesizliğin sıkıntılarını da çekti. Babasını, annesini, ablasını kısa aralıklarla yitirdi. Bu acılardan sonra daha çok yalnızlık çekti.

Serap heyecanlarına rağmen, zaman zaman işlediği konuları dağıtmakla birlikte iyi bir tarihçi olarak yetişmişti ve kendisini sürekli olarak yeniliyordu. İnsanı günlük yaşamının ayrıntıları içinde sosyal, ekonomik, kültürel ve zihinsel yapısı içinde ele alan Fransız Annales okulundan etkilenmişti. Türk-Fransız ekonomik ilişkileri üzerinde, özellikle iki ülke arasındaki XVIII. yüzyıl ipek ticareti bağlamında uzmanlaşmıştı. Fransız tarihçisi Daniel Panzac'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba başlıklı eserini Türkçe'ye kazandırarak kalıcı bir çeviriye imza attı. İzmir'e yerleşmiş Levanten ailelerinin tarihi de uğraştığı temel konular arasında yer almaktadır. Deniz ticareti temel uğraşları arasındaydı. Yerel tarih çerçevesinde İzmir, Foça, Kuşadası vb. konular üzerinde çalıştı. Tekstil tarihi de ilgi alanına giriyordu. Tekstil ile ilgili terimler sözlüğü ne yazık ki tamamlanamadı. İnsanların yedikleri, içtikleri, kılık, kıyafetleri vb. onun ilgilendiği çekici konular olarak görülmektedir. Bu örnekler onun çalışma alanının genişliğine işaret etmektedir. Öğrencilerine yaptırdığı tezler, tarihçiliğimize önemli katkılar sağlamaktadır. Yılmaz, çağdaş bir bilim kadınıydı. Her yönüyle sıcak, içten bir insan ve arkadaş olarak anımsayacağız. Işıklar içinde yatsın...

Cumhuriyet EGE, 19 Eylül 2008.

YILDIZ SERTEL

Bir yıldız kaydı bu dünyadan. Türkiye'nin önde gelen kadın yazar, düşünür ve aydınlarından Yıldız Sertel yok artık. Ali Sirmen'in Cumhuriyet'teki yazısı beni oldukça tedirgin etti. Fakat gönderdiğim "geçmiş olsun" iletisinin karşılığını alınca biraz rahatlar gibi oldum. Ama bu umudum çok sürmedi. 18 Aralık (2009) günü otobüste açtığım Cumhuriyet'in ilk sayfasındaki haber, Sertel'in sonsuzluğa göç ettiğini bildiriyordu. Sevenlerini, dostlarını, tanıdıklarını acılar içinde bırakarak sonsuz yolculuğuna çıkan Sertel, bize ciltler dolusu, çoğu anılarıyla, yaşadıklarıyla yüklü eserler bıraktı. Galiba tek tesellimiz bu. Ölenlerin geride bıraktığı eserler, yazılar...

Yıldız Sertel'i daha çok İzmir'de tanıdım. Her yaz İzmir'e gelir, Ilıca'da Alabanda oteline yerleşir, bu güzelim yurt köşesinin denizinden, kumundan, havasından yararlanır, dinlenirdi. Belki bu, çalışmaktan başını kaldıramadığı koca bir yılda kendisi için tek değişiklikti, diyebilirim. Ama burada da zamanın büyük bölümünü çalışmakla geçiriyordu. İstanbul'dan getirdiği birkaç bavul dolusu kitap ve malzemeyi yeni bir eser üretmek için didik ediyor, İzmir'den her dönüşünde ortaya yeni bir eser ortaya koyuyordu.

Yıllardan beri her yaz kaldığı otele gider, kendisiyle görüşür, onun inanılmaz bilgi ve birikiminden yararlanırdım. Kimi zaman onu tanımak isteyen arkadaşlarımı da ona götürürdüm. İlk gittiğimde, babası Zekerya Sertel'in Büyük Mecmua'da Mütareke günlerinde Mustafa Kemal Paşa hakkında yazdığı, yeni harflere aktarıp değerlendirdiğim bir yazısını götürdüm. Şaşırdı ve çok mutlu oldu. Ben de ona,

gazetede yazdığı gibi, Halide Edip'in yurtdışından döner dönmez, annesine söylediği "Sabiha, Mustafa Kemal Paşa haklı imiş!" sözünün doğruluğunu sordum. "Doğru" dedi, "aynen bu sözleri söyledi." Ama Halide Edip'in, Paşa'nın haklılığını dile getiren başka bir sözünü de duymadık!

Zayıf ve güçsüzdü. Hiç söz etmedi, meğer o menhus hastalık onun içini kemiriyormuş! Herhalde fiziksel güçsüzlüğü, zayıflığı bundan ileri geliyordu. Ülkenin geleceği onu daha çok ilgilendiriyordu. Yaptığı değil, yapacağı işler üzerinde kafa yoruyordu. Ailenin neredeyse bir bireyi, yakın dostu olan Nazım Hikmet'in heykelini, şairin doğum günü olan 15 Ocak'ta Caddebostan Kültür Merkezi'ne diktirmek için var gücüyle çalışıyordu. Ne yazık ki bu tasarısı yarım kaldı. Umarım onun bu çabaları boşa çıkmaz ve heykel zamanında dilediği yere dikilir.

Evet, Sertel sürekli okuyan, düşünen, yazan, dünyayı dolaşmış biriydi. Konuşmalarında Fransa'dan Macaristan'a geçer, oradan Doğu Avrupa'ya uzanır, Moskava'da soluklanırdı. Azerbaycan, daha doğrusu Bakû sevgili annesini yitirdiği ve toprağa verdiği yerdı. Atalarının memleketi olan Selanik'e gitmiş, orada araştırmalar yapmıştı. Ünlü Fransız tarihçisi Gilles Veinstein da bu çalışma grubunda yer alıyordu. Sertel; babasını yazdı, annesini yazdı, Nazım Hikmet'i yazdı. Onun özel yaşamı hakkında en doğru bilgileri de sanırım Sertel verdi. Sertel Gazetecilik Vakfı'nı kurdu. Annesinin 1946 yılında Tevfik Fikret'i, gerici çevrelere karşı savunmak için yazdığı eserin dilini yalınlaştırarak yeniden bastırdı. İlericilik-gericilik kavgasında deyim yerindeyse Fikret'in avukatlığını üstlenen Sertel'in bu çok önemli eserini günümüz kuşaklarına taşımış oldu.

Sertel'in yazacağı, yazmayı tasarladığı daha çok konu vardı yüreğinde, kafasında. Ölüm her şeyi yarıda bıraktı, ne yazık ki! Işıklar içinde yatmanı diliyorum sevgili Yıldız Sertel...

Cumhuriyet EGE, 25 Aralık 2009.